

ELCAN HƏBİBZADƏ

SALAM, ÇİN

B A K I -2007

UDK 91(510)

Həbibzadə Elcan İbrahim oğlu – Salam, Çin. Bakı: Azərnəşr, 2007.-180s.

Bu kitaba Çindəki siyasi quruluş və iqtisadi islahatlarla bağlı ümumi informasiya materialları, ölkənin inkişaf tarixinin başlıca mərhələləri, Çin xalqının tarixi irsi, mövcud adət-ənənələr haqqında məlumatlar, eləcə də verilən mövzularla əlaqədar şəxsi müşahidə və tədqiqatların nəticələri daxil edilmişdir.

Bu kitab ÇXR-ə səfər edənlər üçün arayış və yaxud soruq kitabçası kimi deyil, onlar üçün minimum informasiya mənbəyi, xalqın Səmaaltı adlandırdığı ölkəyə qədəm qoyanlar üçün faydalı ola bilər.

QRIF

Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında diplomatik münasibətlərinin yaranmasının 15 illiyinə həsr edilir

ÖN SÖZ

Hörmətli Oxucu, diqqətinizə çatdırılan bu kitab 2006-cı ildə nəşr olunmuş «Zdravstvuy, Kitay» başlığı altında işıq üzü görmüş monoqrafiyanın azərbaycan dilinə tərcüməsidir. Kitabın rus dilində nəşrindən bir ildən də az vaxt keçməsinə baxmayaraq o, geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. Aldığın məktublarda və edilən zənglərdə, eləcə də şəxsi söhbətlərdə qeyd olunan tövsiyyə və iradların əsasını dünyanın qədim ölkəsi olan, bəşəriyyətə çoxlu sayda ixtira və kəşflər bəxş edən, keçmiş və indiki dövrdə möcüzələrlə dolu olan bu dövlət haqqında azərbaycan dilində məlumatların az olması göstərilir və onun tərcümə olunması arzu olunur.

Azərbaycan mətbuatında və elmi dairələrdə Çin mövzusu ilə bağlı araşdırmaların kifayət edəcək dərəcədə olmaması, eləcə də oxucuların tövsiyyələrini nəzərə alaraq yuxarıda adı çəkilən kitabın azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi qərarına gəldik.

Bu işdə mənə köməklik göstərən Şöhrət Eyvazlı və Ruslan Əmrahova, eyni zamanda kitabın əl yazmasını oxuyan və onu redaktə edən fəlsəfə elmləri namizədi Şirinxanım Eyvazovaya dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Ümid edirəm ki, «Salam, Çin» yeni oxucu kütləsi qazanacaq və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının Çinlə bağlı məlumat və informasiya bazasının genişlənməsində köməklik göstərəcəkdir.

Hörmətlə,

Elcan Həbibzadə.

Giriş

Çin qədim və eyni zamanda qərribə ölkədir. Çoxlarımız üçün Çinlə ilk tanışlıq hələ uşqlıqda baş verir. Kimin üçünsə o, Çin imperatoru sarayında yaşayan süni düzəldilmiş bülbüldən; kimin üçünsə məktəb dərsliklərindən çinlilərin böyük ixtiraları – kompas, barıt və kağız haqqında öyrəndiklərindən başlanır; dahi Nizami Gəncəvi poeziyası həvəskarları isə ölməz “Xəmsə”də çinli gözəlin ağı, gözəlliyi və cəsarətinə valeh olmuşlar.

Yaş ötdükcə çoxları bu sehri nağıllar ölkəsi haqqında daha artıq öyrənmək, bu ölkə ilə yaxından tanış olmaq istəmişlər. Mənim Çinə marağım hələ orta məktəbdə oxuyarkən baş qaldırıb. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının professoru, 1989-1990-cı illərdə Tszilin əyalətinin universitetlərindən birində elmi təcrübə keçməsi ilə əlaqədar Çin Xalq Respublikasında olmuş atam məndə bu ölkə və onun xalqına sevgi aşılamişdir. Atam onun üçün yeni olan dünyada öz dərin təəssüratlarını heyranlıqla bizə məktublarında yazırdı. Bu məktublardan mən ilk dəfə olaraq Böyük Çin səddi, Səma Məbədi, “Ququn” imperator sarayı, Moqao daş mağaraları, Tsin Şixuan məqbərəsi və onun qəbirüstü döyüşçü və at heykəlləri, “Çjoukoudyan” qədim insan məskəni, “Bişuşanjduan” yay iqamətgahı, “İxeyuan” yay imperator sarayı və s. haqqında oxumuşdum. Məndə qiyabi də olsa, bu ölkə, onun təkrarolunmaz adət və ənənələri haqqında coşğun təsəvvürlər yaranmışdı.

Mən heç olmasa gözümün ucu ilə Pekini görməyi, Tyananmen meydanında gəzişməyi, Əks-səda Divarı həndəvərində pıçıldamağı, Bambuk parkında gəzişməyi, Sarı dənizin sularına baş vurmağı arzulayırdım. Mənim Çin universitetlərinin birində təhsilimə gəldikdə isə, bu mənim fantaziyamın hüdudlarından kənar idi.

1992-ci ildə Azərbaycan ilə Çin arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə bir çox həmvətənlərim kimi mənim də arzularım reallaşdı. Mən ilk azərbaycanlı tələbələr sırasında Çinə təhsil almağa göndərildim. 1997-ci ildə bakalavr, 2000-ci ildə isə magistr dərəcəsi aldım. Təhsil aldığım vaxtlar, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Çindəki səfirliyində işləyərkən bu xalqa daha da vurulur, onun əməksevərliyinə valeh olur və onun nailiyyətlərinə sevinirdim.

Çin sivilizasiyasının beş min, Çin Xalq Respublikasının isə altmış ildən bir qədər az yaşı var. Çinlilər qədim keçmişləri və müasir tarixləri ilə fəxr edirlər.

E.ə. XXI əsrdə Çində ilk sülalə – Sya meydana gəlmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq Çin tarixini salnamələrdə izləmək olar. E.ə. 221-ci ildə imperator Tsin Şixuan parçalanmış, bir-biri ilə vuruşan hökmdarlıqları bir araya gətirərək Çin tarixində ilk birləşmiş, mərkəzi dövlət yaratdı. Bundan sonra və keçən əsrin ortalarına qədər Çində Tsin, Xan, Vey, Tszin, Cənub və Şimal, Suy, Tan, Sun, Yuan, Min, Tsin sülalələri hakimiyyətdə olmuşlar.

Tarixin axarı bu qədim torpaqla rəvan dolaşaraq orada zəngin gözəlliklər – təmtəraqlı saray kompleksləri, qədim memarlıq abidələri, qiymətsiz mədəni dəyərlər saxlamışdır. Onlar varislərə Çinin zəngin tarix və mədəniyyətini sübut edir.

Çinin pərəstişkarları üçün onun təkcə qədim tarixi deyil, xalq hakimiyyəti – Çin Xalq Respublikası (ÇXR) dövrünü əhatə edən tarixi mərhələsi də maraqlıdır. Son otuz ilin hadisələri xüsusi maraq doğurur. Bu gün Çin – nə mədəniyyət, nə də inqilab ənənələri ilə heç bir ümumiliyi olmayan “mədəni inqilabın” ağır nəticələrini keçmiş ölkədir. Bu ölkə özündə köhnə və yenini, qədimliyi və müasirliyi, bəzən irəliləməyə mane olanı birləşdirir. Bütün bunlar hamısı indi hərəkətə gəlmiş və ölkənin bu gününü səciyyələndirən dəyişikliklər mühiti yaratmışdır.

XX əsrin sonunda Çin bu gün də davam edən islahatlar yolu tutur. Bu ölkənin iqtisadiyyatı böyük sürətlə inkişaf edir.

Qlobalizasiya və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə daxil olması ilə Çinin dünyada iqtisadi təsirinin miqyasının artacağı perspektivi göz qabağındadır. Sənaye məhsulları istehsalının mühüm artımı baş verir, bunun üçün daxili bazar getdikcə dar gəlir və Çin xaricdə istehlak bazarını genişləndirir. Son onillikdə o, bu sahədə fəallaşmış, lakin ÜTT-yə qəbul olunduqdan sonra bu fəallıq daha intensiv inkişaf etməkdədir. Hər il Çin Xalq Respublikasına səfər edən azərbaycanlıların sayı artır. Müxtəlif səviyyəli səfərlər, tələbə mübadiləsi, hər iki xalqın qarşısında mədəniyyət və incəsənət nümayəndələrinin çıxışları Çin və Azərbaycan arasında qarşılıqlı əlaqələrin ən geniş yayılmış formalarına çevrilmişdir. İşimlə əlaqədar, mən Çindəki həmvətənlərimizlə tez-tez görüşməli, nümayəndələri müşayiət etməli, danışıqlarda iştirak etməli oluram. Bunun nəticəsində belə fikrə gəldim ki, bizim vətəndaşların çoxunun

Çin haqqında, onun tarixi, iqtisadiyyat və digər fəaliyyət sferalarındakı nailiyyətləri, mədəni irsi və təbii gözəllikləri, təhsil səviyyəsi və dinləri haqqında çox cüzi məlumatları var.

Çində yaşaya-yaşaya mən gözümlən önündə baş verən maraqlı hadisələri təsvir edir, çinlilərin tarixini, adət və ənənələrini, həyat səviyyəsini öyrənirdim. Kifayət qədər çox təəssürat yığıldı və mən qərara gəldim ki, onları sistemləşdirib nəşr etdirim.

Bu kitaba Çində siyasi quruluş və iqtisadi islahatlarla bağlı ümumi informasiya materialları, ölkənin inkişaf tarixinin başlıca mərhələləri; Çin xalqının tarixi irsi, mövcud adət-ənənələr haqqında məlumatlar; eləcə də verilən mövzularla əlaqədar şəxsi müşahidə və tədqiqatların nəticələri daxil edilmişdir.

Təqdim olunan bu kitab ÇXR-ə səfər edənlər üçün arayış, yaxud soraq kitabçası kimi deyil, onlar üçün minimum informasiya mənbəyi, xalqın Səmaaltı adlandırdığı ölkəyə qədəm qoyanlar üçün faydalı ola bilər.

1. COĞRAFI, SİYASİ VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

COĞRAFIYA

Belə bir fikir mövcuddur ki, ölkənin coğrafi mövqeyi və iqlimi orada yaşayan xalqların xarakteri, adət və ənənələrinin formalaşmasına ciddi təsir edir. Buna görə də, Çinlə maraqlananları başlanğıc üçün onun coğrafiya və iqlimi ilə qısaca tanış etmək istəyirik.

Ərazisi. Sakit okeanın qərb suları ilə yuyulan Çin, Asiyanın şərqində yerləşir. Çinin quru ərazisi 9,6 mln.km²-dir. Çin ərazisi cənubdan şərqə 5,7 min km, şimaldan cənuba isə 3,7 min km uzanır.

Çin həmçinin ucsuz-bucaqsız dəniz sərhədlərinə də malikdir. Çinin şərq və cənub-şərq sahillərini Boxay, Sarı, Şimali-Çin və Cənubi Çin dənizləri yuyur. Çinin ərazi sularının ümumi sahəsi 4,73 mln. km²-dir. Çin sahillərində çoxlu adalar vardır ki, bunların ən böyüyü Tayvan və Xaynandır. Çin 10-dan çox dövlətlə: şimalda Monqolustan və Rusiya, qərbdə Qazaxıstan və Əfqanıstan, cənub-qərbdə Hindistan, Nepal, Butan, Birma, Tayland, Laos, Vyetnam və şərqdə KXDR ilə sərhəddir. O, Filippin və Yaponiya ilə uzunluğu təxminən 11000 km olan (adaların sahil xətti daxil olmaqla isə 21000 km) dəniz sərhəddinə malikdir. Quru sərhədlərinin uzunluğu isə 22,8 min km təşkil edir.

Çinin ən iri limanı olan Şanxay respublikanı dünyanın bütün ölkələri ilə – Amerika, İngiltərə, Fransa, Braziliya, Kanada, Avstraliya və digərləri ilə birləşdirir. 1984-ci ildə isə, Çin hökuməti birbaşa xarici iqtisadi əlaqələr hüququ qazanan 14 sahiləyi şəhər açmaq qərarı qəbul etmişdir. Həmçinin, 4 azad iqtisadi zona da yaradılmışdır. Onlardan ən irisi – Şençjen Honkonqun yaxınlığında yerləşir.

Çin öz topoqrafiyasının müxtəlifliyi ilə də fərqlənir. Dağlar, yaylalar və təpələr ölkənin quru ərazisinin 65 faizini təşkil edir. Bütün dünyada məşhur olan dağ sistemləri Çin ərazisinin böyük hissəsini tutur – bu, Çinin coğrafi xüsusiyyətlərindən biridir. Dünyada 8 min m-dən hündür olan 19 zirvənin 7-si Çində yerləşir.

Çində həmçinin çoxlu çay və göllər də vardır. Çayların ümumi uzunluğu 220 min km-dən artıqdır. 5 mindən yuxarı çayın hövzəsi 100 km²-i keçir. Çində sahəsi 1 km² olan 2800-dən çox, sahəsi 1000 km²-dən çox olan isə 13 göl yerləşir.

Əgər Çinin ərazisinə yuxarıdan baxsan, o, qərbdən şərqə enən dördpilləli pilləkəni xatırladar.

Tsinxay-Tibet yaylası bu relyef iyerarxiyasının birinci, ən yüksək pilləsini təşkil edir. İkinci pilləni Daxili Monqolustan yaylası, Less yaylası, Yunnan-Quyçjou yaylası, Tarim çökəkliyi, Cunqar və Sıçuan çuxurları təşkil edir. Əgər birinci pillənin orta hündürlüyü dəniz səviyyəsindən təqribən 4000 m təşkil edirsə, ikincinin hündürlüyü 1-2 min m hüdudları arasındadır. Böyük Xinqan, Tayxaşan, Uşan və Syuefenşan dağlarının şərq yamaclarından dəniz səviyyəsindən 500-1000 m orta hündürlükdə olan üçüncü pillə başlayır. Çinin 200 m-dək dərinlikdə yerləşən şelfləri relyef dəyişkənliklərinin dördüncü pilləsini təşkil edir.

Çin ərazisinin böyüklüyünə görə dünyada üçüncü yeri tutur.

İqlim. Çinin quru ərazisinin təxminən 98%-i 20° – 50° şimal en dairəsində yerləşir, buna görə də mülayim və subtropik iqlim zonaları xüsusilə çoxluq təşkil edir. Bu coğrafi mövqe Çinin açıq-aşkar musson xarakter daşıyan iqlim şəraitinə səbəb olur. Qışda üstünlük təşkil edən küləklər şimaldan əsir, yayda isə cənubdan. Mövsümlərin kəskin dəyişikliyi xarakterikdir. Yağışlar mövsümü adətən ilin ən isti dövrünə düşür. Güclü soyuq külək axınları, leysan yağışları və tayfunlar Çinin iqliminin ayrılmaz əlamətləridir. Çinin iqliminin daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti temperaturun və yağıntının miqdarının ən geniş limitdə dəyişməkdə özünü biruzə verən kontinental xarakterli olmasındadır. Məsələn, yanvar və iyul aylarında orta aylıq temperaturu götürək. Eyni en dairəsi rayonunda yerləşən digər ölkələrin analoji göstəricilərinə nisbətə temperatur yanvarda daha aşağı, iyulda isə daha yuxarıdır. İllik yağıntının miqdarı dənizdən uzaqlaşdıqca aşağı düşür: sahilboyu cənub-şərqdə 1000-2000 mm-dən şimal-qərbdə 100-200 mm-dək.

Regional və iqlim müxtəlifliyinə görə Çinin ərazisini üç təbii qurşağa bölmək olar:

- 1) Şərq musson qurşağı. Bu qurşaq Çinin quru ərazisinin 45%-ni, əkin üçün yararlı torpağın 90%-ni və əhalinin 95%-ni əhatə edir. Burada nəzərə çarpacaq musson təsiri var, iqlim rütubətli və yarımrütubətlidir, qurşağın çox hissəsinin hündürlüyü 1000 m-dən aşağıdır. Bu ərazi həm də çoxlu düzənlik və çaylarla da zəngindir və əsas kənd təsərrüfatı rayonudur.
- 2) Şimal-qərb quraqlıq qurşağı. Bu qurşaq Çinin quru ərazisinin 30%-ni, əkin üçün yararlı torpağın 10%-ni və əhalinin 4%-ni əhatə edir. İqlimi quru və

yarımqurudur, ərazisi çöllüklərlə örtülmüşdür və Çinin əsas otlaqlarını təşkil edir.

3) Tsinxay-Tibet soyuq qurşağı. Bu qurşaq Çinin quru ərazisinin 25%-ni, əkin üçün yararlı torpağın 0,8%-ni və ölkə əhalisinin 0,8%-ni təşkil edir. Bu qurşağın dəniz səviyyəsindən orta hündürlüyü 4 min metrədən artıqdır. Ərazinin böyük hissəsi daxili çayların hövzələrinə aiddir. Burada soyuğun və buzlaqların güclü təsiri müşahidə olunur.

TƏBİİ SƏRVƏTLƏR

Çin torpaq, su, bioloji ehtiyatları və müxtəlif faydalı qazıntıları ilə zəngindir. Onların sırasında üzvi sistemin demək olar ki, bütün tanınmış elementləri təmsil olunur. Müasir geoloji tədqiqatlar 151 adda faydalı qazıntı ehtiyatının olduğunu sübut etmişdir. Ümumi faydalı qazıntı ehtiyatlarına görə Çin dünyada üçüncü yeri tutur.

Torpaq ehtiyatları. Çinin torpaq ehtiyatları barədə məlumatlar olduqca ziddiyətlidir. Şübhəsiz olan yalnız ərazinin ümumi sahəsidir (9,6 mln. km²). Torpaq fondunun ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə rəqəmlər informasiya mənbəyindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, hətta fərqli bəzən 30-40%-ə çatır.

ÇXR-in torpaq resurslarının təqribi strukturunu aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar: əkin yerləri – 13%, meşələr – 14%, çöllüklər – 33%, açıq su məkanları – 2%, tikilmiş ərazi – 3%, səhrələr və biyabanlar 17%. Qalan 18% buzlaqların, hündür dağ ərazilərinin və digər yararlı torpaqların payına düşür.

Çinin əkin ərazisinin sahəsi (125,9 mln. ha) dünya üzrə 7 faiz təşkil edir və o, planetin əhalisinin 23%-ni qida ilə təmin edir. Əsas əkinçilik rayonları Şimal-Qərbi və Şimali Çin düzənlikləri, Yantszının orta və aşağı axınındakı düzənlik, Çjutszyan çayının deltası və Sıçuan çökəkliyidir. Son illər əkin torpağı sahəsinin azalma meyli açıq nəzərə çarpır. Əkin yerlərinin azalmasının başlıca səbəbləri – onların meşəsalmağa yönəldilməsi, bina və yolların tikintisinə ayrılması, eləcə də təbii fəlakətlər nəticəsində dağıdılmasıdır.

Çinin ərazisi 7 iri təbii rayona bölünür. Şimaldan Cənuba – Şimali-Qərb, Şimal, Mərkəzi, Monqol-Sintszyan, Tsinxay-Tibet və Sanoi-Yunnan rayonlarını ayırırlar.

Meşələr. Çinin təxminən 129,0 mln. ha ərazisinin təşkil edir. Daha iri meşə massivləri Böyük və Kiçik Xinqan rayonları, şimal-qərbin Çaybayşan dağlarında yerləşir. Burada əsas ağac növləri sidr, qara şam, tozağacı, palıd, mançjur göyrüşü, qarağac və qovaqdır. Meşə ehtiyatlarına görə ikinci yeri Cənub-Qərbi Çin tutur. O, küknar, ağ şam, yunnan şamı, pompelmus, səndəl ağacı, kamfora ağacı, febe nanmu və qırmızı ağac kimi qiymətli ağac növləri ilə zəngindir. Sişuanbanna – Yunnan əyalətinin cənubunda nadir yerdir. 5 mindən artıq növ tropik enliyarpaq bitkilərdən ibarət keçilməz cəngəlliyi haqlı olaraq “bitkilər səltənəti” adlandırılır.

Səhralar və biyabanlar müxtəlif hesablamalara görə 165-260 mln. ha tutur. Birinci rəqəm daha inandırıcı görünür. Belə torpaqların ümumi sahəsinin 43%-i məhz səhraların payına düşür, qalanı isə müxtəlif səbəblər nəticəsində yararsız hala düşən torpaqlar təşkil edir. Ölkə ərazisinin qalan 18%-i becərmə, tikinti və digər istifadə növləri üçün demək olar ki, əlverişsiz olan torpaqların payına düşür. Bu, əsasən yüksək dağ rayonlarıdır.

Çin **dağlıq ölkədir** və onun ərazisinin dördü birindən çoxu (25,86%) dəniz səviyyəsindən 3000 m hündürlükdə yerləşir. Uzaq şimal-qərbdə Monqol Altayından başlayıb, cənub-qərbdə Himalayda qurtararaq Çinin əsasən qərb hissəsindəki dağlıq rayonlarda yayılan və 57 min km² təşkil edən **buzlaqlar** torpaqdan istifadəni çətinləşdirir. Çöllüklərə gəldikdə, onlar haqqında məlumat daha ziddiyyətlidir. Müxtəlif göstəricilərə görə onların sahəsi 280-dən 400 mln. ha qədər təşkil edir. Çöllüklərin hazırkı sahəsi üçün daha inandırıcı rəqəm 315-320 mln. ha-dır. Çöllüklər şimal-şərqdən tutmuş cənub-qərbdək bütün Çin boyu 3000 km uzunluğunda zolaq təşkil edir. Ümumilikdə onların sahəsinin azalması tendensiyası xarakterikdir. Burada əsas amil biyabanlaşmadır ki, bu barədə aşağıda söhbət açılacaq. Çinin bir hissəsi su anbarları ilə tutulmuşdur. ÇXR ərazisinin 3 faizini təşkil edən tikili sahə ümumilikdə artan meylə malikdir.

Çin **faydalı qazıntılarla** zəngindir. Dəmir, manqan, vanadium və titan kimi qara metal ehtiyatları aşkara çıxarılmışdır. Qiymətləndirmələrə görə dəmir filizi ehtiyatları 46,5 mlrd. ton təşkil edir, yataqlar əsasən ölkənin şimal, şimal-şərq və cənub-qərbində yerləşir. Bundan əlavə mühüm dəmir mədənləri Anşan – Bensi (Lyaonin), Xebey əyalətinin şərq hissəsi və Pançjixua (Siçuan) hesab edilir.

Çin bir çox əlvan metal – volfram, qalay, antimon, sink, molibden, qurğuşun və civə ehtiyatlarına görə dünya liderləri sırasındadır. Nadir metal ehtiyatlarına gəldikdə, Çində bu, dünyanın bütün ölkələrinin cəmindən artıqdır. Ölkənin bir çox rayonlarında çoxlu xörək və daş duz, fosforit ehtiyatları mövcuddur.

Enerji daşıyıcısı – neft, kömür, təbii qaz, yanar şist, həmçinin uran və torium ehtiyatları – dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, daş kömür ehtiyatları 1,25 trln. ton qiymətləndirilir. Onun böyük yataqları Şansi əyalətində və Daxili Monqolustan muxtar rayonunda yerləşir. Daş kömür yataqları Çinin bütün əyalətləri üzrə paylanmışdır, lakin sənayesi nisbətən inkişaf etmiş Şimal və Şimal-Şərq kömürlə daha zəngindir. Əsas hövzələr – Şanxay, Şensin, Kayluan, Fuşun və Fusindir. Ümumi kömür ehtiyatlarına görə Çin ABŞ-dan sonra ikinci yeri, tədqiq olunmuş yataqlara görə isə (780 mlrd. ton) dünyada birinci yeri tutur.

Əsas neft yataqları Şimali Çində (Boxay körfəzi sahili), Şimal-Şərqi Çində, həmçinin daxili Çinin Cunqar və Tsaydam hövzəsində yerləşir. Qaz hasilatı Sıçuan hövzəsində aparılır. ÇXR-də həmçinin yanar şist hasil edilir (ölkənin şimal-şərq və cənubunda).

Su ehtiyatları. Çinin çay axarlarının ümumi ehtiyatları 2800 km³/il təşkil edir və bu ölçüyə görə, ölkə Braziliya, Rusiya, Kanada və ABŞ-dan sonra dünyada beşinci yeri tutur. Lakin adambaşına cəmi ildə 2200 m³ düşür ki, bu da orta dünyəvi göstəricinin cəmi dördüdə birini təşkil edir və 149 ölkə arasında 109-cu yerə müvafiqdir. Güman edilir ki, 2030-cu ilə Çinin əhalisi 1,6 mlrd.-a çatanda adambaşına su təminatı 1760 km³/ilə qədər azalacaq. Müxtəlif rayonlarda yerüstü və yeraltı axınların paylanması arasında böyük qeyri-bərabərlik, vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir, cədvəl 1-dən də bu barədə mühakimə yürütmək olar.

Xuanxe, Xuayxe və Xayxe çayları hövzələrinin, eləcə də becərilən kənd təsərrüfatı torpaqlarının 45%-nin yerləşdiyi və Çin əhalisinin 36%-inin yaşadığı ölkə ərazisinin yarısını tutan axarı olmayan şimal-qərb vilayətlərinin payına su resurslarının cəmi 12% düşməsi faktı da su ehtiyatlarının paylanmasında disproporsiyanı əks etdirir.

Yaranmış uğursuz situasiyaya bu və ya başqa dərəcədə bol suvarılma tələb edən bitkilərin (düyü, qarğıdalı, buğda) əkilməsinin genişləndirilməsi, Çin sənayesində suyun yenidən istifadəsinin aşağı

əmsalı (hal-hazırda bu rəqəm 30%-i keçmir, hansı ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu kəmiyyət 75% təşkil edir) səbəb olur.

Sudan istifadənin strukturu hal-hazırda aşağıdakı şəkildədir: bütün suyun 66%-i süni suvarma ehtiyaclarına xərclənir (20 il bundan əvvəl bu məqsədlə suyun 82%-i istifadə olunurdu), 23% sənaye ehtiyaclarına gedir (islahatların başlanğıcında 10,3% idi), 7%-i kənd əhalisi işlədir və bütün su ehtiyatlarının təxminən 4%-dən şəhərlilər istifadə edir.

Su təminatı probleminin əhəmiyyətini Çində yaxşı başa düşürlər və onun həlli üçün ciddi səy göstərirlər. Yaxın zamanlarda ölkənin bütün su resurslarının əsaslı təftişinin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Əvvəllər bu cür tədqiqatlar 1940-cı, 1950-ci və 1997-1998-ci illərdə həyata keçirilmişdir. Növbəti təftiş üç illik nəzərdə tutulur və daha əhatəli və səhih olmağı vəd edir.

Cədvəl 1

Bərpa olunan su ehtiyatlarının Çinin regionları üzrə paylanması
(ümumi ehtiyatlara görə kub.km və faizlə)

Çay sistemi	Region	Orta illik yerüstü axın		Yeraltı sular	
		km ³	%	km ³	%
I	Şimal-şərq	165.3	6.1	62.5	7.5
II	Xayxe-Luanxe	28.8	1.1	26.5	3.2
III	Xuayxe	74.1	2.7	39.3	4.7
	II+III+IV	169.0	6.2	106.4	12.8
V	Yantszı	951.3	35.1	246.4	29.7
VI	Cənub	468.5	17.3	111.6	13.5
VII	Cənub-şərq	255.7	9.4	61.3	7.4
VIII	Cənub-qərb	585.3	21.6	154.4	18.6
	V+VI+VII+VIII	2260.8	83.4	591.7	69.3
IX	Axarı olmayan vilayətlər	116.4	4.3	86.2	10.4
	Ümumi ehtiyatlar	2711.5	100	828.8	100

Bioloji resurslar. Çinin eyni zamanda üç qurşaqlıqda: mülayim, subtropik və tropik qurşaqlarda yerləşməsinə səbəb olan xüsusi coğrafi mövqeyi təkcə iqlim şəraitinin, relyefin və torpaq resurslarının formalaşmasına yox, hər şeydən əvvəl ölkənin bitki və heyvanat aləminin müxtəlifliyinə və zənginliyinə təsir edir. Təsadüfi deyil ki, Çinin flora və faunası 30 mindən artıq müxtəlif bitki növləri qəməndir. O da səciyyəvi haldır ki, 5 min ağac və kol növündən təxminən 50-nə yalnız Çinin ərazisində rast gəlinir. Çoxsaylı növlərin miqdarına görə Çin dünyada birinci yer tutur. Burada xaşxaş və piy ağacları, tunq, yağ verən kameliya və sumaq kimi qiymətli texniki növlər bitir.

Bitki örtüyünün xarakterinə görə ölkəni iki əsas hissəyə bölürlər: şərq və qərbi hissələr. Şərq hissəsində bitkilərin meşə növləri daha çox yayılmışdır, Tsinlin sıra dağlarından şimala müxtəlif növ həmişəyaşıl enliyarpaq meşələr uzanır. Şərqi Çinin mərkəzi hissəsində böyük düzəngahlar yerləşir, meşələr burada demək olar ki, yox edilmiş, torpaq isə şumlanmışdır.

Çinin bitki aləminin özünəməxsusluqlarından biri qərb hissəsinin meşə və səhra, əsasən şoran və bitkidən tamamilə məhrum rayonları arasındakı kontrastdır. Çinin heyvanlar aləmi öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilməsinə baxmayaraq burada heyvan növlərinin sayı da çox deyil. Ümumiyyətlə isə Çində 1,8 min yalnız quru heyvan növünün yaşadığı hesab olunur. Maral, sığın, leopard, boz ayı, qaban, meymun, oxlu kirpi, gibbon, armadil və hətta Hindistan fili daha geniş yayılmış və çoxsaylıdır. Ölkə ərazisinin Cənub-Şərqi heyvan növləri ilə daha zəngindir. Burada yenot (balaca panda) və bambuk ayısı (böyük panda), köstəbək və digərləri kimi çox qədim və endemik formalar üstünlük təşkil edir.

Çinin heyvanlar aləmi çox heyrətamizdir, burada şimalda Sibir xoruzu və tetra quşu kimi bizim üçün çox adi olan heyvanları görmək, cənubda isə tovuzquşu və fillərin gözəlliyindən heyrətlənmək olar.

DÖVLƏT QURULUŞU

1982-ci il Konstitusiyasına görə Çin fəhlə sinfinin idarə etdiyi (Çin kommunist partiyası vasitəsilə) və fəhlə və kəndli ittifaqına əsaslanan sosialist dövlətidir. Ölkədə mərkəz səviyyəsində altı səlahiyyətli struktur var: Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisi

(ÜXNM), ÇXR-in sədri, Dövlət Şurası, Mərkəzi Hərbi Şura, Ali Xalq Məhkəməsi və Ali Xalq Prokurorluğu.

ÇXR-in sədri, Dövlət Şurası, Mərkəzi Hərbi Şura, Ali Xalq Məhkəməsi və Ali Xalq Prokurorluğu ÜXNM tərəfindən formalaşdırılır və ona və onun Daimi Komitəsinə tabedir.

ÜXNM – ali dövlət hakimiyyəti orqanıdır. Onun səlahiyyətləri 3 aspekti əhatə edir: qanunvericilik, kadrların vəzifəyə təyin edilməsi və kənarlaşdırılması, qərarların qəbul edilməsi və nəzarət.

Yerlərdə idarəetməni xalq qarşısında cavabdehlik daşıyan və onu nəzarətində olan müxtəlif dərəcəli Yerli Xalq Nümayəndələri Məclisləri (XNM) həyata keçirir. Onlar əyalətlərdə, muxtar rayonlarda, qəzalarda, şəhərlərdə və nahiyələrdə yaradılır.

ÜXNM daimi komitəsi ilə birlikdə dövlət rəhbəri səlahiyyətlərinin bir hissəsini ÇXR-in sədri (45 yaşına çatmış və seçib seçilmək hüququ olan Çin vətəndaşı; o, bu vəzifəni iki müddətdən artıq tuta bilməz) həyata keçirir.

Hakimiyyətin ali icraedici orqanı – ÜXNM tərəfindən yaradılan və ona tabe olan ÇXR Dövlət Şurası sədr, müavinlər və komissiyalardan ibarətdir. Dövlət Şurası üzvləri də iki müddətdən artıq bu vəzifəni tuta bilməzlər. Sədr, müavinlər və şura üzvlərindən təşkil olunan Mərkəzi Hərbi Şuranın (MHŞ) rəhbərliyi altında olan bütün silahlı qüvvələr Xalq-azadlıq ordusundan (ÇXAO), silahlı xalq milisi qoşunlarından və xalq könüllü qoşunlarından ibarətdir.

Ölkənin aparıcı siyasi partiyası Çin Kommunist partiyasıdır, ÇKP-nin nizamnaməsinə görə o, Çin fəhlələrinin avanqardı və çoxmillətli xalqın maraqlarının ifadəçisi, sosializm prinsiplərinə rəhbərlik edən nüvədir.

ÇXR Konstitusiyası və ÇKP-nin Nizamnaməsi ölkənin siyasi sistemində demokratik partiyaların mövcudluğunu təsbit edir, ÇKP onlarla əməkdaşlığını “uzunmüddətli yanaşı yaşama və qarşılıqlı nəzarət” prinsipləri üzərində qurur. Demokratik partiyaların fəaliyyəti “dörd təkmilləşdirilmənin” həyata keçirilməsinə və Tayvanın Çinə birləşdirilməsinə yönəlmişdir.

ÇXR-in daha iri partiyaları aşağıdakılardır:

- 1948-ci ildə yaradılmış Çinin Homindən İnqilabi Komitəsi (ÇHİK), onun üzvləri Homindənla tarixi əlaqələrə malik şəxslərdir. Fəaliyyətin əsas istiqaməti – vətənin birləşdirilməsinin sürətləndirilməsinə kömək etmək, Tayvanın ÇXR-ə qaytarılması, Tayvanda, Syanqanda

(Honqkonq) və Aomında (Makao) Homından xadimləri ilə əlaqələrin gücləndirilməsidir.

- Çin Demokratik Liqası (ÇDL) 1941-ci ildə yaradılmışdır. O, ölkənin ən böyük demokratik partiyasıdır. Üzvlərinin əksəriyyətini yaradıcı intellegensiyanın üzvləri təşkil edir, ÇDL-in əsas məqsədlərindən biri isə Çində sosial, maddi və mənəvi mədəniyyətin təşəkkül tapmasıdır.

- Çində demokratik milli quruluş Assosiasiyası(1945-ci il). Buraya sənaye və ticarət nümayəndələri daxildir. Assosiasiya öz işində xalq təsərrüfatının iqtisadi təkmilləşdirilməsi məsələləri üzrə məşvərtlərin təşkilinə, bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanmasına xüsusi əhəmiyyət verir.

- Çin demokratiyanın inkişafına yardım Assosiasiyası (1945). Onun üzvləri – mədəniyyət və maarif xadimləri, nəşriyyat işçiləridir. Assosiasiya öz qarşısına ölkənin sərhədyanı rayonlarında informasiya xidmətinin təşkilinə aktiv kömək etmək tapşırığını qoyur.

- Çin ədalət partiyası (1925-ci il). Bu ölkədən kənarında yaşayan çinlilərin partiyasıdır. Hazırda onun üzvlərinin əksəriyyəti – repatriantlar və xaricdə yaşayan çinlilərin qohumlarıdır. Əsas iş istiqamətləri – emiqrantlarla əlaqələrin təşkili, xaricdəki çinlilərlin işləri ilə məşğul olan dövlət təşkilatlarına yardım, repatriantlarla iş və başqalarıdır.

- Üç Sentyabr Cəmiyyəti (1944-cü il). Partiya öz müasir adını 1945-ci ildə Yaponiya üzərində qələbənin şərəfinə almışdır. Cəmiyyətin üzvləri – dəqiq və texniki elmlər sahəsinin alim və mütəxəssisləridir.

- Tayvan demokratik öxünüidarəetmə Liqası. 1947-ci ildə təşəkkül tapmışdır. Əsas iş istiqaməti – həmvətənlərlə əlaqələrin yaradılması və inkişafı, Tayvanın Çinlə birləşməsinə yardımdır.

ÇKP-nın nizamnaməsinə əsasən Çin kommunist cəmiyyəti quruculuğu siyasətini yeridir, başlıca vəzifə isə sənayenin, kənd təsərrüfatının, milli müdafiənin, elm və texnikanın tədricən təkmilləşdirilməsi və Çinin yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət və demokratiya ölkəsinə çevrilməsidir. Bundan əlavə, Çin beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məsələlərinə ciddi diqqət ayırır və ölkənin sosial quruculuğu üçün sülh əhatəsinə tələbatını xüsusi qeyd edir. Qeyri-stabillik yaradan amillər sırasında isə, dünya arenasında fəaliyyət göstərən müxtəlif qüvvələr arasında “rəqabət”,

bəzi dövlətlərin digər ölkələrin daxili işlərinə qarışması, müxtəlif ictimai sistemlər və ideologiyaların mübarizəsi sadalanır.

İNZİBATİ BÖLGÜ SİSTEMİ VƏ ƏSAS ŞƏHƏRLƏR

Hazırda Çində üçpilləli inzibati bölgü qəbul edilmişdir: əyalət, qəza, nahiyə. Ölkə əyalətlərə, muxtar rayonlara və mərkəz tabeliyində olan şəhərlərə bölünmüşdür. Əyalət və muxtar rayonlar muxtar mahallara, qəzalara, muxtar qəzalara və şəhərlərə bölünürlər. Qəzalar və muxtar qəzalar nahiyələrə, milli nahiyələrə və qəsəbələrə bölünür. Muxtar rayonlar (əyalət səviyyəsində), muxtar mahallar (muxtar rayon və qəzalar arasındakı səviyyədə) və muxtar qəzalar milli muxtariyyətin əraziləri hesab olunur.

Konstitusiyadakı müddəalara əsasən, zəruri halda dövlət xüsusi inzibati rayonlar təsis edə bilər ki, bunlar da birbaşa Mərkəzi hökumətə tabe olan yerli inzibati rayonlardır.

Ölkə 23 əyalət, 5 muxtar rayon və 4 mərkəz tabeliyində şəhərə bölünmüşdür. 1 iyul 1997-ci ildə Xüsusi inzibati rayon – Syanqan (Honq Konq), 20 dekabr 1999-cu ildə isə Xüsusi inzibati rayon – Aomen (Makka) rəsmi olaraq yaradılmışdır.

Cədvəl 2-də bu əyalət, muxtar rayon, mərkəz tabeliyində şəhərlər və xüsusi inzibati rayonlar mərkəzləri göstərilməklə verilmişdir.

Hal-hazırda Çində 650-dən çox şəhər vardır, onların da 12-nin əhalisi 2 mln. ötmüşdür, 22 şəhərin əhalisi 1-2 mln., 47-nin əhalisi 500 min-1mln., 205-nin əhalisi 200-500 min, 382-nin əhalisi 200 mindən az təşkil edir.

Pekin – ÇXR-in paytaxtıdır. Pekin mərkəz tabeliyində şəhərdir, şəhər əhalisinin sayı artıq bu gün 10 mln. səviyyəsindədir. Pekin ölkənin siyasi, mədəniyyət, elm və maarif və ən mühüm nəqliyyat mərkəzidir. Pekin Şimali Çin düzənliyinin şimal sərhədində yerləşir, üç tərəfdən dağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur, cənub-şərqə doğru düzənlik uzanır. Pekində iqlim mülayim-kontinentaldır, ilin fəsillərinin dəyişməsi aydın nəzərə çarpır. Yazı qısa və qısa, yayda çoxlu yağıntı düşür, hava rütubətlidir. Qışı – uzun və soyuqdur, ilin “qızıl” fəslidir.

Pekin hələ Qərbi Çjou dövrünün hakimiyyəti zamanından şəhər idi və o vaxtlar Tszi adlanırdı. Döyüşən səltənətlər dövründə o, Yan dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Sonrakı, min ildən çox davam edən dövr ərzində, Tszi həmişə Şimali Çinin strateji əhəmiyyətli şəhəri və ticarət mərkəzi sayılıb. X əsrin əvvəllərində o, Lyao sülaləsinin ikinci paytaxtı olmuş və Yantszin adlandırılmışdır. 1115-ci ildən 1911-ci ilə kimi – bir-birini əvəz edən Tszin, Yuan, Min və Tsing feodal sülalələrinin paytaxtı olmuşdur ki, bu da burada Çin mədəniyyətinin qorunmasına imkan vermişdir.

Pekin “dünyanın ən böyükləri” sırasına aid olan çoxsaylı tarixi abidələrlə zəngindir, o cümlədən, Pekin və Çinin simvolu – Tyananmen Qapıları; dünyada ən iri şəhər meydanı olan Tyananmen meydanı; dünyada daha iri və digərlərdən yaxşı saxlanmış arxitektura ansamblı olan imperator Qapalı şəhəri (Ququn muzeyi); Badalin sahəsində Böyük Çin səddi – dünyanın möcüzələrindən biri; dünyada ən böyük Səma məbədi – Min və Tsing sülaləsi imperatorlarının Səmaya sitayiş ayinləri keçirdiyi yer; ən geniş imperator şəhərkənarı rezidensiyası – İxeyuan parkı; Şisanlin – Min sülaləsinin 13 imperatorunun məqbərəsi; knyaz Qunvanın dörd tərəfdən birmərtəbəli tikililərlə əhatələnmiş dünyada ən böyük “Sıxeyuan” sarayı.

Müasir Pekinin planlaşdırılması əsasən şəhərin Min sülaləsi dövründəki planlaşdırılması ilə oxşardır. Şəhərin mərkəzi hissəsi uzunsov rayondur, burada nəhəng arxitektura ansamblı – 10 m-dən artıq hündürlükdə böyük divarlarla əhatə olunmuş keçmiş imperator Qapalı şəhəri ucalır.

Qapalı şəhərin dörd küncündə, saray divarlarının üstündə qüllələr tikilmişdir. Bütün şəhər müdafiə xəndəkləri ilə əhatə olunur. Perimetri 9 km olan Qapalı şəhərin ərazisi imperator şəhəri adlandırılırdı. Dörd tərəfdən simmetrik tikilmiş alaqaşlar vardır. Planı perimetri 20 km olan kvadratı xatırladan imperator şəhərinin ətrafındakı ərazi şəhərin daxili hissəsi adlanırdı. Şəhərin cənubunda, daxili şəhərlə bilavasitə qonşuluqda şəhərin xarici hissəsi yerləşirdi. Şəhərin bu hissəsinin qədim planlaşdırılması bu günə qədər qorunmuşdur.

Qapalı şəhərin ətrafında tarla ləkini xatırladan səliqəli məhəllələr yerləşir, küçələrin hər iki tərəfində dükənlər və yaşayış evləri vardır.

Mərkəzi şəhərlər, əyalətlər, muxtar rayonlar və onların mərkəzləri

ADI	MƏRKƏZ
Pekin ş.	Pekin
Şanxay ş.	Şanxay
Çuntsin ş.	Çuntsin
Tyantszin ş.	Tyantszin
Xebey əyaləti	Şitszyaçjuan
Şansi əyaləti	Tayyuan
Lyaonin əyaləti	Şenyan
Tszilin əyaləti	Çançun
Xeyluntszyan əyaləti	Xarbin
Tszyansu əyaləti	Nankin
Çjetszyan əyaləti	Xançjou
Anxoy əyaləti	Xefey
Futszyan əyaləti	Fuçjou
Tszyansi əyaləti	Nançan
Şandun əyaləti	Tszinan
Xenan əyaləti	Çjençjou
Xubey əyaləti	Uxan
Xunan əyaləti	Çanşa
Quandun əyaləti	Qunçjou
Xaynan əyaləti	Xaykou
Sıçuan əyaləti	Çendu
Quyçjou əyaləti	Quyuan
Yunnan əyaləti	Kunmin
Şensi əyaləti	Sian
Qansu əyaləti	Lançjou
Tsinxay əyaləti	Sinin
Tayvan əyaləti	Tayvan
Daxili Monqolustan muxtar rayonu	Xux-Xoto
Quansi-Çjuan muxtar rayonu	Nannin
Tibet muxtar rayonu	Lxasa
Ninsya-Xuey muxtar rayonu	İnçuan
Sintszyan-Uyğur muxtar rayonu	Urumçi
Syanqan xüsusi inzibati rayonu	Syanqan
Aomen xüsusi inzibati rayonu	Makkao

Pekin dolambac çaylar, gözəl parklar, əzəmətli qədim səcdəgahlar və Qapalı şəhərin dörd küncündə, saray divarlarını üstündə qüllələr tikilmişdir. Bütün çəhər müdafiə xəndəkləri ilə əhatə olunur. Perimetri

9 km olan Qapalı şəhərin ərazisi imperator şəhəri adlandırılırdı. Qapalı şəhərin Dörd tərəfdən simmetrik tikilmiş alaqaqılar vardır.

Şəhərin cənubunda, daxili şəhərlə bilavasitə qonşuluqda şəhərin xarici hissəsi yerləşirdi. Şəhərin bu hissəsinin qədim planlaşdırılması bu günə qədər qorunmuşdur. Qapalı şəhərin ətrafında tarla ləkini xatırladan səliqəli məhəllələr yerləşir, küçələrin hər iki tərəfində dükənlər və yaşayış evləri vardır. Pekin dolambac çaylar, gözəl parklar, əzəmətli qədim səcdəgahlar və məbədlərlə doludur. Pekin – həqiqətən də Şərqi koloritli möhtəşəm şəhərdir.

Pekin füsunkarlığı qədim şəhərin yeni simasıdır. 1949-cu ildə Pekin ÇXR-in paytaxtı olduqdan sonra şəhərin görünüşündə çox böyük dəyişikliklər olmuşdur. Keçmişdə Tyananmen qapılarının qarşısında saray meydanı var idi, buraya da rəiyyətin daxil olması qadağan idi. Meydan şərqdən və qərbdən qırmızı kərpiclə dövrələnmişdir. Ötən əsrin 50-ci illərində divar uçurulmuş, nəticədə meydanın sahəsi 11-dən 40 ha-ya qədər böyümüş və o, paytaxt sakinlərinin və qonaqların kütləvi gəzinti və istirahət yerinə çevrilmişdir. Tyananmen meydanında Xalq Nümayəndələri Məclisi Evi, Çinin tarixi Muzeyi, Çin inqilabı Muzeyi, həlak olmuş xalq qəhrəmanları Abidəsi, Sədr Mao Tsudunun xatirə Evi və digər möhtəşəm tikililər vardır. Tyananmen meydanından şimalda yerləşən Çanantsze prospekti genişləndirildikdən və uzadıldıqdan sonra şərqdən qərbə gedən yeni bir ox kimi qədim şəhərin cənubdan qərbə gedən oxu ilə kəşifir. Bu prospektin hər iki tərəfində bir çox yeni müasir tikililər yerləşir. Ötən əsrin 80-ci illərindən Pekində şəhərsalma son dərəcə sürətlə aparılır, hal-hazırda Pekində 200-dən artıq ulduzlu mehmanxana və çoxlu sayda supermarketlər fəaliyyət göstərir. Bir sıra müasir tikililər – Dövlət kitabxanası, Mərkəzi televiziya Evi, Beynəlxalq ticarət mərkəzi, Çin teatri, Pekin Qərb vağzal və s. salınmışdır. Şəhər dairəvi yolları və aeroporta və Badlinə – Böyük Çin səddi sahəsinə aparan sürətli avtostradalar fəaliyyət göstərir. 200-dən artıq iri nəqliyyat tikintisinin başlanması və yeni idman şəhərciyinin – Asiya oyunları kəndinin meydana çıxması qədim Pekinə yeni gözəllik vermişdir. Bu gün, şəhərin düz mərkəzindəki Tszinşan parkında dağın başına qalxıb qədimi Vançuntin pavilyonunun yanında duraraq ətrafi seyr etdikdə, istər-istəməz Pekinin qədim hissəsinin çoxsaylı hündür binalarla əhatələndiyini, keçmiş arxitektura ansamblının yeni mikrorayonlarla qonşu olduğunu görürsən. Bu yeni möhtəşəm Pekindir.

Şanxay. Bu mərkəz tabeliyində şəhər Çinin ən iri meqapolisidir, şəhər əhalisinin sayı 12 mln. nəfərdən çoxdur. Şanxay Çinin dəniz sahilboyu xəttinin mərkəzində, Yantszi çayının mənsəbində yerləşir və bununla da əla coğrafi mövqe tutur. Şanxayda mühüm kompleks sənaye bazasının və dəniz limanının birləşməsi ölkənin xalq təsərrüfatında son dərəcə əhəmiyyətli rol oynayır. Onun əsas sənaye sahələrinə metallurgiya, maşınqayırma, gəmiqayırma, kimya, elektron, cihazqayırma, yüngül və toxuculuq sənayesi daxildir. Ticarət, maliyyə və dəniz gəmiçiliyi sürətlə inkişaf etmişdir. Hal-hazırda burada Şanxayın qədim hissəsindən Xuanputszyan çayı ilə ayrılan yeni Pudun rayonunun irimiqyaslı tikintisi aparılır. Bu rayonun siması günbəgün dəyişir. Bir neçə on illiyə nəzərdə tutulmuş Pudun rayonunun tikintisinin başlıca məqsədi – inkişaf etmiş funksional infrastruktura malik, xarici iqtisadi əlaqələrə istiqamətlənmiş yeni müasir rayonun yaradılmasıdır. Bu da öz növbəsində Şanxayın dünyanın iqtisadi və ticarət mərkəzlərindən birinə, müasir beynəlxalq meqapolisə çevrilməsi üçün baza olacaqdır.

Tyantszin mərkəz tabeliyində olub Çinin şimalında əsas sənaye-ticarət şəhəridir. Şəhər əhalisinin sayı 5 mln. nəfərdən çoxdur. Tyantszin Pekinin 120 km-liyində yerləşir. Okean və sahil boyu gəmiçiliyi üçün mühüm limandır. Tyantszinin ənənəvi sənaye sahələrinə metallurgiya, maşınqayırma, kimya, elektroenergetika, toxuculuq, kağız, qida sənayesi və tikinti materialları sənayesi daxildir. Gəmiqayırma, avtomobilqayırma, neftçixarma, neft emalı, traktorqayırma, kimyəvi gübrələr, saat, televizor, fotoaparət istehsalı və s. sənayenin yeni sahələrindəndir.

Çuntsin mərkəz tabeliyində şəhərdir, Çinin cənub-qərbində ən iri sənaye-ticarət mərkəzi, eləcə də Yantszi çayının yuxarı axarında quru və su nəqliyyatı mərkəzidir. Şəhərin əhalisinin sayı 6,5 mln. nəfərdən artıqdır. Çuntsin Yantszi və Tszyalintszyan çaylarının qovuşduğu yerdədir. Şəhər ərazisinin mərkəzi hissəsi su ilə əhatələnmişdir və yarımadaı xatırladır. Şəhərin müxtəlif tikililəri təpələrdə salınmışdır, buna görə ona “dağlarda dolu” da deyirlər. Çuntsin kompleks sənaye şəhəridir. Burada metallurgiya, kimya, elektroenergetika, avtomobil, toxuculuq, qida, tibb sənayesi, tikinti materialları sənayesi, maşınqayırma və gəmiqayırma inkişaf edir. Hazırda Çuntsin inkişaf üçün yeni imkanlar qazanmışdır. Ölkənin mərkəzi və qərbi rayonlarının inkişafında, Yantszi hövzəsi ərazilərinin mənimsənilməsində və

genişləndirilməsində Çuntsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bundan əlavə, Sansya su qovşağının tikintisi ilə əlaqədar miqrasiya prosesi və bunun ardınca yeni məskunlaşmış rayonlarda iqtisadiyyatın artımı burada daha böyük istehlak bazarının yaranmasını vəd edir.

Quançjou Quandun əyalətinin inzibati mərkəzidir. O, Çjutszyan çayının sahillərində yerləşmiş iri şəhərdir və Çinin cənubunda mühüm qapıdır. Şəhərin əhalisi təxminən 5 mln. nəfərdir.

Quançjou Çinin başqa şəhərlərlə müqayisədə xariclə ilk əlaqələr yaradan şəhərdir. 200 il bundan əvvəl o, artıq Çinin xarici ölkələrlə ticarət mərkəzi idi. Xuanpu limanına okean laynerləri daxil olur və buradan dünyanın bütün qitələrinə marşrutlar aparır. 1957-ci ildən başlayaraq burada hər il Çin ixrac mallarının yaz və payız sərgisi keçirilir. Quançjou xaricdən turistlərin qəbuluna görə əsas mərkəzlərdən biridir. Şəhərdə istirahət və əyləncə üçün çoxlu sayda müasir yerlər və mehmanxanalar salınmışdır.

Sian Şensi əyalətinin inzibati mərkəzi və Çinin şimal-qərbində ən iri şəhərdir. Əhalisi 3 mln. nəfərdən çoxdur. Sian (şəhərin keçmiş adı - Çanandır) Çinin məşhur qədim paytaxtı və “İpək yolunun” başlanğıc məntəqəsi olmuşdur. E.ə. IX əsrdən o, 10-dan çox sülalənin dövründə paytaxt olmuşdur. Burada bir çox diqqətəlayiq yerlər və qədim abidələr qorunub saxlanmışdır, onların arasında Banpo xarabalıqları – bizi 6000 il ayıran matriarxal cəmiyyətin düşərgəsi, imperator Tsin Şixuanın sərəbəsindən götürülmüş döyüşçü və atların terrakota fiqurları – bunların da yaşı 2200 ildir, Tan sülaləsinin “Vəhşi qazlar” Böyük və kiçik paqodaları və Sun sülaləsinin memorial daş plitələri vardır. Sian Çinin turist mərkəzi və müasir sənaye bazalarından biridir. Onun əsas sənaye sahələri maşınqayırma və toxuculuq sənayesidir.

Syanqan Xüsusi İnzibati Rayonu. Syanqan rayonu Çjutszyan çayının mənsəbindən şərqə, Cənub-Şərqi Çinin dəniz sahillərində yerləşir, və Quandun əyaləti ilə bilavasitə həmsərhəddir. Buraya Syanqan adası, Tszyulun və Yeni ərazilər daxildir. Bu rayon – Çinin ən qədim ərazisi sayılır.

1840-cı ildə İngiltərə tiryək müharibəsinə başladı və Çinə soxuldu, 1842-ci ildə isə Tsin hökumətini “Nankin müqaviləsini” imzalamağa və Syanqanı güzəştə getməyə məcbur etdi. 1856-cı ildə İngiltərə ikinci tiryək müharibəsinə başladı və 1860-cı ildə Tsin hökumətini “Pekin müqaviləsini” imzalamağa məcbur etdi. Bu müqaviləyə əsasən ona Tszesyantsze küçəsi ilə məhdudlaşdırılan Tszyulun yarımadasının

cənub qurtaracağı güzəşt edilirdi. 1894-cü il Çin-yapon müharibəsindən sonra ingilis hökuməti, imperialist dövlətlərin Çinin bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə apardığı zaman, vəziyyətdən istifadə edərək, Tsin hökumətini 1898-ci ildə “Syanqan rayonunun genişləndirilməsi haqqında Konvensiya”nı imzalamağa məcbur etdi, buna uyğun olaraq Böyük Britaniya Tszyantsze küçəsindən başlamış Şençjenyee çayının cənub sahilində Tszyulun yarımadasının şimal hissəsini yaxınlıqdakı 200-dən çox ada ilə birlikdə (“Yeni ərazi” adlandırılan ərazilər) 99 illiyinə (30 iyun 1997-ci ilədək) icarəyə götürdü. Adı çəkilən hər üç müqavilə İngiltərənin silahlı müdaxiləsinin nəticəsi idi. Çin xalqı heç zaman onları qəbul etmədi. 1949-cu ildə ÇXR-in yaranmasından sonra Çin hökuməti dəfələrlə bu məsələ ilə əlaqədar öz mövqeyini bildirmişdir: Syanqan – Çin ərazisinin ayrılmaz hissəsidir, Tsin hökuməti ilə İngiltərə arasında bağlanmış üç qeyri-bərabər müqaviləni Çin tanımayıb və tanımayacaq. Çin hökuməti tarixin mirası olan bu problemin sülh yolu ilə həllinə, yəni hər iki tərəf üçün münasib vaxtda danışıqların aparılmasına, və mövcud vəziyyətin tam razılaşma əldə olunana qədər saxlanmasına həmişə çalışmışdır.

1982-ci ildə Den Syaopin “bir dövlət – iki quruluş” konsepsiyasını irəli sürdü. Den Syaopin bəyan edirdi ki, Syanqan məsələsi bu konsepsiya çərçivəsində həll olunacaq. 1983-cü ilin iyulundan 1984-cü ilin sentyabrınadək danışıqların 22 raundu həyata keçirilmişdir ki, bunlar da ÇXR və İngiltərə nümayəndələri arasında razılaşmalar əldə etməyə imkan verirdi. 19 dekabr 1984-cü ildə Pekində “Syanqan məsələsi üzrə Çin Xalq Respublikası və Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı hökumətlərinin birgə bəyanatı”nın rəsmi imzalanması həyata keçirildi. “Birgə bəyanatda” dəqiq göstərilir ki, 1 iyul 1997-ci ildə ÇXR hökuməti Syanqan üzərində öz suverenliyini bərpa edir, Birləşmiş Krallığın hökuməti 1 iyul 1997-ci ilə Syanqanı Çin Xalq Respublikasına qaytarır.

26 yanvar 1996-cı ildə Syanqan Xüsusi inzibati rayonunun Hazırlıq komitəsi yaradılır. Bu o demək idi ki, Çin hökumətinin Syanqan üzərində suveren hüquqlarının bərpası üzrə hazırlıq işləri son mərhələyə daxil olmuşdur. Hazırlıq komitəsi işçi orqan idi və eyni zamanda hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik idi. 16 dekabr 1996-cı ildə Syanqan administrasiyasının ilk rəhbəri Tunq Çixva seçilir ki, sonradan o, Mərkəzi hökumət tərəfindən də təsdiq olunur.

1 iyul 1997-ci ildə əsası qoyulan Syanqan Xüsusi inzibati rayonu yüksək dərəcəli özünüidarəetmə hüquqlarından istifadə edərək müstəqil inzibati idarəetmə, qanunvericilik və məhkəmə fəaliyyəti həyata keçirir, eləcə də son məhkəmə qərarının çıxardılması hüququna malik olur.

Aomen Xüsusi İnzibati Rayonu. Aomen rayonu Çjustzyan çayının deltasının qərb sahilində yerləşir, Quandan əyaləti ilə həmsərhəddir, Syanqandan 40 dəniz mili məsafədə yerləşir. Buraya Aomen yarımadası, Dantsı və Luxuan adaları daxildir. Sahəsi 17,5 km²-dir.

Aomen – iri ticarət əməliyyatlarının aparıldığı mühüm liman və maliyyə mərkəzidir. Xarici turizm - əsas gəlir mənbələrindən biridir. Əhali toxuculuq və yüngül sənaye müəssisələrində çalışır, həmçinin balıqçılıq, sənətkarlıq peşəsi, xidmət sferası ilə məşğuldur. Aomen parça, geyim, barıt, kibrit, çini qab, kamfora, kustar sənaye məhsulları idxal edir.

1553-cü ildə portuqallar Quandan yerli hakimiyyətini ələ alaraq Aomen rayonunda lövbər dayanacağı və ticarət hüququna yiyələndilər. 1557-ci ildə onlar Aomenə daxil oldular və orada məskunlaşmağa başladılar. 1840-cı il tiryək müharibəsində Tsinqin hökumətinin məğlubiyyətindən sonra portuqallar Aomendən cənubda yerləşən Dantsı və Luxuan adalarını bir-birinin ardınca işğal etmək imkanı qazandılar. 1887-ci ildə Portuqaliya Tsinqin hökumətini “Çin-portuqal müşavirəsi layihəsi” və “Çin-portuqal Pekin müqaviləsi”ni imzalamağa məcbur edir və “Portuqaliya Aomeni həmişəlik tutur, onu və oraya daxil olan əraziləri Portuqaliyanın digər müstəmləkələrindən heç bir fərq olmadan idarə edir” müddəası ilə çıxış edir, o vaxtdan Portuqaliya Aomen üzərində öz ağalığını həyata keçirmişdir. Çin xalqı bu qeyri-bərabər müqavilələri heç vaxt tanımamışdır, ÇXR hökuməti dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Aomen Çinin ərazisidir və tarixdən miras qalmış Aomen məsələsi əlverişli zamanda sülh danışıqları yolu ilə həll olunmalıdır. 1979-cu ildə ÇXR və Portuqaliya arasında diplomatik münasibətlər yarandığı zaman, Portuqaliya hökuməti Aomenin Çin ərazisi olduğunu qəbul etmiş və tərəflər Aomen məsələsini münasib vaxtda iki hökumət arasında danışıqlar yolu ilə həll etməyə razılaşmışdılar. 1986-cı ilin iyunundan 1987-ci ilni martınadək ÇXR və Portuqaliya hökumət nümayəndələrinin danışıqlarının dörd raundu keçirilmiş və əsas məsələlər razılaşdırılmışdır. 13 aprel 1987-cü ildə Pekində “Çin Xalq Respublikası hökumətinin və Portuqaliya

Respublikası hökumətinin Aomen problemi üzrə birgə bəyanatı”nın rəsmi imzalanması keçirilmişdir. “Birgə bəyanatda” deyilir: 20 dekabr 1999-cu ildə ÇXR hökuməti Aomen üzərində suverenliyinin bərpasını həyata keçirir, bu vaxta qədər Aomen Xüsusi İnzibati Rayonu təsis edilir.

Çin xalqının arzusu yerinə yetdi. Bu gün Aomen böyük Çin islahatçısı Den Syaopinın əsasını qoyduğu “bir dövlət – iki quruluş” prinsipi üzərində ÇXR daxilində yaşayır və çiçəklənir.

Tayvan. Tayvan adası Çinin materik hissəsinin cənub-şərq sahillərində yerləşir. Onun şərq sahillərini sakit okeanın suları yuyur. Qərbdən adanı Futszyan əyalətindən Tayvan körfəzi ayırır. Tayvan əyaləti Tayvan adasından, ona yaxın olan Penxu adası və digər 80 kiçik adadan ibarətdir. Ümumi sahəsi – 36 min km², əhalisi 20 mln. nəfərdən çoxdur, inzibati mərkəzi – Taybey şəhərinin əhalisi 2,7 mln. nəfərdən yuxarıdır. İnzibati bölgü – 2 şəhər – Taybey və Qaosyun mərkəz tabeliyində, 5 şəhər və 16 qəza əyalət tabeliyindədir. Rəsmi dili –çin dili, pul vahidi – tayvan dollarıdır.

Qədim zamanlarda Tayvanı həm İçjou, həm də Lyitsyu adlandırırdılar. Çoxsaylı tarixi yazılar və sənədlər Tayvanın ilkin olaraq Çin xalqı tərəfindən məskunlaşdığının təsvirini verir. Çinin müxtəlif dövr və sülalələrinin mərkəzi hakimiyyətləri Tayvanda inzibati orqanlarını təsis etmiş və orada öz yurisdiksiyalarını həyata keçirmişdilər. Tayvanın bütün ictimai inkişaf prosesi Çin mədəniyyəti ənənələrindən çıxır. Bu başlıca fakt hətta Tayvanın təxminən yarım əsrlik yapon işğalı ərzində də dəyişməmişdir. 1945-ci ildə yapon istilaçılarına qarşı müharibədə Çin xalqının qələbəsindən sonra Çinin Mərkəzi hökuməti Tayvan əyalətində inzibati hakimiyyəti bərpa etmişdir. 1949-cu ildə ÇXR-in elan edilməsindən bir qədər əvvəl Homindan hökuməti materikdən Tayvana qaçmışdır. 1950-ci ildə Koreya müharibəsinin başlanması ilə bir vaxtda ABŞ Tayvana və Tayvan körfəzinə öz 7-ci donanmasını göndərir, 1954-cü ildə isə ABŞ hökuməti Tayvan hakimiyyəti ilə “Birgə müdafiə müqaviləsi” imzalayır. Tayvanın Çinin materik hissəsindən ayrılması bu cür baş verir.

Çin hökuməti uzun müddət Tayvan məsələsinin həlli və Vətənin birləşdirilməsi uğrunda yorulmadan səy göstərmişdir. 1972-ci ilin fevralında ABŞ prezidenti Nikson ÇXR-ə səfər edir və Çin-Amerika “Şanxay kommyunikəsi” elan edilir. ÇXR və ABŞ arasında 1 yanvar

1979-cu ildə rəsmi olaraq diplomatik münasibətlər qurulur, ABŞ ÇXR hökumətini Çinin yeganə qanuni hakimiyyəti, Tayvanı isə Çinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edir, bunula da Tayvan hakimiyyəti ilə “diplomatik əlaqələri” dayandırır. ABŞ hökuməti həmçinin “Birgə müdafiə müqaviləsi”nin fəaliyyətinin ləğv edildiyini və öz qoşunlarını Tayvandan çıxarmağı bəyan edir. Bu tarixi zəmində Çin hökuməti ümummillik maraqlardan və ölkənin perspektiv inkişafından çıxış edərək, tarixə hörmət, gerçəkliklərin nəzərə alınması, işgüzar yanaşma və hər bir tərəfin maraqlarının hesaba alınması prinsiplərini rəhbər tutaraq “dinc birləşmə və bir dövlət – iki quruluş” kursunu irəli sürür. Onun əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vahid Çin. Dünyada yalnız bir Çin mövcuddur. Tayvan Çinin ayrılmaz hissəsidir. Mərkəzi hökumət Pekində yerləşir.
2. İki quruluşun birlikdə mövcudluğu. İlk şərt kimi vahid Çin çərçivəsində qitə hissəsində sosializm və Tayvanda kapitalizm eyni vaxtda mövcud olacaq və uzun müddət ərzində birlikdə inkişaf edəcəkdir.
3. Özünüidarəetmənin yüksək dərəcəsi. Ölkənin birləşməsi həyata keçirildikdən sonra Tayvan xüsusi inzibati rayon olacaq və yüksək özünüidarəetmə dərəcəsi hüququndan istifadə edəcək.
4. “Dinc birləşmə, bir dövlət – iki quruluş”, lakin Çin hökuməti öz boynuna güc tətbiq etməkdən imtina öhdəçiliyi götürmür.

Tibet. 2005-ci ildə Tibetdə demokratik islahatların keçirilməsinə başlanmasının və feodal-təhkimçilik quruluşunun dağıdılmasının 46 ili tamam oldu, bu müddət ərzində sosial inkişaf və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

1959-cu ilə qədər Tibetdə feodal-təhkimçilik quruluşu hakim idi, siyasi yarımadada teokratiya – Bütün Tibet əhalisinin 5%-dən azını təşkil edən dini rəhbərliyin və feodalların diktaturası hökm sürürdü. Uzun əsrlər ərzində “13 maddə Məcəlləsi” və “16 maddə Məcəlləsi” fəaliyyət göstərmişdi ki, bunlara əsasən Tibetin bütün əhalisi 3 kateqoriya və 9 dərəcəyə bölünürdü, həm də onların hər birinin hüquqları dəqiq müəyyən edilirdi.

17 iyul 1959-cu ildə Tibet muxtar Rayonunun təşkili üzrə hazırlıq komitəsi Tibetdə demokratik islahatların keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi, bu zamandan etibarən Tibetin bütün ərazisində demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi uğrunda kütləvi hərəkətlər başladı.

21 sentyabr 1959-cu ildə adı çəkilən komitə torpaq üzərində feodal-təhkimçilik mülkiyyətinin ləğv edilməsi və yeni mülkiyyət formasının tətbiqi haqqında qərar qəbul etdi. Bununla yanaşı Tibetdə ruhani rəhbərliyin və feodal əyanlarının siyasi diktaturası ləğv edildi və milli rayon muxtariyyəti sisteminin həyata keçirilməsinə başlandı.

1965-ci ilin sentyabrında Tibet xalq nümayəndələri Məclisinin birinci çağırışının ilk iclası başladı, o, Tibet Muxtar Rayonunu yaranmasını rəsmi olaraq elan etdi. Sessiyada iştirak edən 301 nümayəndə arasında tibetlilərin və digər milli azlıqların nümayəndələri 80%-dən çox idi.

Tibet Muxtar Rayonu (TMR) sakinləri bütün Çin vətəndaşlarının istifadə etdikləri ÇXR Konstitusiyasında nəzərdə tutulan vətəndaş və siyasi hüquqlarla yanaşı, milli rayon muxtariyyəti çərçivəsində də bir sıra digər hüquqlara malikdirlər.

TMR yerli siyasi, iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərdən çıxış edərək muxtariyyət haqqında qanunvericilik müddəaları işləmək hüququna malikdir.

Hal-hazırda Tibetdə elektroenergetika, mədənçıxarma, sement, dəri, toxuculuq və digər sahələr üzrə 300-dən çox müasir sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda avtomobil yolları şəbəkəsi formalaşdırılmış, Lxasunu ölkənin digər rayonları və eləcə də xarici şəhərlərlə birləşdirən aeroport fəaliyyət göstərir. Sanitar-tibbi şəraitin yaxşılaşdırılması tibetlilərin həyat və sağlamlıq hüququnu effektiv təmin edir. Tibetdə əhalinin sayı 1,5 mln. nəfərə qədər artmışdır. 2004-cü ildə təxminən 4400 təhsil müəssisəsi qeydə alınmışdır.

Tibetdə son 40 ildə baş verən tarixi əhəmiyyətli nəhəng dəyişikliklər, demokratik islahatlar sübut edir ki, sosial inkişafın və tərəqqinin, insan hüquqları ilə vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasının əsas səbəbləri feodal-təhkimçilik quruluşunun ləğvi və milli rayon muxtariyyəti sisteminin tətbiqidir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Çinin mərkəzi hakimiyyətinin Dalay-lamaya münasibəti siyasətində problemlərin mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çin hakimiyyəti Dalay-lamanı "Tibetin müstəqilliyinə" can atmaqdan çəkinməyə, Çinin parçalanmasına yönəlmiş fəaliyyətini dayandırmağa, Tibetin Çinin ayrılmaz hissəsi olduğunu açıq elan etməyə, ÇXR hökumətinin Çinin maraqlarını təmsil edən yeganə

qanuni hökümət kimi tanımağa çağırır. Yalnız bu halda mərkəzi hakimiyyət Dalay-lama ilə onun taleyi ilə bağlı danışıqlar apara bilər.

İQTİSADI VƏZİYYƏTİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

80-ci illərin sonunda Çin kollektiv cəmiyyət tipli bir çox digər dövlətlərin üzləşdiyi eyni problemlə üz-üzə qaldı. Qərbi təkidlə bu dövlətlərə individual cəmiyyətə məxsus “demokratik” inkişaf yolu təklif edirdi. Bəzi postsovet dövlətləri bu təklifi qəbul etdilər və tarixən formalaşmış cəmiyyət tipini dəyişdilər. Çin isə Tyananmen meydanında bu yolun tərəfdarlarının qarşısını qətiyyətlə aldı və bu qüdrətli ölkədə xalq hakimiyyətini qoruyub saxladı. Bu tarixi əsasa söykənərək Çin dünya iqtisadi təcrübəsini fəal surətdə öyrənməyə və öz spesifikasiyalarını nəzərə almaqla mütərəqqi texnologiyaları tətbiq etməyə başladı. Bununla belə, Çin, əksər keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində olduğu kimi ideologiyanın, iqtisadi və siyasi strukturun əsaslarını məhv etmədi. Nəticədə islahatlar dövründə Çində adambaşına düşən ÜDM 180-dən 1100 ABŞ dollarına qədər, yəni 6 dəfədən çox artdı. Yoxsulluq həddində olan insanların sayı 250 mln.-dan 25 mln.-dək (1,3 mlrd. əhaliyə nisbətə) 10 dəfə azaldı, yəni 25%-dən 2%ə düşdü. Çin öz müəssisələrini özəlləşmə və azad bazarla dağıtmadı. Dövlət bazarı düzgün tənzimləmə yolunu tutdu və əmtəə istehsalını fəal surətdə artırdı. İstehsal olunan əmtəə və xidmətin həcminə görə Çin artıq dünyada 6-cı yerə, ÜDM inkişaf tempinə görə isə (ildə 10 %) birinci yerə çıxıb. Bu gün Çini “dünya emalatxanası” adlandırırlar. Onun məhsulları ilə ABŞ, Kanada, Avropanın olduğu kimi Azərbaycanın da mağazaları doludur. Kommunist Çin sərmayə qoyuluşunun cəlb edilməsinə görə dünyada birinci yerə çıxıb. Təkcə 2004-cü ildə oraya 60 mlrd. ABŞ dollarından çox pul qoyulub. Qızıl valyuta ehtiyatlarına görə Çin dünyada ikinci yerə çıxıb.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərini, eləcə də Çinin dünyada iqtisadi nüfuzunun güclənməsini təmin edən mühüm xarici faktorlardan biri də 2001-ci ilin noyabrında ÇXR-in ÜTT-yə daxil olmasıdır, bu da öz növbəsində xarici partnyorların Çinə məhsul idxalındakı gömrük maneələri və məhdudiyətlərinin tədricən aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, ÇXR-in ÜTT-na üzv

olandan sonrakı dövrü göstərdi ki, ölkənin ÜTT-yə daxil olmasının əsas nəticəsi xarici ticarət həcmnin – 2001-ci il üçün 510 mlrd. ABŞ dollarından, 2003-cü il üçün 851 mlrd. ABŞ dollarına qədər güclü artımıdır. Bu göstəriciyə görə Çin yalnız ABŞ, AB və Yaponiyadan sonra dünyada 4-cü yeri tutmuşdur. Burada əlavə etmək lazımdır ki, birbaşa xarici investisiyaların həcmi 2001-ci ildə 46,9 mlrd. ABŞ dollarından 2005-ci ildə 60 mlrd. ABŞ dollarınadək, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi 2001-ci ildə 212,2 mlrd. dollardan 2005-ci ildə 710 mlrd. dollaradək ardıcıl artmışdır. Hazırda Çin təkcə dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiyanı həyata keçirmir, o, eyni zamanda, ÜTT-yə üzvlüyün ilk illərindən başlayaraq açıq dünya ticarət sisteminə daxil olması nəticəsində, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm irəliləyişlər əldə etməyə nail olur.

ÜTT-yə üzvlükdən iki il sonra – 2002-2003-cü illərin ÇXR iqtisadi inkişaf nəticələri göstərir ki, əvvəllər rəqabətə qabiliyyətsiz hesab edilən, məsələn, avtomobil sənayesi kimi bəzi sahələr daha yüksək artım tempələri ilə inkişaf etməyə başladı. Misal üçün, ÇXR daxili bazarında avtomobilin satışının artım tempi 2002-2004-cü illərdə əvvəlki illərə müqayisədə 50%-ə çatmışdır.

Çin hökuməti xaricdə satış bazarının genişləndirilməsi üçün bütün addımları atır. Axır onillikdə və xüsusən ÜTT-yə qoşulduqdan sonra o, bunu daha fəal surətdə etməkdədir. ÇXR xalq təsərrüfatının ÜDM-in illik 7,5% artımını nəzərdə tutan inkişaf planlarının yerinə yetiriləcəyi halda istehsal edilən məhsulun realizasiyası üçün həddən artıq tutumlu Çin bazarından əlavə, xüsusən sahilboyu rayonlarda, eksportun artırılması imkanları genişlənir. Çin bu yolda qətiyyətlə gedir.

Çin bazar elementlərinə malik bir ölkədir. Çinin bütün bank sistemi dövlətə aiddir, bütün iri korporasiyalara dövlət nəzarət edir. Qiymətlər yalnız əyalətlərin 1/3-də azaddır, qalan hallarda o, dövlət nəzarətindədir. Çin bütün sərhədlərində gömrük rüsumlarını azaltmışdır, lakin ölkə daxilində məhdudiyyətlər tətbiq etmişdir. Yəni kağız üzərində Çində liberalizmdir, əslində isə dövlət tərəfindən iqtisadiyyata məharətli və sərt nəzarət mövcuddur. ÜTT-nin köməyi ilə xarici dünyanı üzünə açan Çin ÜTT-nin tələblərini yerinə yetirməyə tələsmir və iqtisadiyyatının aqrar sektorunu maliyyələşdirməkdə davam edir.

Çin rəhbərliyi vətəndaşlarının daha varlı yaşaması probleminin qayğısına qalır, o, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün şərait yaradır və sahibkarlara aşağı faizlə kreditlər verir. Əksər keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrindən fərqli olaraq ÇXR-in qızıl ehtiyatları Çində saxlanılır.

İnvestisiyanın ölkəyə cəlb olunması üçün Çində bütün şərait yaradılmışdır.

Çin iqtisadiyyatı – bütün dünyadan sərmayə qoyuluşu cəlb edən özünəməxsus bir möcüzədir. Xarici kompaniyaların Çin iqtisadiyyatına sərmayəsi rekord sürətli tempiylə artmaqdadır. Dünyanın Çin iqtisadiyyatına nəzərə cəsarət və ardıcıl artan marağı son iyirmi beş ildə davam etməkdədir. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında bunu təsəvvür etmək belə mümkün deyildi. Hal-hazırda isə bir çox əlamətlərə görə, bu ölkənin yaxın perspektivdə artan xətt üzrə inkişaf edəcəyi aydın görünür. Çin Yaponiya və Cənubi Koreya təcrübəsini təkrarlamaq imkanına malikdir.

Den Syaopin tərəfindən 1978-ci ildə iqtisadi sistemdə başlanılan və eyni zamanda dövlətin siyasi açıqlığını da həyata keçirən islahatlar artıq 2000-ci ilə qədər çox böyük müsbət nəticələrə gətirib çıxarıb. Qısa zaman ərzində ümumdaxili məhsul (ÜDM) 4 dəfə artmış, bu da yüz milyonlarla insanın yoxsulluqdan çıxmasına imkan vermişdir. 2005-ci ildə isə alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə Çin dünyanın ikinci ölkəsi olmuşdur, hərçənd ki, əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinə görə o, çox kasıb qalmaqdadır. Çində iqtisadi islahatlar bu gün də davam etməkdədir. ÇKP-nin XVI qurultayının sənədlərində qeyd olunduğu kimi Çin “üç addım” proqramının birinci və ikinci mərhələsinin tapşırıqlarının öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdir, bu da xalqı “isitmək və doyurmaq” vəzifəsini həll etməyə və əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltməyi təmin etməyə imkan vermişdir. Proqramın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə bir səviyyəyə çıxmaq məqsədi daşıyan üçüncü mərhələsinin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu mərhələni müəyyən ardıcılıqla reallaşdırmaq planlaşdırılır. Məsələn, 2020-ci ilə qədər ÜDM-u 2000-ci ilə müqayisədə 4 dəfə artırmaq nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, rəsmi valyuta kursuna görə ÜDM 4 trln. ABŞ dollarından artıq təşkil etməlidir. Bu öz növbəsində ölkənin ümumi qüdrətini və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini xeyli gücləndirəcək və sənayeləşməni həyata keçirməyə, mükəmməl və azad bazar iqtisadiyyatı sistemi yaratmağa, şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin artmasına, sənaye və kənd təsərrüfatı, şəhər və kəndlər, ayrı-ayrı

regionlar arasında fərqiin dərirləşmə tendensiyasını aradan qaldırmağa, sosial təminat sistemini təkmilləşdirməyə, əhalinin gəlirlərini artırmağa və xalqın rifah halını qaldırmağa kömək edəcəkdir.

2050-ci ilə qədər Çində aşağıdakı strateji əqsədlərə nail olunmalıdır:

- sosial-iqtisadi inkişafın kamilliyə çatması üçün hərtərəfli sosialist modernizasiyanı təmin etmək;
- beynəlxalq arenada ölkənin statusunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və dövləti ümumi qüdrətinə görə dünyada birinci yere çıxarmaq;
- ölkənin, əhalinin adambaşına düşən ÜDM-un həcminə görə orta səviyyəli dövlətlərlə bir sıraya çıxmasını təmin etmək;
- xalq üçün varlı, xoşbəxt həyat yaratmaq;
- ölkəni yüksək maddi, hüquqi və mənəvi sivilizasiya səviyyəsi olan qüdrətli dövlətə çevirmək.

Ölkənin inkişaf proqramına müvafiq olaraq ÇXR –də ÜDM-un orta illik artım tempi 2010-cu ilə qədər 7,5%, 2020-ci ilə qədər 6,5%, 2030-cu ilə qədər 5,5%, 2040-cı ilə qədər 4,5% və 2050-ci ilə qədər 3,5% təşkil etməlidir. Bu halda ÜDM həcminin 2010-cu ilə 2,226 trln. ABŞ dolları, 2020-ci ilə 4,178 trln. ABŞ dolları təşkil edəcəyini, 2050-ci ilə isə bu göstəricinin 15,634 trln. ABŞ dollarına çatacağını hesablamaq çətin deyil.

Son illər ÇXR-də iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasında ümumi tələbin dəyişməsinə daha çox diqqət ayrılır, bu da ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyalarının formalaşmasının əsas faktoru olmuşdur. Bu cür yanaşma nəticəsində ÜDM-in orta illik inkişaf tempi 1979-cu ildən 2005-ci ilə kimi müqayisəli qiymətlərdə ildə 9,5%, 2000-2005-ci illərdəki son beş ildə isə - 8,0% təşkil etmişdir, bu da dünya iqtisadiyyatının orta illik inkişaf templərindən xeyli yüksəkdir – 3,8%.

Beləliklə, Birləşmiş Ştatların ÜDM-in indiki artım tempi – 3,24% saxlanarsa və Çində 2050-ci ilə qədər nəzərdə tutulan ÜDM-in artım templəri yerinə yetirilərsə, XXI əsrin ortalarına Çin ÜDM-in həcminə görə ABŞ ötmək iqtidarında olacaq.

İqtisadi rayonların xarakteristikası. 1978-ci ildən Çin hökuməti iqtisadi sistemi dəyişdirməkdə, və eyni zamanda ölkənin açıqlığı siyasətini planlı və ardıcıl həyata keçiməkdədir.

1980-ci ildən başlayaraq Çində 5 xüsusi iqtisadi rayon: Şençjen, Çjuxay, Şantou (Quandun əyaləti), Syamen (Futszyan əyaləti) və

Xaynan (bütün Xaynan əyalətini əhatə edir) yaradılmışdır. 1984-cü ildə Çin hökuməti ölkənin xarici aləmə açılışı üçün daha yeni bir addım atdı: 14 şəhər – Dalyan, Tsinxuandao, Tyantszin, Yantay, Tsindao, Lyanyunqan, Nantun, Şanxay, Ninbo, Vençjou, Quancjou, Fuçjou, Çjantszyan və Beyxay açıq dənizkənarı şəhər statusu aldı.

1985-ci ildən Yantszi və Çjutszyanın deltalarında, Futszyan əyalətini cənubundakı iqtisadi üçbucaqda, Şandun və Lyaodun yarımadalarında, Xebey əyalətində və Quansi-Çjuan muxtar rayonunda açıq iqtisadi zonalar yaradılmağa başlandı. Nəticədə ölkənin dənizboyu ərazilərində açıq iqtisadi zolaq formalaşdı. 1992-ci ildən başlayaraq Dövlət Şurasının sanksiyası ilə bir sıra sahilboyu şəhərlər, həmçinin daxili əyalətlərin və muxtar vilayətlərin inzibati mərkəzləri xarici dünya üçün açıq zona statusu aldılar.

Ölkənin iri və orta şəhərlərində 15 rüsumsuz sona, 32 texniki-iqtisadi istismar zonası və 52 dövlət əhəmiyyətli yeni və yüksək texnologiyaların mənimsənilməsi zonası yaradılmışdır. Beləliklə, dənizkənarı bazada, Yantszinin hövzəsində, ölkənin sərhədyanı və daxili rayonlarında Çinin xarici aləmə çoxpilləli və hərtərəfli açıqlığının strukturu əmələ gəlmişdir. Xarici dünya üçün açıq olan bütün bu rayonlar xarici bazara meyillənən iqtisadiyyatın inkişafı gedində, valyuta gəlirlərinin artmasında, müasir xarici texnika və texnologiyaların idxalında “pəncərə” və vasitəçi rolunu oynayır. 5 xüsusi iqtisadi rayon xarici aləmə istiqamətlənən zonadır. Bu rayonlar, əsasən, ixrac məhsulları istehsal edən emal sənayesini inkişaf etdirir, həmçinin elmi tədqiqatları, istehsalatı və ticarəti bütöv kompleksdə birləşdirir. Onun ərazisində spesifik iqtisadi siyasət həyata keçirilir və iqtisadi idarəetmənin xüsusi sistemi tətbiq edilir.

Xüsusi İqtisadi Rayonlar (XİR) Çinin xarici ticarətinin inkişafı üçün xarici sərmayənin cəlb edilməsində və beynəlxalq bazarların mənimsənilməsində böyük təcrübə yığmışdılar. Son illər XİR yenilik axtarışında, sənaye potensialının artırılmasında, xarici əlaqələrin genişləndirilməsində və digər sahələrdə öndə gedir, bununla da bütün ölkə üçün nümunə rolunu oynayır. 1998-ci ilə Şençjen bankların xarici kapitalın iştirakı ilə əməli qaydada jenminbi (Çinin pul vahidi) ilə əməliyyatlar apara biləcəyi ikinci eksperimental şəhər elan olundu. Avropa və Amerikanın transmilli korporasiyaları bir-birinin ardınca burada kapital qoyuluşu barədə danışıqlar aparır, bu da Şençjen XİR-ə yeni impuls verir.

Çin hökuməti yeni Pudun rayonuna XİR-lə müqayisədə daha geniş güzəştlər vermişdir. Belə ki, Pudunda nəinki XİR və texniki-iqtisadi istismar zonaları üçün hökumət tərəfindən işlənilib hazırlanmış bütün qanun və müddəalar işləyir (məsələn, gömrük rüsumlarından və əlavə dəyər vergisindən qismən və tam azadolma), həmçinin yalnız Pudun ərazisində fəaliyyət göstərən güzəştlər müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, dövlət xarici investorların Pudunda üçüncü sənaye maliyyə idarələri və müəssisələr yaratmasıyla, Şanxayda fond birjası açmasıyla və səhmlər buraxmasıyla, hətta kapital qoyuluşunun təsdiqinə görə onun səlahiyyətlərini artırmış və banklara xarici kapitalın iştirakı ilə jenminbi ilə əməliyyatlar aparmağa icazə vermişdir.

Hal-hazırda Pudunda xarici investisiyanın iştirakı ilə 70 maliyyə təsisatı qeydiyyatdan keçmişdir. Xarici kapitalı olan 18 banka jenminbi ilə əməliyyatlar aparmağa icazə verilmiş, 28 əyalət, mərkəz tabeliyində olan şəhər və muxtar rayon isə Pudunda öz ticarət kampaniyalarını yaratmışlar. Ölkənin 14 əyalət və şəhərindən olan 38 tanınmış iri birlik və müəssisələri bu rayonda qeydiyyatdan keçmişdir; dünyanın 60-dan çox ölkəsinin və regionunun iştirak etdiyi obyektlər artıq Pudunda kök salmış və bunun əhəmiyyətli iqtisadi effektini qazanmışlar. Pudunun “əjdaha başı” kimi bütün ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri gündəngünə daha da böyüyür.

SƏNAYE VƏ İSTEHSALAT

İnqilabaqədərki Çin milliləşdirilməmiş iqtisadi sistemi və inkişafdan qalmış sənayesi olan yarımfeodal ölkə idi. 1949-cu ildən sonrakı qısa müddət ərzində isə respublikada sənayeləşmə həyata keçirilmiş, istehsal sənayesi məhsulları dəfələrlə artırılmış, onun sahə strukturları genişləndirilmişdir.

Hasilat. Son illər ərzində Çində kömür hasilatı sənayesinin gücü çox mənada artmışdır. Potensial kömür ehtiyatları 3200 mlrd. ton, tədqiq olunanlar isə cəmi 850 mlrd. ton təşkil etmişdir. Ehtiyatlar qeyri-bərabər paylanmışdır, təxminən 80% Şimali və Şimal-Qərbi Çinin payına düşür, ölkədə ən iri yataq isə Datun şəhərinin yaxınlığında yerləşir (Şansi əyaləti). Ümumilikdə ölkədə 100-dən artıq iri kömür hasilatı mərkəzi var.

Energetika. İstehsalatın yanacaq-energetika sahəsi Çin sənaye kompleksinin zəif bəndlərindən sayılır. Zəngin təbii ehtiyatların

mövcudluğuna baxmayaraq, hasilat sahələrinin inkişafı ümumilikdə emaledicidən geri qalır. Çinin energetika sahəsində xarici mənbələrdən asılılığı daim artır. Hazırda Çində istifadə olunan bütün neftin həcmində idxal neftinin payı təxminən 32% təşkil edir və bu artım tempini saxlamaqla 2010-cu ilə qədər ikiqat arta bilər. Yaxın Şərq bazarında öz yerini tutmağa cəhd edən Çin bir də baxıb gördü ki, bu bazar artıq Birləşmiş Ştatlar, Yaponiya və Avropa ölkələri tərəfindən demək olar ki, tam tutulmuşdur. Bu cür şərtlər daxilində Çin hələ tutulmamış, yaxud heç kimi maraqlandırmayan çox az sayda azad “riskli” bazarları mənimsəməyə və bazara heç kimin təklif etmədiyi məhsulları təklif etməyə məcbur oldu. 1990-cı ildə Çinin yaxın Şərq ölkələrinə ixracı 1,5 mlrd. ABŞ dolları təşkil edirdi. Eyni zamanda 50 min çinli fəhlə və qulluqçu bu region ölkələrində əsasən tikintidə çalışırdı. 1994-cü ildə Çinlə İran körfəzindəki ərəb ölkələri arasında yalnız ticarət dövriyyəsi 2,26 mlrd. ABŞ dolları təşkil edirdi.

Xarici energetika bazarında Çinin üç əsas dövlət kompaniyaları – CNPC, CNOOC və Petrochina fəaliyyət göstərir, bunlar da son illər Yaxın Şərqdə, Şimali Afrikada, Cənub-Şərqi Asiyada, Mərkəzi Asiyada, Avstraliya, İndoneziya, Rusiya və Azərbaycanda neft axtarışı və hasilatında öz fəaliyyətlərini xeyli artırmışdılar. Onların fəaliyyətlərini genişlənməsi ilk növbədə Çinin özündə enerji daşıyıcısı hasilatı həcmının azalmasından doğur.

Metallurgiya. Əlində böyük xammal ehtiyatları olduğundan Çin metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün möhkəm bazaya malikdir. Son illərdə keçirilən genişmiqyaslı geoloji işlərin nəticəsində isə dəmir və maqnezium filizləri, kömür, neft və digər xammal növlərinin yeni yataqları müəyyənləşdirilmiş və köhnələrin hüdudları dəqiqləşdirilmişdir. Dəmir filizi ehtiyatlarına görə Çin dünyada üçüncü (Rusiya və Belçikadan sonra), tədqiq olunmuş maqnezium filizi ehtiyatlarına görə isə ikinci yeri tutur.

Ümumilikdə qara metallurgiya müəssisələri 1,5 mindən çoxdur və onlar demək olar ki, bütün əyalət və muxtar rayonlar boyu yayılmışlar. Bununla yanaşı metallurgiya sənayesinin ümumi texniki səviyyəsi yüksək deyil, aparıcı müəssisələrin müasir avadanlıq növləri ilə təchizatı isə qismən və idxalın hesabına həyata keçirilir. Bu sahənin müəssisələrinin 70%-dən çoxu isə ümumiyyətlə təmizləyici qurğulara malik deyillər. Çində aviasiya sənayesi üçün hərərətə davamlı ərintilər, nüvə hissəcikləri sürətləndiriciləri üçün çox aşqarlanmış ərintilər və

əvvəlcədən xüsusiyyətləri verilmiş ərintilər də daxil olmaqla mindən artıq polad növü əridirlər. Bundan başqa ölkədə antimon, qalay, volfram, civə və molibden konsentratlar da istehsal olunur ki, bunlar da xarici bazarlarda yüksək tələbatla malikdir. Bununla belə ölkənin alüminium, qurğuşun və sink tələbatları tam təmin olunmur və Çin bu metalları idxal etməli olur.

Maşınqayırma. 70-ci illərin ikinci yarısında Çinin təsərrüfatın modernizasiyasına və nəhəng iqtisadi dəyişikliklərə keçidi dünyada ikinci Elmi Texniki Tərəqqinin (ETT) inkişafı ilə üst-üstə düşürdü. Onun başlıca istiqamətləri mikroelektronika, informatika, biotexnologiya idi.

ETT-nin yeniliklərinə uyğunlaşmaq Çin üçün asan başa gəlmədi. Məhdud maliyyə imkanları, nisbətən aşağı elmi potensial (əsasən mədəni inqilab dövründə zəifləmiş), əhalinin nisbətən aşağı təhsil və mədəni səviyyəsi – bütün bunlar genişmiqyaslı elmi-texniki inqilabın inkişafına mane olurdu. Bununla belə, 70-ci illərin sonunda Çində 1978-1985-ci illər üçün elmin inkişafı üçün səkkizillik plan işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir, bu da mikroelektronika, yeni EHM nəslinin, habelə informatika, gen mühəndisliyi sahəsində geniş həcmli tədqiqatların və araşdırmaların aparılmasını, eləcə də kənd təsərrüfatında böyük texniki dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Tezliklə aydın oldu ki, bu plan həddən artıq genişdir və bir sıra səbəblərdən hazırkı şəraitdə yerinə yetiriləsi deyil.

Çoxsaylı müşavirələr və məsləhətləşmələr, xaricdə, o cümlədən ABŞ, Yaponiya, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində elm və texnikanın inkişafı təcrübəsinin əsaslı öyrənilməsi 1986-2000-ci illər üçün Dövlət planının əsasını təşkil edən elm və texnikanın inkişafının 12 başlıca istiqamətini ayırmağa imkan verdi. Bu gün Çində elmi texnologiyanın inkişafının əsas vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- xalq təsərrüfatının yüksəlişi;
- istehsal qüvvələri səviyyəsinin artımı;
- elmi-texniki tərəqqinin sənaye inkişafının mühüm faktoruna çevrilməsi;
- ənənəvi sənaye sahələrinin texniki səviyyəsinin hər vasitə ilə artımı;
- ictimai istehsalın effektivliyinin artımı;

- dünya bazarı üçün keyfiyyətli, rəqabətə davamlı malların buraxılışı.

Elmi texnika və texnologiyaların yeddi prioritet sahədə inkişafına səyləri yönəltmək qərarı qəbul olunmuşdur. Onların arasında: biotexnologiya, informatika, avtomatlaşdırma, energetika, kosmik və lazer texnikası, yəni ki, ETT-nin əsas istiqamətlərinin adları sadalanır.

Biotexnologiya sahəsində tədqiqat və araşdırmalar ərzaq ehtiyatlarının kəskin artımına, ağır xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsinə, köhnə enerji mənbələrinin bərpası və yenilərin mənimlənməsinə, tullantısız istehsalın inkişafına və ətraf mühitə zərərli təsirin azaldılmasına yönəlmişdir.

İnformasiya texnologiyası sahəsində əsas diqqət EHM “intellektual” sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsini və geniş istifadəsini təmin edən texnologiyaların yaradılmasına ayrılır. Müasir ölçmə, hesablama və əlaqə texnikalarının; faydalı qazıntı axtarıları və axtarış məlumatlarının, hava proqnozu, keyfiyyətə nəzarət, kənd təsərrüfatı, meşə və sənaye məhsullarının çirklənmə dərəcəsinin işlənməsi texnikalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində tədqiqatlar aparılır.

Qəbul edilmiş planın həyata keçirilməsində mühüm rol “Fakel” proqramına verilir, bu da bütün ölkə boyu yeni texniki və elmi texnologiyaların inkişafı rayonları və mərkəzlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, sahəsi bir neçə kvadrat kilometr olan iri elm və sənaye mərkəzlərinin xüsusi ayrılmış rayonlarıdır, onların ərazisində Elmi Tədqiqat İnstitutları, yeni texniki və elmi texnologiyaların mənimlənməsi və tətbiqi üzrə müvafiq sənaye müəssisələri, kompaniya və firmalar yerləşir. Proqramın qəbul edilməsindən sonra (1990-cı ilin avqustu) Pekin, Şanxay, Tyantszin, Şenyan, Uxan, Nankində (30-dan çox rayon) belə rayonlar yaradılmışdır.

Kimya. Kimya sənayesi daxili xammal bazası ilə təmin olsa da, ölkənin tələbatını tam ödəmir. Polimerlərin istehsalı nisbətən yenidir, lakin sürətlə inkişaf edir. Kimyəvi lif istehsalı (ABŞ-dan sonra dünyada ikinci) nəhəng miqyaslı toxuculuq sənayesini təchiz edir və əsasən dənizkənarı əyalətlərdə (Şanxay, Pekin, Nankin, Lançjou) təqdim olunur. ÇXR-də həm sintetik, həm də təbii kauçuk əldə olunur. Əczaçılıq sənayesi böyük miqyasa çatmışdır. Ölkədə istehsal olunan bütün əczaçılıq məhsullarının 50%-i Şanxayda cəmlənib.

Yüngül və qida sənayesi. Çində indiyə qədər yüngül sənayenin aparıcı sahələri toxuculuq və qidadır ki, bunların da hesabına bütün istehsal olunan sənaye məhsullarının 21%-i düşür. Bu sahənin müəssisələri əsasən Qərb, Şimal, Mərkəzi-Cənubi rayonlarda yerləşmişlər. Ölkənin şimal-şərqində əsasən kağız, qənd və yağ-süd sənayesi müəssisələri, şimal-qərbdə pambıq emalı və maldarlıq məhsulları müəssisələri cəmlənmiş, Cənub-qərbdə qida sənayesi daha çox inkişaf etmişdir. Ümumilikdə qida sənayesi 65,5 mindən artıq müəssisəyə malikdir, bundan başqa ölkədə 23,3 mindən çox toxuculuq sənayesi müəssisəsi vardır, amma xammalın istehsalı və emalı isə dəqiq olaraq bunlara istiqamətlənmişdir: şimalda – yun, çətənə, çənubda – ipək, cut, kənaf. Yüngül sənaye Çində qədim ənənələrə malikdir. Hələ inqilaba qədər o, Çin iqtisadiyyatında aparıcı rol oynamışdır.

Kənd təsərrüfatı. 1949-cu ildə Çinin ictimai istehsal və milli gəlir strukturunda kənd təsərrüfatının payına təxminən 70% düşürdü. İnqilabdan sonrakı inkişaf illərində kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti nisbətən azalsa da, iqtisadiyyatın başlıca sahəsi kimi qalmışdır. O, yüngül sənaye üçün xammalın əsas tədarükçüsüdür (70%). Kənd yerlərində məşğul əhalinin sayı 313 mln. nəfər, ailə üzvləri ilə birlikdə isə 850 mln. nəfər təşkil edir, bu da birlikdə götürülmüş Rusiya, Yaponiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Meksikadan 6 dəfə artıqdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının ölçülərinə görə Çin dünyada nəhənglərdən hesab edilir. Əkin yerlərinin daimi çatışmamazlığı kənd təsərrüfatının başlıca xüsusiyyətlərinə çevrilir. 320 mln. ha şumlanmış sahədən 224 mln. istifadə oluna bilir, eyni zamanda şumluq torpağın sahəsi təxminən 110 mln. ha təşkil edir ki, bu da dünya şumluq torpağının 7%-dir. Çin təsnifatına görə torpağın yalnız 21%-i yüksək məhsuldardır. Bu Çinin Şimal-şərq düzənlikləri, Yantszi çayının orta və aşağı hövzəsi, Çjutszyan çayının deltası və Sıçuan çökəkliyidir. Onlar bitkiçilik üçün münbit şəraitləri ilə fərqlənirlər ki, bu da ildə iki dəfə, Çinin uzaq cənubunda isə üç dəfə məhsul götürməyə imkan verir.

Ölkənin kənd təsərrüfatına ənənəvi olaraq bitkiçilik, hər şeydən öncə taxılçılıq istiqaməti xasdır, taxıl ölkənin qida rasionunun 3%-ni təşkil edir, əsas qida bitkiləri isə düyü, buğda, qarğıdalı, qaolyan, darı, kök yumrusu və soyadır.

Texniki bitkilər. Şumluq sahənin təxminən 20%-də düyü əkilir, onun payına ölkədə taxıl yığımının təqribən yarısı düşür. Əsas düyüçülük rayonları Xuanxe çayından aşağıda yerləşir. Çoxəsrlik düyü əkini tarixində Çində 10 min növdən çox düyü becərilmişdir. Buğda - əhəmiyyətinə görə ölkədə ikinci taxıl bitkisi, VI-VII əsrlərdən yayılmağa başlamışdır. Hal-hazırda heç bir başqa ölkədə Çindəki qədər belə yüksək buğda məhsulu yığılmır, bundan əlavə böyük miqdarda şirin kartof (batat) becərilir.

Çindəki şəraitlə texniki bitkilərin becərməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəyyənlanmış qiymətlər strukturu nəticəsində onların istehsalı buğda, pambıq, meyvə və tərəvəzdən daha gəlirlidir, baxmayaraq ki, məsələn pambıq becərməsinə görə Çin dünyada üçüncü yeri tutur. Bundan başqa, yağ verən bitkilərin becərməsi geniş yayılmışdır, bu da qida yağlarının əsas mənbəyidir. Onlardan əsasları Şandun əyalətində becərilən yerfındığı, raps və küncütdür.

Çin bizim eramın IV əsrindən dərman kimi istifadə olunmağa başlayan, VI əsrdən isə hamı tərəfindən qəbul edilən içkiyə çevrilən çay istehsalına görə də geridə qalmır. İndiyə qədər yaşıl və qırmızı çay növlərinin (Çində “qara çay” anlayışı yoxdur) əksəriyyəti demək olar ki, yalnız ixraca gedir. Çay Çjetszyan, Xunan, Anxoy əyalətlərində becərilir.

Maldarlıq. Əhalinin yüksək sıxlığı və torpaq fondundan intensiv istifadə hər şeydən əvvəl çox az rola malik maldarlığın inkişafında özünü göstərir. Çində tarixən iki tip maldarlıq formalaşmışdır. Bunun biri əkinçiliklə sıx bağlıdır və yardımçı xarakter daşıyır; əkinçilik yayılmış düzənlik rayonlarda əsasən donuz, ağır yük heyvanları və quş saxlanılır. Qərbi rayonlara isə ekstensiv, köçəri və yarımköçəri maldarlıq xasdır. Xüsusən əhalinin adambaşına hesabı ilə maldarlıq məhsullarının istehsalı və istehlakı aşağıdır. Hələ eramızdan əvvəl Çində məlum olan donuzçuluq nisbətən inkişaf etmişdir; istehsal olunan ətin 90%-i onun payına düşür. Çində maldarlığın xarakterik xüsusiyyəti işlək heyvanların yüksək payı və südverən maldarlığın zəif inkişafıdır.

Nəqliyyat. 1949-cu ilə qədər nəqliyyat əlaqəsi Çində çox zəif idi. Yük daşınmaların təxminən 60%-i yük heyvanları, rıqşaların köməyi ilə konkalar vasitəsilə həyata keçirilirdi. 10 km uzunluğunda ilk dəmir yolu 1881-ci ildə Xebey əyalətində çəkilmişdir.

Hal-hazırda Çində inkişaf etmiş nəqliyyat sistemi mövcuddur ki, buraya da dəmir yolu və avtomobil yolları, boru xəttləri, dəniz və çay nəqliyyatı və mülki avi xətlər daxildir. 1949-cu ildə Çin dəmir yollarının ümumi uzunluğu 22 min km-ə çatırdı və, istifadədə cəmi 11 min km yol var idi. Hazırda Çinin istifadədə olan dəmir yollarının uzunluğu 70 min km ötmüşdür. Bu gün Çin dəmir yolu daşımalarına görə dünyada beşinci yeri tutur.

2. ÇİN TARİXİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ÇİN TARİXİNİN ƏFSANƏVİ DÖVRÜ

Arxeoloji məlumatlar göstərir ki, Çin bəşəriyyətin əcdadlarının ilk beşiklərindədir. 1923-cü ildə Pekin yaxınlığında tapılan “pekin insanı”nın (*Sinanthropus pekinensis*) qalıqlarının tarixi 400-300 min il əvvələ gedib çıxır. “Müasir insan”ın (*Homo sapiens*) ilkin forması Çində təxminən 40 min əvvəl yaranıb.

E.ə. 5 və 3-cü minilliklər arasındakı dövrdə Çində, onun şimal-qərb vilayətlərində (Xenan əyaləti), naxışlı keramika hazırlanması sənəti ilə xarakterizə olunan Yanşao mədəniyyəti meydana gəlir. Yanşao sənətləri cilalanmış daş alətlər hazırlamağı, torpağı becərməyi və donuz saxlamağı bacarırdılar. Onlar qamış və torpaqla örtülmüş yarımdayələrdə yaşayırdılar.

E.ə. 3-cü minillikdə şimal-şərq vilayətlərində (Şandun əyaləti) Lunşan son neolit mədəniyyəti meydana gəlir. Şan-İn sülaləsində olduğu kimi Lanşon mədəniyyətində də gümüş ox ilə heyvanların sümüklərini yandırmaqla fəla baxmaq təcrübədən keçirilirdi.

Lunşan mədəniyyətinin ardınca mərkəzdə və Xenaninin qərbində və Şansinin cənubunda kifayət qədər oxşar mədəniyyətlər – Taosi (e.ə. XXV-XIX əsrlər) və Erlitou (e.ə. XXI-XVII əsrlər) mövcud idi, bunlar da mis və gümüşün işlənməsinin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunurlar.

Çinlilər qədim və çoxəsrlik tarixə malik olmaları ilə fəxr edirlər. Lakin başqa nöqtəyi-nəzər də mövcuddur. Çin tarixini öyrənən bir çox tədqiqatçılar onun böyük bir hissəsini mifik və əfsanəvi hesab edirlər. Çinin ənənəvi tarixşünaslığında ölkənin tarixi sülalələr mərhələsinə - eyni hökmran ailənin nümayəndələrinin hakimiyyət dövrlərinə bölünür. Hər bir sülalənin öz xüsusi adı var. Hər şeydən əvvəl sülalənin banisinin mənsub olduğu xalq və ya xanədanlığın adlarından istifadə olunurdu. Sülalələrin dünyagörüş təyinatını ifadə edən adlar da mövcud idi. Öz növbəsində sülalə dövrləri hökmdarların “hakimiyyət dövrünə” bölünür. Əvvəllər bu dövrlər ancaq hakimiyyətdə olan hökmdarın adı və ya titul adı ilə adlandırılırdı, e.ə. 163-cü ildən isə hökmdarlıq dövrünün əsasən nikbin və xoş

devizlərindən istifadə etmək praktikasını həyata keçirilirdi. İmperator öz hakimiyyəti dövründə ardıcıl olaraq bir neçə müxtəlif devizə malik ola bilərdi.

Çin tarixşünaslığı ənənəsində ilk sülalə **Sya** adlanır (e.ə. 2205-1766-cı illər). Lakin əsaslı arxeoloji məlumatların olmaması hələ ki, onu tarixi reallıq kimi qəbul etməyə imkan vermir. XX əsrin 20-ci illərinin sonuna qədər **Şan sülaləsi** də əfsanə kimi baxılırdı. Lakin Xenan əyalətində indiki Anyan şəhəri yaxınlığında tapıntılar bu sülalənin mövcudluğunu sübut etdi. Tapılan şəhərin xarabalıqları Panqen hökmdarının hakimiyyəti zamanı (e.ə. 1401-1374-cü illər) Xuanxeden cənuba uzanan və tez-tez daşqınlara məruz qalan rayonlardan köçəndən sonra əsası qoyulan şanların paytaxtı ilə uyğun gəlirdi. O dövrlər paytaxtın yeni ərazisi İn adlanırdı. Bu səbəbdən də Şan sülaləsi Çin tarixşünaslığında həm də İn adlandırılmağa başlamışdı.

Paytaxtın Anyana köçürülməsi İn mədəniyyətində bir sıra inqilabi dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Bu, ilk növbədə, yazının və kifayət qədər mükəmməl təqvimin yaranması, gümüş tökmənin inkişafı, şum təmizləmə əkinçiliyinə keçid və at qoşqulu arabadan istifadənin başlanmasıdır.

Şan-İn sülaləsi dövründə heroqlif yazısı meydana gəldi, ipəkçiliyin və ipək toxuculuğun inkişafı isə yüksək səviyyəyə çatdı. Bu dövr haqqında məlumatlar tısbığa qınından və gələcəkdən xəbər vermək üçün nəzərdə tutulmuş heyvan sümüklərindən olan lövhələrdəki yazılarda qalmışdır. Şan dövründə istehsal olunmuş bir neçə üstü yazılı gümüş qab aşkara çıxarılmışdır. O, hər kəsin məhdud hüquq və vəzifələrinin olduğu hərbişdirilmiş, totalitar cəmiyyət idi. Məsələn, əgər sən kəndlisənsə, müəyyən ölçüdə olan, həsir damlı evdə yaşamaq və yalnız qarğıdalı ilə qidalanmaq, düydən isə ancaq bayram günləri istifadə etmək hüququn vardı. Cəmiyyət təbəqələrə bölünürdü. Bu iyerarxiyada ən yüksək mövqeyi hərbiçilər, sonra əkinçilər, sənətkarlar tutur, ən aşağı səviyyədə isə ticarətçilər və aktyorlar dururdular. Bu səbəbdən çinlilər uzun əsrlər boyu biznes və ticarətlə məşğul olan insanlara hörmətlə yanaşırdılar. Ən nəcib iş hərbiçi peşəsi, sülh dövründə isə əkinçilik sayılırdı. Hətta imperator da öz tarlasının becərir və məhsul toplayırdı.

Çin hökmdarlarının hakimiyyət xronologiyası

Sülalə	Hakimiyyət illəri
Beş Hökmdarlar dövrü. Əfsanəvi dövr və ya əfsanələr dövrü. Onun devrilməsi ilə Sya sülaləsinin hakimiyyəti ələ almasından başqa demək olar ki, heç bir şey qalmamışdır.	e.ə. XXIX əsrdən XXI əsrdək
Sya dövrü. Tarixi sənədlərlə təsdiqlən-məyən yarıməfsanə hadisə	e.ə. XXI -XVI
Şan dövrü	e.ə. XVI - XI
Qərbi Çjou dövrü	e.ə. XI - 770-ci ilədək
Şərqi Çjou dövrü	e.ə. 770- 221-ci ilədək
Tsin sülaləsi	e.ə. 221- 207-ci ilədək
Qərbi Xan sülaləsi	e.ə. 207- b.e.24-cü ilinədək
Şərqi Xan sülaləsi	25-220-ci illər
Üçhökmranlıq dövrü: (Vey, Şu və U hökmdarlıqları)	220-265-ci illər
Qərbi Tszin sülaləsi	265-316-cı illər
Şərqi Tszin sülaləsi	317-420-ci illər
Cənub və Şimal sülalələri dövrü	420-589-cu illər
Suy sülaləsi	581-618-ci illər
Tan sülaləsi	618-907-ci illər
Beş sülalələr dövrü	907-960-cı illər
Şimali Sun sülaləsi	960-1127-ci illər
Cənubi Sun sülaləsi	1127-1279-cu illər
Yuan sülaləsi	1279-1368-ci illər
Min sülaləsi	1368-1644-cü illər
Tsin sülaləsi	1644-1911-ci illər

Şan-İn sülaləsinin torpaqları müasir Çinin ərazisinin çox da böyük olmayan hissəsini əhatə edirdi. Şərqdən o, Sarı dənizə qədər, qərbdə - Vey çayının mənsəyinə, şimaldan demək olar ki, sonralar Böyük Çin səddinin tikildiyi yerlərə, cənubda Yantsı çayına qədər çatırdı.

Cədvəl 3-də Çin hökmdarlarının hakimiyyət xronologiyası verilir. İnlilərin dini sistemlərinin məğzində əsas ilk əcdad Şandı olmaqla əcdadlara sitayiş dururdu. İnlilərin hökmdarı eyni zamanda kahin funksiyasını da yerinə yetirirdi. Hökmdarın şəxsiyyəti müqəddəs sayılırdı.

E.ə. XII əsrin sonlarında şanlardan qərbdə yaşayan çjou tayfaları Mue yaxınlığında (Xenan əyaləti) döyüşdə Şan dövləti qoşunlarını sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrattı və öz hökmranlığını qurdu. **Çjou sülaləsinin** hakimiyyət dövrü demək olar ki, doqquz əsri əhatə edir (e.ə. 1100-221-ci illər) və **Qərbi Çjou** (Erkən) (e.ə. 1122-771-ci illər) və **Şərqi Çjou** (Sonrakı) (e.ə. 770-256/221-ci illər) dövrlərinə bölünür. İmperiyaların adları paytaxtların yerləşməsinə uyğundur. Qərbi Çjou iki dövrə bölünür – “Bölünmüş dövlətlər” və “Vuruşan dövlətlər” (Çjanqo) – müvafiq olaraq e.ə. 722-481 və 481-221-ci illər.

Çjou hökmdarlarının ilk paytaxtı Tszunçjou Veyxe çayının kənarında yerləşirdi (indiki Sian şəhəri yaxınlığında). Sonralar Xuanxenin orta axınında ikinci paytaxt – Loi salındı (indiki Loyan şəhəri yaxınlığında).

Bu dövrdə meydana gələn ən mühüm konsepsiyalardan biri orta dövləti – Cun Quo konsepsiyası hesab edilir. Çjou dövründə Dalxuanədə səkkiz knyazlıq: Ti, Pu, Jin, Tszin, Sun, Lu, Yus, U mövcud idi. Bu knyazlıqlardan hər biri özlərini mərkəz hökmdarlığı adlandırır. Bu səbəbdən çinlilərdə beş istiqamət var: şimal, cənub, qərb, şərq və mərkəz. Mərkəz – əsl sivilizasiyanı təcəssüm edən hesab nöqtəsidir, geridə qalanlar isə – barbarlardır. Çjou sülaləsinin ilk yaranmış sivilizasiyası “Qərbi Çjou” adını daşıyırdı. “Qərbi Çjou” sülaləsi nisbətən inkişaf etmiş cəmiyyət idi. Kənd təsərrüfatı çiçəklənmiş, əkinçi əmək alətləri təkmilləşdirilmiş, bir çox kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilməyə başlanmışdır. Çoxlu sayda incəsənət və mədəniyyət abidələri, həmçinin fəlsəfə, siyasət və tarix əsərləri meydana gəlmişdir. E.ə. 841-ci ilədək hadisələrin mütəmadi xronikası aparılmamışdır, hansı ki, Qərbi Çjou səltənət evi hadisələrin illik qeydiyyatını aparır və saxlayırdı.

Yarımköçəri jun tayfaları ilə (çjoululara qohum) tez-tez baş verən və e.ə. VIII əsrdə daha da kəskinləşən hərbi münaqişələr ucbatından hökmdar Pin-van e.ə. 770-ci ildə dövlətin paytaxtını şərqə köçürür, bu dövr isə – “Şərqi Çjou” adını alır. “Şərqi Çjou” sülaləsinin hakimiyyəti dövrü quldarlıq quruluşunun dağılması ilə əlamətdardır. Bu

dövrün sonu (e.ə. 476-cı ildən 221-ci ilədək) “Vuruşan hökmdarlıqlar” adlandırılır, bunların da sayı, yuxarıda qeyd olunduğu kimi səkkiz olsa da, vəliəhdlərin səriştəsizliyi ucbatından çoxlu sayda kiçik hökmdarlıqlar yarandı.

Bu dövr həmçinin qarışıqlıq dövrü kimi də xatırlanır. Konfutsi məhz bu zamanda yaşamışdır. Onun təlimi öz siyasi fəlsəfəsi və etik istiqamətinə görə cəmiyyətdəki bu böyük və uzunmüddətli hərəmərcliyə təbii reaksiya kimi nəzərdən keçirilir. O, Çin cəmiyyətinin hələ uzun əsrlər boyu mənəvi simasını müəyyənləşdirən əxlaqi-etik normalar tətbiq etmişdir.

Bununla belə, bu dövr bəşər tarixinə həmçinin dəmirin əridilməsi texnologiyasının, baltadan, kotandan və digər əmək alətlərindən istifadənin kəşf olunması dövrü kimi də düşmüşdür. Torpağın işlənməsində buynuzlu heyvanlardan istifadə vərdişi yarandı. Quldarlıq formasiyasının yerinə feodal quruluşu gəldi.

E.ə. IV-III əsrlərdə müxtəlif hökmdarlıqlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə şiddətlənir. Nəticədə e.ə. 230-cu ildə Tsin hökmdarlığı əvvəlcə Xan hökmdarlığını ciddi məğlubiyyətə uğradır və onun ərazilərini zəbt edir, e.ə. 228-221-ci illərdə isə digər hökmdarlıqları da (Çjou, Vey, Çu və s.) ələ keçirir.

Tsin Şixuan Vuruşan hökmdarlıqların separatizminə son qoyaraq Çin tarixində ilk dəfə çoxmillətli mərkəzləşdirilmiş dövləti – **Tsin imperiyasını** yaradır.

ERKƏN İMPERİYA DÖVRÜ

Tsin imperiyasından başlayaraq X əsrin ortalarına qədər davam edən dövr Çin tarixində Erkən İmperiya dövrü adlanır. Tsin imperiyası cəmi 14 il mövcud olmuşdur. Lakin bu dövrdə çoxlu sayda islahatlar həyata keçirilmişdir: ölkənin inzibati-ərazi dairələrinə bölünməsi; mərkəzləşdirilmiş idarəetmə orqanlarının yaradılması; pul, ölçü və çəki vahidlərinin unifikasiyası; yazının nizama salınması və s. Böyük Çin səddinin tikilişi də bu dövrdə başlayır. Divarın ayrı-ayrı hissələri artıq səkkiz hökmdarın dövründən mövcud idi, lakin əsasən şimal və qərbdən köçəri tayfaların hücumları təhlükəsi ilə əlaqədar onların birləşdirilməsi və gücləndirilməsi tələb olunurdu. Bu tikintiyə imperator Tsin Şixun çox böyük sayda insan – səkkiz hökmdarın

süqutu nəticəsində ələ keçirilmiş əsirləri və həmçinin torpaqsız kəndliləri cəlb etmişdi. Bununla əlaqədar konfutsiçilər imperatoru despotizmdə günahlandıraraq öz narazılıqlarını bildirməyə başladılar, o isə öz növbəsində e.ə. 213-cü ildə Konfutsinin bütün kitablarını yandırmış, 416 konfutsiçini isə boynuna qədər torpağa basdırmaqla əzabverici ölümə məhkum etdi.

O, öz şəxsi fəlsəfəsinə (leqizm) ehtiyac olduğundan fa-tszyanı yaratdı. Fa – Çin dilində qanun, tszya – isə ailə, qrup deməkdir, yəni qanunlar külliyyəti. Bu fəlsəfənin tərəfdarları konfutsiçiliyi özlərinin qatı düşməni hesab edirdilər, belə ki, Konfutsi ön plana əxlaqi keyfiyyətləri çəkirdi və qaydalara riayət etməyi təkcə sırası vətəndaşlardan deyil, imperatordan da tələb edirdi. Fa-tszyanın ardıcılıqları birbaşa bəyan edirdilər ki, əxlaqla siyasət bir araya sığmır. Hökmdar nəyi lazım bilir, o da edilməlidir, çünki o, qanunların yaradıcısıdır.

Tsin imperiyası Çin tarixində ilk xalq üsyanı nəticəsində süquta uğradı. Tsin Şixuanın ölümündən sonra yenə də qarışıqlıq dövrləri başladı. E.ə. 206-cı ildə keçmiş kəndxuda Lyu Banın başçılığı altında qiyamçı dəstələr Tsin ordusunu asanlıqla darmadağın etdi və paytaxtı aldı. Bu Çudan olan Lyu Bana özünü Xan hökmdarı elan etməyə imkan verdi, belə ki, Tsinin paytaxtı keçmiş Xan hökmdarlığı ərazisində yerləşirdi. Daha dörd il də çoxsaylı üsyankar rəhbərlər taxt-tac uğrunda mübarizə apardılar. E.ə. 202-ci ildə Lyu Ban özünün əsas və sonuncu rəqibini – zadəgən ailəsindən olan general Syan Yuyanı məğlub etdi. Qao-tszu, “Ali ulu əcdad” titulu qəbul edib **Xan sülaləsinin** əsasını qoydu, bu da Qədim Roma, Xristianlıq və Məsihlə bir dövrə təsadüf edirdi. Lyu Ban Çanan şəhərini imperiyanın paytaxtı elan etdi.

Xan sülaləsinin dörd əsrdən çox hakimiyyəti iki dövrə bölünür: **Erkən Xan** (Qərbi) və **Sonrakı Xan** (Şərqi), bunlar da müvafiq olaraq e.ə. 206-cı ildən eramızın 8-ci ilinədək və 8-ci ildən 220-ci ilədək olan dövrü əhatə edir.

Bu dövrlər arasındakı eramızın 9-25-ci illərini əhatə edən az müddət ərzində **Sin sülaləsi** hakimiyyətdə olmuşdur.

Erkən Xan Tsin imperiyası idarəetmə sisteminin bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Öz yeddi silahdaşına Lyu Ban van titulu bağışlamışdı, 130-na isə vərəsəlik torpaqları paylamışdı. İmperator Udiy isə (e.ə. 140-87) mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə yönəldilmiş dəyişikliklər həyata keçirir, bunun da

gedişində Tsinqin dövründə mövcud olan müfəttişlik təsisatları bərpa edilir.

Xan dövrünün əvvəlində hökumət daosizm təliminin tərəfindəydi. Bu axında Lyu An (e.ə. 179-122-ci illər) özünün kifayət qədər eklektik təlimini inkişaf etdirir. E.ə. II əsrdə sarayda leqizmlə sintezdə konfutsiçiliyə maraq yaranır, bu da filosof Dun Çjunşu (e.ə. 179-104-cü illər) tərəfindən həyata keçirilir. Qanuni inzibati metodların və konfutsiçiliyin əxlaqi dəyərlərinin kombinasiyası Çin imperiyasına sonrakı iki min ildən artıq dövr ərzində mövcud olmağa kömək göstərmişdir. Xanlılar itirilmiş konfutsiçi və digər mətnləri bərpa etdilər, əlyazmaların axtarışı, onların sistemləşdirilməsi və bərpası üzrə böyük işlər gördülər. Xan dövründə “Dəyişikliklər kitabı”nda, “in-yan” və “beş ünsür” nəzəriyyəsində əsas qoyulmuş baxışlar “simvollar və rəqəmlər haqqında təlimdə” formalaşmışdı. Bu dövrdə ensiklopediyaçı-filosof Van Çun (e. 27-97-ci illəri) antiavtoritarizm fəlsəfəsini işləyib hazırlayır. Van Çun konfutsiçilərin və daoçuların bəzi baxışlarını sintez edərək ümumiləşdirir.

Zadəganlar əsas dövlət vəzifələrinin əksəriyyətini tuturdular. Bununla belə Xan hökmdarları xidmətə, mövqeyindən asılı olmayaraq istedadlı insanları cəlb etməyə çalışırdılar. E.ə. 124-cü ildə imperator Udiy “Ali məktəbin” (“Taysyue”) əsasını qoydu və ölkənin bütün əyalətlərindən bacarıqlı gənclərin orada təhsil alması üçün seçilməsini əmr etdi. O vaxtdan başlayaraq bütün Çin sülalələri bu və ya başqa şəkildə dövlət təhsilinə kömək etmişdilər. Dövlət xidmətinə qəbul üçün ənənəvi imtahan sisteminin yaranması da Taysyuenin açılışı ilə bağlıdır. Məktəbin planına konfutsian “Beşkitabçılığın” – Utszin (Şitszin – “Nəğmələr kitabı”, Litszin – “Ayınlar kitabı”, Şitszin – “Tarix kitabı”, Çjoun – “Dövrü dəyişikliklər”, Çuntsyu – “Bahar və payızlar”) öyrənilməsi daxil idi. Həmçinin ox atmaq, musiqi, ayin və “Altı sənət”dən digərləri öyrənilirdi. Təlimlər “Boşi” (doktor) adına malik və Udiy sarayında xidmət edən konfutsian-alimlər tərəfindən aparılırdı. Bir ildən sonra tələbələrdən imtahan götürülür və onlar öz biliklərinə müvafiq vəzifələrə təyin olunurdular. Udiy özü imtahan verənlərin sınaqlarında iştirak edirdi. Məmur vəzifəsi almaq məqsədilə seçim sisteminin və konfutsian təliminin birləşdirilməsi sonralar Xan sülaləsinin axırına qədər möhkəmləndirilmiş və tətbiq edilmişdir.

İlk vaxtlar məktəbdə 50-yə qədər tələbə təhsil ala bilərdi. E.ə. 8-ci ildə tələbələrə sayı üç minə qədər artmışdı, sonrakı Xan dövründə isə onların sayı təqribən otuz minə çatmışdı.

Bu sülalənin ən parlaq nümayəndəsi tamamilə konfutsiçiliyə qayıdan beşinci imperator Udiy (e.ə. 140-87-ci illər) olmuşdur. Öz hakimiyyət dövrünün quldarlıq cəmiyyətindən feodalizmə keçidlə üst-üstə düşməyi faktını nəzərə alaraq o, başa düşürdü ki, konfutsiçilik feodal cəmiyyətinin və ümumiyyətlə istənilən hökmran cəmiyyətin ideya istinadgahıdır. İmperator Udiy deyirdi ki, dövlət vəzifəsi tutmaq üçün Konfutsinin müqəddəs kitablarındakı mətnləri bilmək lazımdır. Onun hakimiyyəti dövründə Çin çox gücləndi. İmperator Udiy hunlarla uğurlu döyüşlər apardı; ilk dəfə olaraq Cinqariyadan və Qaşqardan Avropaya ipək yolu saldı, baxmayaraq ki, o, həmin vaxt belə adlanmırdı, Vyetnamdan Quandum və Quansini zəbt etdi, Koreyanı istila etdi, yəni Çin imperiyası az qala bugünkü miqyaslara gəlib çatdı. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq nahtszu, xan milləti anlayışı Xan dövründən gəlmişdir və çinlilər özlərini xanlılar adlandırırdı.

Bu sülalənin bir xarakterik cəhəti vardır: iki min illik hazırkı Çin milli memarlığı da o dövrdə yaranmışdır.

İmperator Udiyın zamanında Sı Ma Tsyan adlı çox böyük bir şəxs yaşayırdı, o, Çin tarixşünaslığının əsasını qoymuş və ilk dəfə olaraq tarixi monoqrafiyanın kompleks prinsipini tətbiq etmişdir. O, “Şi Tszi” adlanan tarixi əsərin müəllifi olmuşdur, salnamə traktatlarla bir-birini əvəzləyir, yəni o, tək-cə xronoloji hadisələrin təsvirini verməmiş, eyni zamanda konseptual xarakterli tarixi təhlil aparmışdır. Xanlıların Çjou sülaləsinin ətraflı tarixini yazmaları ilə əlaqədar olaraq bir sülalənin ondan əvvəlki sülalənin tarixini yazmaq ənənəsi yaranmışdır, həm də bu o qədər səhih olurdu ki, məsələn, hind alimləri Hindistan tarixini Çin mənbələrindən öyrənirlər.

Erkən və Sonrakı Xan hökmranlıqları dövrü arasında, daha dəqiq e. 9-25-ci illərində **Sin – “Yeni” imperiyası** mövcud olmuşdur. Öz hakimiyyətinin lap əvvəllərindən imperator Man Van islahatlara başladı ki, bunların da əsas məqsədi dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və ilkin Çjou qanun-qaydalarının bərpası idi. Lakin Van Manın şöhrətpərəst niyyətləri onu özlərinə əngəl törədəcək heç bir dəyişikliyi arzulamayan mülkədarlardan uzaq saldı. Digər tərəfdən kəndlilər də onun islahatlara qabil olmamasından məyus olmuşdular.

11-ci ildə Xuanxe çayı qarçısına çıxan şəhər və qəsəbələri məhv edib tarlaları basaraq məcrasını dəyişdi. Ölkədə hökm sürən kaos çoxsaylı kəndli üsyanlarına gətirib çıxardı.

Eramızın 17-ci ilində Şandunda Fan Çunun başçılığı altında güclü üsyan baş qaldırdı. Qiyamçılar fərqlənmək üçün qaşlarını qırmızı rəngə boyayırdılar, bu səbəbdən də onları qırmızıqaşlılar adlandırırdılar. 23-cü ildə Fan Çun hökumət qoşunlarını məğlub edib paytaxt Çanyanı ələ keçirdi. Van Man özünə qəsd etdi.

Qırmızıqaşlılar bir ildən artıq hakimiyyəti əllərində saxladılar. Bundan sonra xanlı Lyu Syu zadəganların və məmurların bir hissəsini ətrafında birləşdirib qiyamçıları sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratmağa nail oldu. Fan Çun paytaxtdan ölkənin şərqinə qaçmağa məcbur oldu. 25-ci ildə Lyu Syu Xan imperatoru elan olundu. Bu, **Sonrakı (Şərqi) Xan (25-220-ci illər)** sülaləsi hakimiyyətinin başlanğıcı hesab olunur.

Şərqi Xan hakimiyyətinin ilk illərində qiyamçı dəstələrin qalıqları ilə mübarizə davam edirdi, bundan sonra nisbətən sakitlik və çiçəklənmə dövrü gəlir. Lyu Syu minlərlə qulu azadlığa buraxdı. Torpaq bölgüsünün bərabərləşdirici sistemi ləğv edildi. Hökumət vergiləri azaldı və ticarətdə məhdudiyətləri aradan qaldırdı.

Sonrakı Xan dövründə əvvəllər itirilmiş ərazilərin bərpası üçün çox cəhdlər edildi. Köçəri hunlarla mübarizədə qələbə çalındı. 73-cü ildə kiçik dəstə ilə şimal qərb sərhəddindəki müttəfiq tayfalara kömək göstərmək məqsədilə göndərilmiş istedadlı general Ban Çao, son nəticədə, demək olar ki, Şərqi Avropanın sərhədlərinə qədər gedib çıxmışdır. 91-ci ildə o, hunlara sarsıdıcı zərbə vurdu, 97-ci ildə isə Baktriyaya daxil oldu. 101-ci ildə Çinə qayıdan general, Roma imperiyası barədə çoxlu məlumat gətirir. Onun yürüşləri sayəsində Böyük ipək yolunu bərpa etmək mümkün oldu ki, bunun da vasitəsilə Çin Aralıq dənizinə ipək, zərxara, bəzək məmulatları və çini qab idxal edirdi.

Şərqi Xan sülaləsi zamanında incəsənət, təhsil və elm çiçəkləndi. Tarix və lüğətlər yazıldı. Daha qədim zamanların klassik əsərləri yığıldı. Imperator Çjan-linin hakimiyyəti dövründə (75-88-ci illər) Bayxuquan zalında dövlət ideologiyası prinsiplərinin işlənilib hazırlanması məqsədilə klassik kitabların müzakirəsi keçirilmişdi.

Eramızın I əsrində Hindistandan Çinə buddizm daxil olur. Buddist missioner An Şiqao 148-ci ildə Loyana gəlib çıxır, bunun da

nəticəsində Çində buddist mətnlərin tərcüməsi həyata keçirilməyə başlanır.

Şərqi Xanın sonrakı dövrlərində saray xadimlərinin güclənməsi ucbatından imperiyanın siyasi həyatı çox əziyyət çəkirdi. Nüfuzlu regional vəzifəli şəxslər mərkəzi hakimiyyəti saymamağa başladılar. Əyanlar və sərkərdələr arasında mübarizə başladı.

Ölkədəki hərc-mərclik xalqın narazılığına səbəb oldu. Yəni 60 illik tsiklin başlanğıcı olaraq 184-cü ildə “sarı sarıqlılar” üsyanı baş qaldırdı, onun nümayəndələri fərqlənmək üçün başlarında sarı sarıq gəzdirirdilər. Üsyana dao müəllimi Çjan Tszyue başçılıq edirdi, o, “böyük səadət yoluna” (taypin dao) əsaslanmalı olan yeni qanun-qayda yaratmağa çağırırdı. Qiyamçılar iki mindən çox əyanın qırğınını törədən və bir-birinin ardınca diktatora çevrilən generalların tərəfinə keçdilər. 207-ci ildə ölkənin şimalında diktator sərkərdə Tsao Tsao hakimiyyətə gəldi. Tsao Tsao'nun ölümündən sonra onun oğlu Tsao Pey gücsüz Xan imperatorunu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Vey hökmdarlığını yarada bildi. Bu Xan sülaləsinə son qoydu.

Xan sülaləsinin süqutundan sonra Çin imperiyası üç əsr yarım ərzində parçalanmış halda qaldı. **“Üçhökmranlıq” (Sanqo)** adlanan ilk yarım əsr üç hökmdarlıq, Çinin şimalında yerləşən – Tsao ailəsinin idarə etdiyi Vey hökmdarlığı (220-264-cü illər); Lyu Beyin əsasını qoyduğu cənub-qərbdə yerləşən Şu hökmdarlığı (221-263-cü illər); Sun Tsyuan tərəfindən yaradılan, cənub-şərqdə yerləşən U hökmdarlığı (220-280-cı illər), aralarında gedən arasıkəsilməz müharibələrlə yadda qalmışdır.

263-cü ildə Vey hökmdarlığı Şu hökmdarlığını fəth etdi. 265-ci ildə Veydə hakimiyyəti Vey qoşunlarının baş komandanı Sıma Yan ələ keçirdi. Elə həmin il o, Qərbi Tszin sülaləsinin əsasını qoydu və 280-ci ildə U hökmdarlığını zəbt edib qısa müddət ərzində imperiyanı birləşdirdi.

İmperiyanın vəziyyətini sabitləşdirmək üçün Sıma Yan bir sıra mühüm iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. O, torpağın dövlət mülkiyyətinə olmasını möhkəmləndirdi və pay torpaqlardan istifadə sistemini tətbiq etdi.

“Altı sülalə” dövrü 265-ci ildən başlayaraq 589-cu ildə bitən uzun zaman kəsiyini əhatə edir. Bu müddət altı hakimiyyət dövrünə bölünür: Qərbi Tszin (265-316-cı illər), Şərqi Tsin(317-420-ci illər), Ön

Sun (420-479-cu illər), Cənubi Tsi (479-502-ci illər), Cənubi Lyan (502-559-cu illər) və Cənubi Çen (557-589-cu illər).

Qısamüddətli **Suy sülaləsi (589-618-ci illər)** Çini yenidən birləşdirdi. O, 581-ci ildə Şimali Veydə hakimiyyəti ələ alıb özünü imperator elan edən sərkərdə Yan Tszyan tərəfindən yaradılmışdır. 589-cu ildə o, Çinin cənubunu fəth edib Ven-di titulunu qəbul edir.

İlk Suy imperatoru bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirir. O, vergiləri azaltmış, əhalinin siyahıyaalınmasını həyata keçirmiş, ümumi pul vahidi tətbiq etmişdi. Kəndlilər vergiləri ödəmədiyi halda geri qaytarılacaq dotasiya torpaqları aldılar. Bərpa edilmiş imperiyaya daha çox sayda savadlı məmur tələb olunurdu. Buna görə də dövlət təhsil sistemi və vəzifəyə qəbulda imtahan sınaqları praktikası bərpa olundu.

605-ci ildə ilk Suy imperatorunun oğlu Yan Quan (Yan-di) atasını öldürüb hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyəti zamanı Yantszi vadisini şimali Çinlə bağlayan Böyük kanalın tikinti işlərinə başlandı. Kanalla şimalın siyasi və hərbi tələbatlarını ödəmək üçün cənubdan zəruri olan buğda və digər məhsullar nəql olunurdu. Böyük Çin səddinin bərpası və keçmiş paytaxt şəhərləri Loyanda və Çananda yenidən tikinti işləri aparıldı.

Yan-di fəal xarici siyasət yürüdü. O, Yaponiya ilə dostluq münasibətləri yaratdı və Koreya ilə beş il döyüşdü. Yan-di tərəfindən həyata keçirilən nəhəng tikinti layihələri və hərbi kompaniyalar Suy sülaləsinin süqutuna gətirib çıxardı. Koreyaya bir neçə uğursuz hərbi ekspedisiyadan sonra Suy ordusu məğlub edildi. Çinin şimal-şərqində kəndli üsyanı alovlandı. Yan-di 616-cı ildə hərbi çevriliş nəticəsində öldürüldü, bundan sonra bir ildən çox ölkədə sərkərdələrin daxili çekişmələri davam etdi. Bu çevrilişin liderlərindən biri olan Li Şimin 618-ci ildə taxta atası Li Yuanı gətirdi. Li Yuan Çini təqribən 300 il idarə edən **Tan sülaləsinin (618-907-ci illər)** əsasının qoyulduğunu bəyan etdi. Tan dövrü böyük mədəni nailiyyətlərin də çiçəkləndiyi dövrdür. Tan hökmdarlarının tədbirli hakimiyyəti tezliklə kənd təsərrüfatının artımına, ticarətin inkişafına və şəhərlərin artmasına gətirib çıxardı. Fəaliyyətinə müfəttişlər palatası tərəfindən nəzarət edilən güclü iyerarxik məmur aparatı formalaşdı. Ölkə öz növbəsində mahal və qəzalara ayrılmış 10 böyük vilayətə bölündü. Hər üç ildən bir əhalinin siyahıyaalınması aparıldı.

Tanın Çananidəki paytaxtı bir milyondan artıq əhali ilə o dövr üçün dünyanın ən böyük şəhəri idi. Bir çox Çin paytaxtı kimi Tanın

paytaxtı da saraya, imperiya şəhərinə və daxili şəhərə malik idi, bunları da bir-birindən əzəmətli divarlar ayırırdı.

Tandakı əmin-amanlıq bütün Asiya və Aralıq dənizindən diplomatları, tacirləri, şair və alimləri buraya cəlb edirdi. Li Bo və Du Fu da daxil olmaqla bir sıra böyük Çin şairləri Tan dövründə yaşayıb yaratmışdılar. Bu əlyazma və tətbiqi incəsənətin də çiçəklənmə dövrü idi.

VII əsrdə Çində oyma lövhələrdə çap etməyə başlanılmışdı. VIII əsrdə Çananiyə artıq dünyada ilk qəzet nəşr olunmuşdur. Elə bu dövrdə böyük dövlət kitabxanaları yaradılmışdı. Müxtəlif kitabların nəşri nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdı.

653-cü ildə “Tan sülaləsi qanunlar külliyatı” tərtib edilmişdi. 737-ci ildə nəşr edilən –öz son formasında Tan kodeksi ənənəvi Çinin əksər hüquqi problemlərini əhatə edir və təkcə Çində deyil, eləcə də Yaponiya, Koreya və Vyetnamda qanunun inkişafı üçün əsas olan başlıca elmi əsərə çevrilmişdi.

Çində konfutsiançiliyin dövlət dini olmasına baxmayaraq Tan dövründə xristianlıq, islam və buddizm də inkişaf edirdi. Bu dövrdə Çin mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmış buddizmin siyasi nüfuzunun çiçəklənməsi baş verir. Buddizmin incəsənətdə, xüsusən heykəltəraşlıqda təsiri güclənir. Buddist monastrları mülkədarlara çevrilirdilər və zəngin kənd təsərrüfatı icmalarına malik idilər. Buddizmin təsiri altında dao monastrları yaranır.

VII əsrdə buddist müəllim Syuan-tszan (600-664-cü illər) Hindistana səyahət edir və çox saylı müqəddəs buddist yazıları ilə qayıdır. Onun rəhbərliyi altında Çin dilinə 75 buddist əsəri tərcümə olunmuşdur. VII- VIII əsrlər kəsiyində Çin-buddist təlimi olan Çanın, bu məktəbin altıncı patriarxı Xueynen (638-713-cü illər) tərəfindən əsas müddələrinin tərtibatı baş verir.

IX əsrin əvvəlində konfutsiçiliyin dirçəlişi başlanır. Bu dövrdə mütəfəkkir Xan Yuy (768-824-cü illər) və tələbəsi Li Ao (772-841-ci illər) konfutsiçi təlimin modifikasiyasını həyata keçirirlər, onun bəzi müddələrini daosizm və buddizmlə müqayisədə yenidən mənalandırırlar.

Tan dövründə dövlət imtahanları sistemi köklü dəyişmişdir. Mühüm yeniliklərdən biri ondan ibarət idi ki, indi imtahana namizədlər təkcə zadəganların uşaqlarının oxuduğu paytaxt Taysyuenin məzunları yox, həm də ölkənin digər məktəblərindən olan məzunlar ola bilərdi.

Tan dövründə məktəblər yaxşı təşkil olunmuşdu. Yerli və dövlət tabeliyində olan məktəblər mövcud idi. Hər bir əyalət, mahal və kənddə ictimai məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Hüquq, riyaziyyat, tibb məktəbləri var idi. Yüzlərlə tələbəyə mühazirə oxuyan məşhur müəllimlər tərəfindən şəxsi və yarımşəxsi məktəblər formalaşdırılırdı.

İmperatorun müşavir qisminə yanına çağıra biləcəyi imtiyazlı alimlər üçün sonralar “Xanlin Akademiyası” kimi məşhur olan Akademiya yaradılmışdı. Buraya üzvlük ən yüksək şərəf sayılırdı, buna da yalnız tszinşi dərəcəsinə malik olanlar layiq görülə bilərdi. Təsdiq olunmuş “akademik” olmaq üçün Xanlin alimi Çinin ən böyük mütəfəkkirlərindən biri kimi ad qazanmalı idi. Bu alimlər imtahanların gedişinə nəzarət edirdilər. İmtahanlar üç dərəcədən birini: syutsay (“yetişdirilmiş istedad”), mintszin (“klassikləri başa düşən”) və tszinşi (“irəli getmiş alim”) dərəcələrini almaq məqsədilə ildə bir dəfə keçirilirdi.

Tan dövründə imperiya öz sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Çin qoşunları 630 və 657-ci illərdə Şərqi və Qərbi türk xaqanlıqları üzərində qələbə qazandılar. Çin **Sintszyanı** və müasir Monqolustanın ərazisini özünə birləşdirdi. Tibet və Mərkəzi Asiya, Mancuriya, Koreya və Anyam Çinə tabe oldular.

Erkən imperiyanın sonuncu mərhələsi 907-960-cı illərə təsadüf edir və **“Beş sülalə”** adlandırılır. 907-ci ildə kəndli üsyanı zamanı Tan sülaləsi devrildi. Qiyamçıların başçısı paytaxt Kayfın olmaqla (Xenan vilayəti) **Sonrakı Lyan** adlandırılan yeni sülalənin əsasını qoydu, lakin bütün Çini öz hakimiyyətində birləşdirməyə qabil olmadı. Sonrakı Lyanın varlığına 923-cü ildə son qoyuldu. Birliyin olmadığı dövr təqribən daha yarım əsr davam edir. Sonrakı Lyanın ardınca Çinin şimalında imperiyanı idarə etmək uğrunda daha dörd sülalə mübarizə aparırdı – **Sonrakı Tan** (923-936-cı illər), **Sonrakı Tszin** (936-946-cı illər), **Sonrakı Xan** (947-950-cı illər) və **Sonrakı Çjou** (951-960-cı illər).

SONRAKI İMPERİYA DÖVRÜ

Şimali Sun (960-1126-cı illər). Sonralar Tay-tszu kimi tanınan general Çjao Kuan İn 960-cı ildə Çini yenidən birləşdirən və Sun sülaləsinin əsasını qoyan imperator oldu. Sun sülaləsinin 300 ildən artıq hakimiyyəti iki dövrə bölünür – Şimali və Cənubi Sun, ikinci dövründə

sülalə, Xuayxe çayının şimalında barbarlar tərəfindən zəbt olunan ərazilərini itirdi.

Sun sülaləsi özü ilə Çin imperiyasının sonrakı mövcudluğu ərzində təsirini saxlayan iki mühüm dəyişiklik gətirdi. Hər şeydən öncə, Sun hökmdarları dövlət qulluğuna qəbul üçün ekspertiza sistemini bərpa etdilər. Bununla onlar sosial və siyasi hakimiyyətin zadəgan ailələrindən öz qabiliyyətlərinə görə seçilmiş vəzifəli şəxslərə keçidini başa çatdırdılar. Dövlət imtahanları qapalı xarakterini itirdilər. Sun sülaləsi hakimiyyəti zamanında arzu edən imtahanlara buraxılırdı. Əyan ailəsindən çıxmayanlar belə məmur olurdular. Lakin əsasən varlı ailədən çıxan uşaqlar imtahan edilirdilər, çünki konfutsiçi təlimi qavramaq üçün çox illik zəhmət, çoxlu pul vəsaiti tələb olunurdu.

İkinci mühüm dəyişiklik neokonfutsiçiliyin inkişafı idi, bu da ənənəvi konfutsiçiliyin əxlaqi standartlarını buddizm və daosizm elementləri ilə birləşdirirdi. Sun filosofları uzun əsrlərdən bəri bərqərar olmuş dünyagörüş formalarını dəyişdirdilər, onların həyatını yeni və daha universal məna ilə doldura bildilər. Neokonfutsiçiliyin əsasını qoyanlardan biri Çjou Duniyidir (1017-1073-cü illər). Onun tələbələri Çen Xao (1032-1085-ci illər) və Çen İ (1033-1107-ci illər) qardaşları olmuşlar. Sun fəlsəfəsinin inkişafında Çjan Tszay (1020-1078-ci illər) və Şao Yun (1011-1077-ci illər) böyük töhfə vermişdilər. Sun dövrünün ən nüfuzlu mütəfəkkiri ensiklopediyaçı alim və dövlət xadimi Çju Si (1130-1200-cü illər) hesab olunur. Sun sülaləsi neokonfutsiçiliyi rəsmi dövlət ideologiyası kimi müəyyənləşdirmiş, onu bütün sonrakı Çin sülalələri davam etdirmişdi.

Sun sülaləsi dövründə Çinin imtiyazlı əhalisinin savadlılıq dərəcəsi kəskin artmışdı, bu da çap kitablarının geniş yayılması ilə bağlı idi (qurma şriftlər ixtira olunmuşdu). Bu dövrdə təhsil sisteminin genişlənməsi baş verdi. Mahal və qəza məktəblərinin sayı artdı. 1044-cü ildə rəsmi əyalət məktəblərinin təsdiq edilməsi haqqında dekret çıxdı, əyalət paytaxtlarında riyaziyyat, astronomiya, təbabət, hərbi işi, hüquqşünaslıq, təsviri sənət və bələğətin tədris olunduğu təhsil mərkəzləri meydana gəldi.

Dövlət məktəblərindən başqa çoxsaylı xüsusi məktəblər də yaranırdı. Onların sayı 120-dən çox idi. Orada rəsmi tədris planından asılı olmayan təhsil praktikası həyata keçirilirdi. Şuyuan yarımşəxsi tədris müəssisələri də inkişaf etməyə başladı. Bu müəssisələr dövlət yardımından və şəxsi ianələrdən istifadə edir və əsasən daosizm və

buddizm ideyalarının təsiri altında olan dövrün ən görkəmli alimləri tətərfindən idarə olunurdu.

Şimali Sun dövründə Çinin şimal-şərqi kidanlar idarə edirdilər, onlar Mancuriyadan Tan-Şana qədər uzanan qüdrətli dövlət təşkil etmişdilər, şimal-qərbdə isə Si Sya (Qərbi Sya) Tanqut hökmdarlığı var idi. Bu dövlətləri özünə tabe etmək gücü olmadığından Sun imperatorları 1004-cü ildə kidanlarla və 1044-cü ildə Si Sya ilə sülh bağlamağa məcbur oldular.

Barbarlara verilən böyük xərəclar imperator xəzinəsini tükətdirdi, bunu da kəndlilərdən yığılan vergilərlə doldurmaq olmurdu. Sarayda müharibə və sülh tərəfdarları arasında mübahisələr düşürdü. İmperator Şen-Tszun 1069-cu ildə Van Anşini hökumətin başçısı təyin etdi. Van Anşi “Çjou li” (Çjou Ayinləri) klassik yazısına əsaslanan bir çox geniş islahatlar təklif etmişdi. O, vergi yığıcı sistemini təkmilləşdirməyə, bazar qiymətlərinin kontrolunu aparmağa, muzzdlu ordunu rekrutlarla əvəz etməyə çalışırdı. Lakin onun təklifləri həyata keçmədi. İslahat əleyhdarlarının təzyiqləri altında Van Anşi 1077-ci ildə istefaya getməyə məcbur oldu. Hakimiyyət böhranı Şimali Sunun 1127-ci ildə süqutuna qədər davam etdi.

Kidanlara verilən ərazilərin qaytarılması məqsədilə Sun hökmdarları Mancuriyada yaşayan çjurçjenlərlə ittifaqa girdi. 1125-ci ildə kidanlar şimali Çindən qovuldular, lakin bir müddət sonra çjurçjenlər özləri Suna hücum etdilər və 1127-ci ildə paytaxt Kayfını tutdular. İmperator əsir götürüldü. Çjurçjenlər ölkənin şimalında 1115-ci ildən 1234-cü ilədək mövcud olan Tszin sülaləsini qurdular.

Cənubi Sun (1127-1279-cu illər). Çjurçjenlərin təzyiqi altında Sun hökuməti başda imperatorun oğullarından biri olmaqla Yantszının deltasında yerləşən Xançjou şəhərinə qaçmağa məcbur oldu və sülalə Cənubi Sun kimi tanındı.

Cənubi Sun mədəni, iqtisadi və texnoloji baxımdan Çinin ən parlaq dövrlərindən biri oldu. Ənənvi quru ticarət yollarından əli kəsilmiş tacirlər okean marşrutlarından istifadə etməyə başladılar. Okean və sahilboyu ticarəti Kantona, Xançjou və Tsyuançjou kimi iri limanlarda cəmlənmişdi, onlar qabaqcıl xarici ticarət təşkilatlarına malik idilər. Ticarət bumu ilə birlikdə intensiv urbanizasiya prosesi baş verirdi. Sunun cənub paytaxtı Xançjou 2 milyondan artıq əhaliyə malik idi.

Sun dövründə tez yetişən düyünün meydana çıxması cənubda il ərzində iki yaxud üç toxum məhsulu becərməyə imkan verdi. Düyünün artan istehsalı ilk dəfə olaraq 100 milyonu keçmiş əhalini saxlamağa kömək etirdi. Əhalinin böyük hissəsi savadlı idi. Bu dövrdə ədəbiyyat, fəlsəfə və tarix inkişaf edirdi. İncəsənət sahəsində Sun şirəli çini qablar və gözəl peyzaj rəsmləri ilə böyük nailiyyətlər əldə etmişdi.

Yuan Monqol sülaləsi (1280-1367-ci illər). Monqollar bütün Çini idarə edən ilk şimal xalqı olmuşlar. Uzaq qərbdə qədər uzanan imperiya yaradan monqollar 1210-cu ildə çjurçjenlərin Tsizin dövlətini fəth etdilər. 1215-ci ildə Çingizxan Pekini ələ keçirdi. 1227-ci ildə monqollar Qərbi Syaya uğurlu zəfər yürüşü etdilər. Bu yürüşdən qayıdan zaman Çingizxan ölür. 1229-cu ildə monqolların böyük xanı Çingizxanın üçüncü oğlu Uqedey olur. İmperiyanın paytaxtı Qaraqorum olur.

Uqedey öz hakimiyyətinə Çinin çjurçjenlərin əlində olan şimal vilayətlərinə yürüşlərlə başladı. Bu müharibədə Sonrakı Sun sülaləsi monqollarla ittifaq bağlayaraq ümid etdi ki, onların köməyi ilə çjurçjenlərin zəbt etdiyi torpaqlarını geri qaytara biləcək. Lakin bu ümidlər doğrulmadı. Monqollar 1235-ci ildə çjurçjenləri darmadağın edib Çinin cənubuna istilacı yürüşlərə başladılar və bu da 1280-ci ildə müvəffəqiyyətlə nəticələndi.

Bu dövrdə hakimiyyətdə olan Çingizxanın nəvəsi Xubilay xan monqolların paytaxtını Qaraqorumdan Daduya (indiki Pekin) köçürdü. O, özünü Çin imperatoru elan etdi və bununla da “Əzəli” mənasını verən Yuan sülaləsinin əsasını qoydu. Bu ad monqolların dünyəvi hakimiyyətinin uzun bir erasının başlanğıcını göstərmək məqsədilə seçilmişdir.

Monqolların Çində hakimiyyəti yüz ildən az çəkdi. Monqolların ilkin planı Çin ərazisini böyük bir otlığa çevirmək idi. Lakin Xubilayın monqol olmayan müşavirləri onu ölkəni idarə etməkdə Çin metodlarından istifadənin səmərəliliyinə inandırdılar. Monqollar inzibati idarəetmə aparatını öz əllərinə götürərək aşağı vəzifələri əcnəbilərə etibar edir, Çin aristokratiyasını isə hakimiyyətə buraxmırdılar. Ölkənin yerli əhalisi üçün hər cür qadağalar qoyulmuşdu. Onlara gecələr çölə çıxmaq və hər hansı bir yığıncaq keçirmək qadağan idi. Kəndli və sənətkarlara ağır vergilər qoyulmuşdu. Çin tacirləri böyük rüsumlar verməyə məcbur idilər. Hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikdən sonra monqollar bəzi güzəştlərə yol verirlər.

1315-ci ildə dövlət qulluğuna qəbul üçün imtahan sistemi tətbiq olunmağa başladı, burada da Çinli olmayanlar üçün çoxlu güzəştlər nəzərdə tutulmuşdu. Ənənəvi Çin elmləri arasında təbabətə üstünlük verilirdi ki, bundan da monqollar öz döyüşçülərinin sağlamlığını qorumaq üçün istifadə etmək istəyirdilər.

Yuan dövründə avropalılar səyyah və tacirlərdən Çin haqqında məlumatlar almağa başladılar. Çin haqqında ən maraqlı doğuran məlumatlar Venesiyalı tacir Marko Polo aiddir. Çinə 1275-1292-ci illərdə səyahətindən sonra Marko Polo evinə qayıdır və Çin adlandırdığı yüksək sivilizasiyalı ölkə haqqında kitab yazır.

1294-cü ildə Xubilayın ölümündən sonra gələn zəif və səriştəsiz hökmdarlar sırası monqolların mənfur hakimiyyətini daha da dözülməz etmişdi. XV əsrin ortalarında Çində bir çox gizli cəmiyyətlər meydana gəlir. Onlardan ən fəal ölkənin şimalında yaranan və özünü budda Maytreynin təcəssümü elan edən Xan Linerin rəhbərlik etdiyi “Qırmızı sarıqlılar” təşkilatı idi.

1356-cı ildə Xan Linberin davamçısı, Budda monaxı Çju Yuançanın başçılıq etdiyi kəndli ordusu Nankini tutur. On il ərzində Çju Yuançan Çinin mərkəzi vilayətlərini özünə tabe edir və Yantszi çayına gəlib çatır. 1368-ci ildə o, özünü yeni **Min sülaləsinin** (“Aydınlıq”) imperatoru elan edərək tay-tszu titulu götürür və Yantszi çayının aşağı axarı Nankini özünün paytaxtı təyin edir. Az sonra elə həmin il o, Yuanın paytaxtı Pekini tutur. Çinin qalan ərazilərini monqollardan təmizləmək üçün ona daha 20 il lazım olur.

Min (1368-1644-cü illər). Min sülaləsi 1368-1644-cü illərdə Çində hakimiyyətdə olmuşdur. Bu sabitlik, firavanlıq və Çinin Şərqi Asiyada təsirinin bərpası dövrü idi. Ədəbiyyat, elm və incəsənət bu dövrdə yenidən inkişaf etməyə başlamışdı.

İmperiya birbaşa hökumətə tabe olan qubernatorların idarə etdiyi 15 əyalətə bölünmüşdü. İmperator Tay-tszu, hökuməti Tan sülaləsi prinsiplərinə uyğun qurmuşdu. O, konfutsi ideyalarına qayıdış elan edərək hakimiyyətin mərkəzləşməsinə çalışırdı. Tay-tszu dövlət işlərini təkbaşına həll etmək istəyirdi, lakin onun buna gücü yetmədi. Buna görə də o, ətrafına vicdanlı məmurları yığıb Böyük katiblik yaratmalı oldu. İnzibati aparat dövlət imtahanı əsasında formalaşdı.

Tay-tszunun əmri ilə bütün ölkədə qəza, mahal və vilayət məktəbləri yaradıldı. Bu məktəblərin daha qabiliyyətli şagirdləri paytaxt məktəbinə - Qotszitszyana üz tuturdular. Bu məktəbin

məzunları dövlət imtahanı verməyə buraxılırdılar. Bundan əlavə əyalətlərdə ilkin imtahan vermiş şəxslər də imtahanlardan keçə bilərdilər.

1385-ci ildə “məmur istehsalı” sistemində köklü dəyişikliklər edildi. Əgər sınaqdan keçən şəxs imtahanlarda birinci və ya ikinci dərəcəli tszinşi kateqoriyası alırdısa, onu Xanlin Akademiyasında xidmətə göndərirdilər ki, buradan da o, yüksək dövlət vəzifəsinə təyin oluna bilərdi. İmperator Çju Yuançjanın bu və digər islahatları ona gətirib çıxardı ki, onun hakimiyyəti dövründə dövlət imtahanları düz XX əsrin sonuna qədər demək olar ki, dəyişiklikliyə uğramadan fəaliyyət göstərən sistem şəklini aldı.

Nankindəki ilk paytaxt Çinin iqtisadi cəhətdən uzaq rayonunda idi. Buna görə də vətəndaş müharibəsindən sonra taxt-tacı ələ keçirmiş imperator Çen-tzu (Yun Le) 1421-ci ildə paytaxtı Nankindən Pekinə köçürdü. Onun rəhbərliyi altında Qapalı şəhər kimi də məşhur olan imperiya sarayı tikilmişdi.

Min dövrünün ikinci yarısında avropalılarla əlaqələr qurulmağa başladı. Monqolların hakimiyyəti zamanı çinlilərin alçaldılması ilə bağlı xatirələrə üstün gəlmək üçün Min imperatorları əcnəbi olan hər şeyə yuxarıdan baxırdılar. XVI-XVII əsrlərdə avropalı tacirlər Çinə səfər etdikdə Min hökmdarları onlarla tabeliyində olan şəxslər kimi davranırdılar. Bundan başqa, çinlilər belə hesab edirdilər ki, avropalıların ticarət fəaliyyəti qaçaqmalçılıq və dəniz quldurluğu ilə bağlıdır. Çinlə ilk əlaqələri portuqallar qurmuşdular. 1517-ci ildən başlayaraq portuqal tacirlər bir sıra sahilboyu şəhərlərdə öz məskənlərini salmağa başladılar. Lakin Çin hakimiyyəti 50 ildən sonra bu məskənlərdən Quançjou yaxınlığında olan yalnız bir portuqal koloniyası Makaonu saxlamışdılar. 1624-cü ildə hollandlar Tayvanı tutur. 1582-ci ildə italyalı yezuit-missioner Matteo Riççi (1552-1610-cu illər) Makaoya gəlir. Sonralar o, çinlilər tərəfindən qəbul edilir və Pekində daimi yaşamağa icazə verilmiş ilk əcnəbi olur.

1628-ci ildə şimal-qərbdə mülkədar ailəsindən olan Li Tsziçenin başçılığı altında qiyam qalxır. 1642-ci ildə Li Tsziçen Çinin şimalının hakimi olur, 1644-cü ildə isə o, Pekini tutur. Sonuncu Min imperatoru özünü asır. Qiyamı yatırmaq məqsədilə Min generalı U Sanquy kömək üçün Mancurlara müraciət edir, onlar XVII əsrin birinci yüzilliyində Tsin (“Saf”) dövləti yaratmışdılar ki, buna da Abaxay xan başçılıq edirdi. Mancurlar qiyamşçılara divan tutub Abaxay xanın oğullarından

birini Çin imperatoru elan etdilər və bunula da yeni Tsin sülaləsinin əsasını qoydular.

Tsin Mancur sülaləsi (1644-1911-ci illər). Pekini 1644-cü ildə tutmalarına baxmayaraq mancurlar bütün Çinə nəzarət etməyə yalnız 1683-cü ildə nail oldular. Mancurlar da monqollar kimi əcnəbi idilər. Lakin monqollardan fərqli olaraq mancurlar imperiyaya nəzarəti ələ almamışdan öncə Çin mədəniyyətinin bir çox elementlərini götürmüşdülər. Mancurlar neokonfutsiçiliyi dəstəklədilər və Min siyasi sistemini modelləşdirdilər. Mancurların hakimiyyəti çinlilər üçün XIII əsrdə monqolların hakimiyyətindən daha məqbul idi. Buna görə də onların hakimiyyəti birinci halda olduğu kimi 89 il yox, 267 il davam etmişdir.

Mancur dövründə çinlilərə inamsızlıqdan dövlət imtahanlarının keçirilməsində ayrı-seçkilik siyasəti həyata keçirilirdi. Mancurlar bütün əhalinin cəmi 3%-ni təşkil etsələr də, onlara da çinlilərlə bərabər namizəd kvotası həyata keçirilirdi. Buna görə də mancunamizədlər imtahanlara çox da böyük səy göstərmirdilər. Əksinə, çinlilər çətin vəziyyətə salınırdılar və imtahandan keçənlər adətən parlaq intellektuallar idilər. 1681-1796-cı illər arası Tsin imperiyasının sabitlik və inkişaf dövrü idi. İmperiyanın nüfuz dairəsi Monqolustan, Tibet və Mərkəzi Asiyaya qədər yayılmışdı. Ticarət və kənd təsərrüfatı məhsullarının, sənaye və sənətkarlıq məmulatlarının istehsalı artmışdı. Çin əhalisi XVII əsrin sonlarında təqribən 100 milyon nəfərdən XIX əsrin ortalarında 400 milyona qədər sürətlə artmışdı.

Mancur hökmdarlarından ən çox imperatorlar Kansi (1661-1722-ci illər) və Tsyanlun (1735-1796-cı illər) konfutsiçi idarə üsulunu dəstəkləyirdilər. Tsyanlun ali hakimiyyəti mancurlarda saxlamqala Min dövrünün idarəetmə prinsiplərini qəbul etmişdi. Tsyanlun Çini çinli qubernatorların rəhbərlik etdiyi 18 vilayətə bölmüşdü. Yerli adminstrasiya loyallıq göstərsə də, onlara mancurlar tərəfindən nəzarət olunmurdu.

İmperatorlar Kansi və Tsyanlunun hakimiyyəti dövründə təhsildə bir sıra inkişaf nəzərə çarpırdı. Mancur hökmdarları buna müvafiq hər şeyin möhkəmləndirilməsinə və qorunmasına çalışırdılar. Buna görə də klassik ədəbiyyata üstünlük verilirdi, yenilik yaxşı qarşılanmırdı. İctimai məktəb sistemi varlı ailələrdən olan oğlanlar üçün məktəblərdən və milli və əyalət məktəblərindən ibarət idi. Mancurlar üçün xüsusi məktəblər mövcud idi, Çin kitabları Mancur dilinə tərcümə olunurdu.

XVIII əsrin sonlarında əhalinin sürətli artımı torpaq çatışmamazlığına gətirib çıxardı. Hərbi sistem korlandı və sarayda korrupsiya artdı. 1796-cı ildən 1804-cü ilədək buddist ideyalarına əsaslanan “Ağ lotos cəmiyyəti” üsyanı baş verdi. 1813-1814-cü illərdə Şimali Çində “Səmavi idrak cəmiyyəti” üzvləri qiyam qaldırdı.

YENİ DÖVR (1840-1919)

XIX əsrə qədər Çin hökuməti xarici ticarət üçün ancaq Quançjou limanından istifadə edir, əcnəbilərlə Çin arasındakı əlaqələri ciddi nəzarətdə saxlayırdı. Çin qərbə böyük miqdarda çay və ipək ixrac edir, lakin çox az xarici mal alırdı. Ticarəti balanslaşdırmaq üçün avropalı tacirlər XIX əsrin əvvəllərində Çinə tiryək gətirməyə başladılar ki, bundan da narkotik maddə kimi istifadə Çin üçün əsil fəlakətə çevrildi.

Çinlilər tiryək idxalını qanundankənar elan etdilər və avropalılar onun qaçaqmalçılığı ilə məşğul olmağa başladılar. Bununla əlaqədar olaraq tiryəkə ödənc kimi gümüşün böyük axını Çin iqtisadiyyatını ciddi olaraq pozurdu. 1839-cu ilin martında çinli məmurlar Quançjouda britaniyalı tacirlərə məxsus 20 min yeşik tiryəki tutmaqla qayri-qanuni ticarətin qarşısını almağa çalışdılar. Bu Britaniya hərbi gəmilərinin Çin donanmasına 1839-cu ilin noyabrında hücumu üçün əsas oldu. Çin və İngiltərə arasında Birinci tiryək müharibəsi başlandı. İngiltərə 1842-ci ildə başa çatan bu müharibəni asanlıqla uddu. Nankin razılaşmasına əsasən Çin böyük təzminat verməli oldu, Honkonq adası İngiltərəyə verildi, britaniyalı tacirlər üçün isə beş Çin limanı açıldı. Oxşar müqavilələri Çin 1844-cü ildə Birləşmiş Ştatlar və Fransa ilə, 1851-ci ildə isə bir neçə digər Avropa ölkələri ilə imzalamalı oldu.

İngiltərə və Fransa tərəfindən Çinə qarşı başlanılan İkinci tiryək müharibəsi 1856-cı ildən 1860-cı ilə qədər davam etmişdir. Bu müharibədə məğlub olan Çin əcnəbilərlə ticarət üçün əlavə limanlar açmalı və missionerlərin Çində yaşamasına icazə verməli oldu. Qərb ölkələri Pekində daimi diplomatik nümayəndəliklər açmağa başladılar. İngiltərə Tsyulun yarımadasını öz Honkonq koloniyasına əlavə etdi, Rusiya Amurdan şimala və Ussuri çayından şərqə bütün Çin ərazilərini aldı.

Tiryək müharibələri cənubi Çinin iqtisadiyyatını darmadağın etdi, bu da bir çox kəndli üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən böyüyü Xun Syutsyuan, Yan Syutsin və digərlərinin başçılığı altında taypinlər üsyanı idi. Taypinlər xristianlığı qədim Çin ideyaları ilə birləşdirən yarım dini qrup idilər. Mancur hakimiyyətinə nifrət əlaməti olaraq taypinlər açıq tökülmüş saç saxlayırdılar, bu səbəbdən də “uzunsaçlılar” ləqəbi almışdılar. 1851-ci ildə onlar üsyanın başlanmasını elan etdilər, 1853-cü ildə isə qiyamçılar Yantszi vadisində paytaxt Nankin olmaqla “Böyük səadət səmavi dövlətini” (Taypin tyanqo) qurdular.

1864-cü ildə, 14 illik vətəndaş müharibəsindən sonra hökumət qoşunları taypinləri darmadağın edə bildi. Bu zaman Tsinqin sülaləsi əcnəbi hökumətlərdən bəzi hərbi kömək aldı, onlar əvvəllər bağlanmış qeyri-bərabər müqavilələri qüvvədə saxlamaq üçün sülalənin qalmasını istəyirdilər.

1870-ci ildən 1885-ci ilədək qərb ölkələri ilə davam edən bir sıra münaqişələr 1894-cü ildə başlanan Çin-yapon müharibəsi ilə əvvəl alındı. Çinlilər quruda və dənizdə bir neçə sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradılar. 1895-ci ilin aprelində sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Çin böyük təminat verməli, yapon tacirləri üçün Çinin daxili rayonlarının qapılarını açmalı və Koreya üzərində Yaponiyanın nəzarətini tanımalı idi. Çin həmçinin 1683-cü ildə bəri idarə etdiyi Tayvan adasını da Yaponiyaya verməli oldu. Danışıqlar gedişində İngiltərə, Fransa, Almaniya və Rusiya dağılmaqda olan Çin imperiyasını ticarətdə onlara daha artıq hüquqlar verməyə məcbur etdi.

Bu dövrdə Çin çoxsaylı Avropa koloniyalarına bölünməkdə idi. Lakin yerli milli-vətənpərvər əhval-ruhiyyənin artması ölkənin məhv olmasının qarşısını almağa kömək etdi. 1899-cu ildə Birləşmiş Ştatlar digər qərb dövlətlərini açıq qapı siyasətini qəbul etməyə inandırdı, bu da bütün ölkələrin Çinlə bərabər əsaslı ticarət hüququnu təmin edirdi. Ayrı-ayrı dövlətlər arasında rəqabət bu siyasətin qəbul olunmasına əsas oldu.

XIX sonunda bir çox çinli qərb ideyalarının Çində yayılmasına şiddətlə etiraz edirdi. Çin qiyamçıları bu təsirlərlə mübarizə aparmaq üçün gizli cəmiyyətlər yaradırdılar. Avropada “boksçular” adlandırılan İxetsyuan (“Ədalət və həmrəylik naminə yumruq”) gizli antimancur təşkilatının üzvləri Pekindəki əcnəbi diplomatlar məhəllələrinə hücum etmişdi. Onlara Tsinqin ordusu dəstək verirdi. Lakin birləşmiş Avropa

qoşunları bu üsyanı tez yatırdı. Hökumət adminstrasiyası qərb ölkələrini öz loyallığına inandırmaq üçün var gücü ilə çalışırdı. 1911-ci il müqaviləsinə əsasən Çin 450 milyon kompensasiya ödəməli və öz ərazisində xarici qarnizonların yerləşməsinə icazə verməli idi.

1901-ci ildən sonra bir sıra islahatlar keçirməyə səy göstərildi. Mancurlar dövlət qulluğuna qəbul üçün konfutsiçi ekspertizanı ləğv etdilər, müasir məktəblər yaratdılar və tələbələrini xaricə təhsil almağa göndərdilər. Onlar həmçinin ordunu qərb nümunəsi ilə yenidən təşkil etdilər. Bundan başqa, Tsin sarayı mərkəzi hökuməti yenidən təşkil etdi, konstitusiyaya qəbul etməyi vəd etdi və vilayətlərə öz qanunvericilik orqanını seçməyə icazə verdi. Lakin mancur islahatları Tsin sülaləsini xilas etmək üçün çox gec idi. Çinin 1895-ci ildə Yaponiyaya məğlub olmasından sonra burada respublika qurulmasına yönəldilmiş hərəkət vüsət almağa başlamışdı. Daha əvvəl, 1894-cü ildə, Qavayyada ixtisasca həkim Sun Yatsen (1866-1925-ci illər) tərəfindən “Çin intibah birliyi” ilk Çin inqilabi təşkilatı yaradılmışdı. Təşkilat Quanjouda üsyan qaldırmağı planlaşdırırdı. Lakin plan müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Sun Yatsen güclə gizlənmə bildi. 1905-ci ildə Yaponiyada olan Sun Yatsen bir neçə inqilabi qrupları birləşdirdi və “Çin birləşmiş inqilab ittifaqı”nı formalaşdırdı. Onun prinsipləri üç “Xalq prinsipləri”: müstəqillik, demokratiya və xalq hakimiyyətindən ibarət idi.

Sun Yatsen millətçilik dedikdə mancur hakimiyyətinin devrilməsi, xalq hakimiyyəti dedikdə - monarxiya əvəzinə respublika, xalqın rifahı dedikdə isə - hər əkinçinin öz tarlası başa düşürdü.

1905-ci ildən 1911-ci ilədək “Birləşmiş ittifaqın” üzvləri mancurlara qarşı bir sıra uğursuz silahlı üsyan təşkil etdilər. Nəhayət, Çin təqvimini ilə Sinxay ili sayılan 1911-ci ilin 10 oktyabrında sənaye şəhəri olan Uçanda bir qrup əsgər uğurla nəticələnən üsyan qaldırdı və bunula da “Sinxay üsyanının” əsasını qoydu. Dekabrın əvvəllərində bütün mərkəzi, cənubi və şimal-qərbi vilayətlər müstəqilliklərini elan etdilər. Birləşmiş Ştatlarda olan Sun Yatsen Çinə qayıtdı. İmperator Pu İ taxtdan salındı. 19 dekabr 1911-ci ildə Sun Yatsen Nankində Çin respublikasının müvəqqəti prezidenti postuna seçildi. Lakin onun hərbi dəstəyi yox idi və hakimiyyət faktiki olaraq elə həmin mancur sülaləsinin hərbi qüvvələri komandanı Yuan Şi Kayın əlinə keçdi. O, Sun Yatsenə ultimatum verdi: ya o, Yuan Şi Kayın xeyrinə hakimiyyətdən imtina edir və bu halda xarici dövlətlər inqilabı tanıyır,

ya da xarici müdaxilə və digər çətinliklər baş verəcək. Sun Yatsen inqilabın rifahı naminə öz postundan əl çəkir və Pekində hakimiyyətə hərbiçilərin “Beyyan” adlandırılan şimal qüruhu gəlir. Bu vaxtdan etibarən Çin yeni fəlakətə – regionçuluğa qərqlənir və ölkədə bir neçə hakimiyyət mərkəzləri yaranır. Hər bir hərbiçi öz ordusuna malik idi, onlar orduya məcburən yeni əsgərlər yığır, öz vergi və maliyyə mənbələrini təyin edir, kəndliləri talan edirdilər. Çin faktiki olaraq bir neçə mahal knyazlıqlarına parçalanmışdı. Onlardan ən güclüsü Yuan Şi Kayın başçılıq etdiyi dəstə idi. Lakin Sun Yatsen ölkənin cənubunda demokratik qüvvələri bir yerə cəmləşdirməyə və Qomindən partiyasını (Qo – dövlət, Min – xalq, Dan - partiya), yəni Xalq və dövlət partiyasını yaratmağa müvəffəq oldu. Partiyanın əsas bazası ölkənin cənubunda Kantonda (Quançjou) yerləşirdi. Nəticədə Çində iki başlıca hakimiyyət mərkəzi əmələ gəldi: Yuan Şi Kayın başçılığı ilə şimal hərbiçilərinin yerləşdiyi Pekin və Sun Yatsenin inqilabi demokratik hökumətinin olduğu Quançjou.

Qısa bir zaman kəsiyində Yuan Şi Kayın imperatorun devrilməsindən sonra yaradılmış parlamenti buraxdı və 1913-cü ildə Qomindana qadağa qoydu, baxmayaraq ki, o, faktiki olaraq fəaliyyətini cənubda davam etdirirdi.

Bu dövrdə Yaponiya Çinin başlıca xarici düşməninə çevrilmişdi. Artıq II Dünya müharibəsi başladıqda, 1915-ci ildə, Yaponiya Çinə 21 alçalıcı tələb irəli sürdü və Yuan Şi Kay onları qəbul etməli oldu. 1916-cı ildə o, öldü və varisi yapon hökumətindən azad olmaq məqsədilə 1917-ci ildə Almaniyaya və Avstriya-Macaristana müharibə elan etdi.

Çinin Avstriya-Macaristana qarşı müharibədə iştirakı Avropaya, orada hərbi yollar tikmək üçün, 130 min yük daşıyan fəhlə göndərməyində ifadə olunurdu. Lakin çinlilərin ümidləri doğrulmadı. Belə ki, 4 may 1919-cu ildə Versal müqaviləsi imzalandı, buna da müvafiq olaraq Almaniyaya İmperiyasının Çin torpağında olan koloniyaları Yaponiyanın protektoratına keçdi. Bu rüsvayçı şərtlər Çində 4 may hərəkatı ilə nəticələnən güclü vətənpərvərlik hisslərinin artmasına səbəb oldu.

ÇİNİN ƏN YENİ TARİXİ

Bu dövr Çin tarixinə **ən yeni mərhələ** kimi daxil olmuşdur. “4 may” hərəkatı Çin inqilabının köhnə demokratik mərhələdən yeni demokratik mərhələyə keçidini göstərirdi. O, Çində marksizm-leninizmin yayılmasına və bu təlimin ölkənin inqilabi praktikasını ilə birləşməsinə səbəb oldu. Hərəkat Çin Kommunist partiyasının təşəkkül tapması üçün ideoloji və kadr bazasını yaratdı. Bu hərəkatın əsas hərəkatverici qüvvəsi Pekin tələbələri, professorları və ümumilikdə bütün intelleksiya idi. Bu qərarlara qarşı etirazlar dalğasında ilk dəfə olaraq siyasi səhnəyə Çin fəhlə sinfi çıxdı. Sun Yatsen inqilabi mərkəzi ilə yanaşı, 4 may 1919-cu ildə Kantonda Pekin universitetinin sosioloq-professoru və Çinin ilk marksistlərindən biri Li Daçjao öz yanında işə götürdüyü Xunan əyalətindən olan kitabxanaçı Mao Tszedun və Pekin universitetinin rektoru, İntelleksiyanın böyük nümayəndəsi Çen Dusyu ilə birlikdə Çində ilk marksist dərnek yaratdılar. Analoji dərnek həmçinin Fransada təhsil almaqdan qayıtmış Çjou Enlay tərəfindən yaradılmışdı. Bu situasiyada Komintern başa düşürdü ki, Çində inqilabi vəziyyət meydana gəlir, partiyanın yaranması üçün şərtlər yetişir və tezliklə oraya öz nümayəndələrini göndərir. Lakin bu nümayəndə heyətinin qarşısında mürəkkəb problem dururdu: Çində kimə ümid etməli. Bir tərəfdən Sun Yatsen artıq yetkinləşmiş Qomindan partiyası ilə real güc təşkil edirdi, digər tərəfdən isə ölkədə yaranan marksist dərneklər onların əsasında əsl marksist partiya formalaşdırmağa imkan verirdi. Çox mürəkkəb danışıqlar əsasında kompromis qərara gəlmək qəbul olundu: 1 iyul 1921-ci ildə təsis edilmiş Çin Kommunist Partiyası Kominternə və Qomindana kollektiv üzv kimi daxil olur.

Həyatının son illərində Sun Yatsen daha solçu istiqamət almışdı. Öz üç başlıca prinsipləri: millətçilik, xalq hakimiyyəti və xalq rifahını sonralar o, üç digər prinsipdə ifadə edirdi: SSRİ ilə ittifaq, Kommunist Partiyası ilə ittifaq və fəhlə və kəndlilərə istinad. Çin Kommunist Partiyası Kominternin Qomindana kollektiv üzvlük haqqında tövsiyəsi üzərində çox düşündü, belə ki, o, başa düşürdü ki, onların məqsədi - kapitalist cəmiyyətinin yenidən formalaşdırılması – Qomindanın Milli-Demokratik inqilabdan, yəni yadelli müstəmləkəçilərin ölkədən qovulması və milli dövlətin yaradılmasından ibarət olan məqsədi ilə üst-üstə düşürdü. Lakin 1921-ci ildə dünyaya gəlmiş Çinin gənc

kommunist partiyası Kominternin dəstəyini, o cümlədən maliyyə və kadr dəstəyini itirməkdən qorxurdu.

1925-ci ildə Sun Yatsen vəfat edir və Qomindanın rəhbərliyində böyük dəyişikliklər başlayır. Çin Orduları komandanı – general Çan Kayşi daha çox üzə çıxır və özünü SunYatsenin varisi kimi təqdim edir. Onun həyat yoldaşı - Sun Meyin və Sun Yatsenin həyat yoldaşı – Sun Tsinmin bacı idilər, onların atası varlı kapitalist olmuşdu.

Bu dövrdə Kantonda kommunistlərin qomindançılarla birgə yaratdığı Kəndli Hərəkəti Məktəbi fəaliyyət göstərirdi, burada Mao Tzedun dərs keçirdi. Kommunistlər torpağa görə icarə haqqının məhsulun 25%-dən çox olmamasını səsəndirən şüar təbliğ edirdilər ki, bu da o vaxtkı Çin şərtləri üçün böyük təkamül idi, çünki adətən kəndlilərdən bütün məhsulun 80%-ini alırdılar. Çin kommunistləri belə hesab edirdilər ki, klassik Komintern ölkələrindən fərqli olaraq Çində əsas kənd və kəndlilərdir, bu səbəbdən Çin inqilabı sənaye mərkəzlərindən başlamaqla və proletariata istinad etməklə qələbə çala bilməz, buna görə də o, ağırlıq mərkəzini kəndlərə yönəltməli, orada inqilabi baza, silahlı qüvvələr yaratmalı və sonda aqrar inqilabla ölkə miqyasında qalib gəlməlidir.

1926-cı ildə sovet təlimatçıları sayəsində özünü daha inamlı hiss edən Çan Kayşi Şimal yürüşünə başladı. Öncə o, Uxanı zəbt etdi və öz paytaxtını oraya köçürdü, sonra isə Şanxaya hücumla başladı. O zaman Şanxayda güclü və gizli kommunist fəaliyyəti mövcud idi. Çjou Enlay, professor Li Daçjao və digər kommunistlər orada ümumi tətil təşkil etməyə müvəffəq oldular və elə bu vaxt Çan Kayşinin qoşunları şəhərə yaxınlaşdılar. Beləliklə, kommunistlərin və qomindançıların uğurlu birgə fəaliyyəti nəticəsində 1927-ci ilin martında Şanxay alındı. Bu şimal hərbiçilərinə qarşı mübarizədə çox böyük qələbə idi, lakin Çan Kayşi başa düşürdü ki, Şanxayın alınmasında kommunistlərin böyük əməyi onların reytingini xeyli artırmışdır. 12 aprel 1927-ci ildə Çan Kayşi və Qomindanın sağ qanadı əksinqilabi çevriliş etdilər. Həmin gün Şanxayın libasını dəyişmiş qanqsterlərinin köməyiylə Çin Kommunist Partiyasının əsasını qoyan professor Li Daçjao da daxil olmaqla çox sayda kommunist öldürüldü. 1928-ci ildə Çan Kayşi Pekinə tərəf hərəkət edir, ancaq Qomindanın paytaxtı 1949-cu ilə qədər Nankin olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta uğurlu şimal yürüşündən sonra Çin ərazisinin və əhalisinin yarısından azı Çan Kayşinin hakimiyyəti altında qalır. Belə ki, Çinin şimalında və şimal-şərqində

hakimiyyət əsasən yerli hərbiçilərin əlində idi, Çan Kayşi onlarla da mübarizə aparmasına baxmayaraq, əsas qüvvələr kommunistlərə qarşı idi. Şanxaydan qaçan Çjou Enlay və sonradan kommunist olan keçmiş Qomindən generalı Cu Qe 1 avqust 1927-ci ildə Nançanda Qomindənə qarşı üsyan qaldırdı, bu tarix çinlilər tərəfindən milli-azadlıq ordusunun yaranması kimi qəbul edilir. Mao Tzedun isə Çanşada üsyan qaldırdı və Din Qan Şan dağlarında Cu Qenin partizanları ilə görüşdü. Beləliklə, birinci vətəndaş müharibəsi – Nançan üsyanı başlandı. O zaman Kommunist Partiyasının başında Tsinq Şun dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Komintern direktivləri Çinin gənc Kommunist Partiyası üçün dağdıcı idi, çünki Komintern təkid edirdi ki, Nançanda, Çanşidə, Şanxayda hakimiyyəti özlərinə qaytarsınlar, yəni sənaye proletariatu uğrunda mübarizə aparsınlar. Bütün bu göstərişlər nəinki müvəffəqiyyətsizliyə uğradı, eyni zamanda kommunistlər üçün böyük itkilərə səbəb oldu, bu da Mao Tzedunu bir daha əmin etdi ki, Kominterni eşitməyə dəyməz və onda o, Kommunist Partiyasının rəhbərliyinə qarşı çıxmağa başladı. Kominternin səhv göstərişlərinin iflası ilə əlaqədar Çan Kayşi kommunistlərin kiçik və səpələnmiş bazaları ətrafında cəza yürüşləri dairəsini sıxmağa başladı.

Bu situasiyada kommunistlər strateji köçmə həyata keçirmək qərarına gəldilər – onlar Yantszi çayı rayonundan şimala, Şansi, Qansu və Ninsya əyalətləri qovuşuğuna getməyi qərara aldılar. Bununla da 20 min adamın 10 min li (5.000 km.) tarixi yürüşü başlandı, onlardan yalnız 2 min – əsas kommunistlər son məntəqəyə çatdılar. 1935-ci ildə onlar Tszunydə tarixi məşvərət keçirərək Komintern direktivlərini yenidən müzakirə etdilər və yürüşə rəhbərlik edən Mao Tzedunu Mərkəzi Hərbi Şuranın başçısı təyin etdilər. Bu dövrdən etibarən, 1945-ci ildə Partiyanın VII Qurultayında Baş Katib olmasına baxmayaraq partiyanın bütün işlərini faktiki olaraq o, idarə edirdi.

Bu yürüş zamanı daha bir hadisə baş vermişdi. 18 sentyabr 1931-ci ildə yapon qoşunları Mancuriyaya, Çinin üç şimal-şərq əyalətinə çıxarıldı və imperator Pu İnin taxt-tacına ikiyaşlı uşağı oturdular. Bu Yaponiyanın Çinə qarşı təcavüzünün başlanğıc mərhələsi idi. 1937-ci ilin 7 iyulunda Uluntsyao körpüsü yaxınlığında Yaponiya Çinə qarşı artıq irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu mərhələdə Sovet İttifaqı birinci növbədə Çin inqilabının qələbəsi naminə, ikincisi isə öz təhlükəsizliyi üçün Mao Tzedun və Çan Kayşinin birləşib yapon təcavüzünü dəf etməsində maraqlı idi. Atasına təzyiq göstərmək

məqsədlə Sovet İttifaqı Çan Kayşinin bu dövrdə Uralmaş zavodunda işləyən oğlundan istifadə edirdi. Lakin bütün bunlar nəzərə carpacaq nəticələr vermirdi. Bu zaman Çan Kayşi Sianda general Çtan Syuelyanın başçılığı ilə şimal hərbciləri tərəfindən ələ keçirilmişdi və şimal hərbciləri ilə danışıqlara gələn Çjou Enlay faktiki olaraq onun həyatını xilas edir. Bir kommunist tərəfindən xilas edilməsi Çan Kayşidə böyük təəssürat doğurur və bu hadisə bütün sonrakı proseslərə təsir göstərir. Beləliklə, 1937-ci ilin sentyabrında Çan Kayşi və Mao Tzedun birgə cəbhə haqqında, Qomindan və Kommunist Partiyası arasında hər hansı silahlı mübarizənin dayandırılması barədə razılığa gəldilər. Çin Qırmızı Ordusunun adı səkkizinci inqilab ordusu ilə əvəz olundu və o, Qomindan xalq-inqilabi ordusunun hissəsi oldu. Çan Kayşi Ali baş komandan təyin edildi, sonralar isə partizan dəstələrində yeni dördüncü ordu yaradıldı ki, bu da Çan Kayşinin komandanlığında idi. 9 may 1945-ci ildə Almaniya məğlub edilsə də, Çin cəbhəsində dönüş nöqtəsi yalnız 8 avqust 1945-ci ildə Sovet Ordusunun Mancuriyada Kvantun ordusunu darmadağın etməsindən sonra başlanmışdır. Təslim edilmiş yaponların bütün silahları Çin Kommunist Partiyasına verildiyindən o, öz qoşunlarını yenidən silahlandırma bildi. Artıq Amerika linkornu Missuridə Yaponiyanın kapitulyasiya aktı imzalananda kommunistlərin milyonluq yaxşı silahlanmış ordusu var idi.

Tezliklə Kommunist Partiyası ilə Çan Kayşi arasında münaqişə yarandı və o, özünün təqribən iki milyonluq tərəfdarı ilə Tayvana qaçmalı oldu, və bu zaman özü ilə ölkənin bütün qızıl ehtiyatını və böyük miqdarda daş-qaş götürdü.

Beləliklə, Çində vətəndaş müharibəsi başa çatdı, belə ki, 7-ci Amerika donanmasının ucbatından Çin Tayvan boğazını keçə bilmədi. Öz növbəsində Çan Kayşi qısa müddət ərzində yerli hakimiyyətin müqavimətini qıraraq Tayvanda möhkəm Qomindan hakimiyyəti yaratdı. Yapon kapitulyasiyasının şərtlərinə əsasən Çinə yenidən qaytarılmış Tayvan təzədən itirildi.

1949-cü il sentyabrın 21-dən 30-dək Pekində Çin Xalq Siyasi Məşvərət Şurasının (ÇXSMS) sessiyası keçirildi, onun işində müxtəlif partiyaların, xalq təşkilatlarının və əhali təbəqələrinin nümayəndələri, o cümlədən bitərəf demokratik xadimlər iştirak edirdi. Sessiya müvəqqəti Konstitusiya rolunu oynayan "Ümumi proqram" qəbul etdi, Mərkəzi xalq hökuməti şurasına seçkilər keçirdi, bunun da sədri Mao Tzedun

seçildi. Çjou Enlay ÇXR İnzibati Şurasının sədri və xarici işlər naziri təyin olundu. Oktyabrın 1-i Pekində Tyananmen meydanına təntənlə mitinqə yığılan 300 min insanın iştirakı ilə Sədr Mao Tzedun Çin Xalq Respublikasının yarandığını rəsmi olaraq elan etdi.

Kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk növbədə kəndlərdə kollektivləşmə prosesinə başladılar. Çində kollektivləşmə qolçomaqlığın bir sinif kimi ləğv edilməsi əsasında aparılmadı, əksinə onlar nümunəvi sahibkarlar kimi qəbul edildi və digərləri onlarla bəhsə başladı. Əvvəlcə onlar qolçomaqların ətrafında müddətli işçi adlandırılan qarşılıqlı kömək üçün əmək briqadaları yaratdılar. İstehsalın artım həddi ilə onlar yüksək tipli kooperativlərə çevrildi. Bu yolla onlar kənd təsərrüfatının kollektivləşməsinə tədricən gəldilər. Çində kollektivləşmə ona görə lazım idi ki, torpaqdan rasional istifadə edilsin və bu da öz müsbət izini buraxdı. Çində kollektivləşmənin inkişafı Rusiyada olduğu kimi istehsalın azalmasına gətirib çıxarmadı, əksinə artım baş verdi. Şəxsi istehsalat və ticarətdə islahatlarla əlaqədar Mao Tzedun deyirdi: “Bizə təkə kapitalistlərin cibində deyil, həm də onların başındakı kapital lazımdır”. Hər şeydən öncə çinlilər Cənub-Şərqi Asiyada yaşayan diasporaya göz gəzdirdilər və onların hər zaman Çinə kömək edən Honq Konqu var idi. Xüsusilə Şanxayda çox olan şəxsi müəssisələr dövlət xüsusi müəssisələrinə çevrildilər.

1953-1956-cı illərdə irimiqyaslı sosial dəyişikliklər həyata keçirilmiş, beşillik plan (1953-1957) vaxtından əvvəl yerinə yetirilmişdi. İstehsalatın baza sahələrinin bütöv sırası yaradılmışdı. Çində ilk dəfə olaraq sənaye ölkəsi üçün zəruri olan təyyarəqayırma, avtomobil sənayesi, ağır və dəqiq maşınqayırma, energetika, metallurgiya və mədən avadanlıqları istehsalı, çoxaşqarlı polad və əlvan metal əridilməsi meydana gəlmişdi.

“Elm və texnikanın inkişafının 12 illik proqramı (1956-1967)” vaxtından bir il əvvəl yerinə yetirildi, elm və texnikanın bir çox yeni sahələrinin inkişafı daha sürətli tempiylə gedirdi. Bu onilliyin gedişində ÇKP və Çin hökuməti tərəfindən işlənmiş idarəedici kursda bir sıra ciddi səhvlər də üzə çıxmışdı ki, bu da xalq təsərrüfatında çətinliklər törədirdi.

1966-cı ilin mayından 1976-cı ilin oktyabrınadək davam edən “Böyük mədəni inqilab” ÇKP MK Sədri Mao Tzedun tərəfindən başlanılmışdı və onun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Lin Byao və Tszyan Tsinin başçılıq etdiyi əksinqilabi qruplaşmalar Mao Tzedunun

ömrünün son illərində buraxdığı səhvlərdən istifadə etdilər və onun arxasınca ölkəyə və xalqa fəlakət gətirən geniş fəaliyyətə başladılar. Dövlətə və onun vətəndaşlarına ÇXR qurulduqdan sonrakı bütün müddət ərzində ən ağır itki və ən ciddi ziyan vuruldu. “Mədəni inqilab” zamanı Mao Tzedun ciddi səhvlər buraxmışdısa da, onun bütün həyat və fəaliyyəti təsdiq edir ki, Çin inqilabı qarşısında onun xidmətləri buraxılan xətalardan qat-qat üstündür.

1976-cı ilin oktyabrında Çin Kommunist partiyası geniş xalq kütlələrinin dəstəyi ilə Lin Byao və Tsyan Tsinin əksinqilabi qruplaşmasını darmadağın etdi. Çin yeni inkişaf dövrünə qədəm qoydu. 1977-ci ilin iyulunda bütün ölkənin təkidli tələbi ilə Den Syaopin “mədəni inqilab” zamanı kənarlaşdırıldığı bütün partiya və dövlət postlarına bərpa olundu. 1978-ci ilin dekabrında keçirilən 11-ci çağırış ÇXR MK-nın 3-cü plenumu Yeni Çinin yarandığı dövrdən ölkənin həyatında ən böyük dönüş demək oldu, onun qərarları ölkə və xalq üçün köklü əhəmiyyət daşıyır. 1978-ci ildən Çin islahatlar və xarici əlaqələrin genişləndirilməsi siyasətini tətbiq etməyə girişdi və bu zaman “mədəni inqilab” dövründə və ondan əvvəlki illərdə üzə çıxan solçu səhvləri tamamilə və işgüzarcasına aradan qaldırdı. Bu zaman ölkənin modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının hərtərəfli proporsional inkişafı, iqtisadi və siyasi sistemin islahatı əsas götürülərək tədricən sosialist modernləşməsinin Çin spesifikasi ilə həyata keçirilməsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirilirdi. 30 ildən artıq islahatlar və açıqlıq siyasəti ərzində Çinin siması mühüm dəyişikliklərə uğramışdır. Bu gün ölkədə şərait ÇXR-in bütün dövründən yaxşıdır, bu da xalqa daha çox maksimal səmərə və fayda gətirir.

Bu fəsilin sonunda oxucuların diqqətini aşağıdakılara cəlb etmək istərdik. Bütün tarixi ərzində Çində bir çox parlaq şəxsiyyətlər olmuşdur. Onlar öz xalqına və bütövlükdə bəşər cəmiyyətinə böyük töhfələr vermişlər. Bu insanların arasında filosoflar, həkimlər, sərkərdələr, siyasətçilər, imperatorlar və başqaları olmuşdur. XX əsr Çin tarixində dörd parlaq şəxsiyyəti ayırmaq olar: Sun Yatsen, Çan Kayşi, Mao Tzedun və Den Syaopin. Onlar öz ölkələri və xalqları üçün bir çox faydalı və əhəmiyyətli işlər görmüşlər. Onlardan biri demokrat, digəri – amerikalı xadim, başqa biri kommunist, digəri isə pragmatik olmuşdur. Lakin bütün bu şəxsiyyətlər hamısı öz təfəkkür formalarına və bunları kütlənin şüuruna çatdırma metodlarına görə eynidirlər və xarakterlərindəki fərqlərə baxmayaraq onların bütün

söyləri məhsuldar olmuşdur. Çinlilər onları eyni cür sevir və yad edirlər. Çinlilər üçün onlar hamısı birdir, belə ki, hamısının arxasında xüsusi Çin yolu ideologiyası durur.

3. MƏDƏNİ İRS VƏ TƏBİİ GÖZƏLLİKLƏR

Çin – zəngin təbii irsə malikdir. Onun qədim tarixi çinlilərə və həm də bütün dünyaya məxsus olan çox qiymətli mədəni və təbii gözəlliklər qoymuşdur. 1985-ci ildən Çin YUNESKO-nun dünya mədəni irsinin qorunması üzrə konvensiyasına qoşulmuşdur. Ölkənin 24 obyektini “Dünya mədəni və təbii irsi siyahısı”na daxil edilmişdir. Bu göstəriciyə görə Çin dünyada dördüncü yeri tutur. Onlardan 16-sı incəsənət və memarlıq abidələridir. Bu – Böyük Çin səddi, “Ququn” imperator sarayı, Moqao daş mağaraları, Tsin Şixuanın məqbərəsi və onun döyüşçü və atların qəbirüstü heykəlləri, “Çjoukoudyan” qədim insan düşərgəsi, Potal sarayı, “Bişuşanjduan” yay iqamətgahı, Konfutsinin vətəni Tsyuyfu, Udanşan dağlarında qədim memarlıq tikililəri, Luşan dağları, Litszyan qədim şəhəri, Pinyao qədim şəhəri, Suçjou bağları, “İxeyuan” yay imperator sarayı, Pekində Səma Məbədi və Çuntsində Datszu daş abidələridir.

Çinin “Dünya mədəni və təbii irsi siyahısı”na daxil edilmiş təbii sərvətləri bütün dünyada məşhur U Lin Yuan (Xunan əyaləti), Tszyu Çjayqou (Sıçuan əyaləti) və Xuanlun (Sıçuan əyaləti) qoruqlarıdır.

Mədəni-tarixi və təbii irs siyahısına: Tayşan dağı (Şandun əyaləti), Xuanşan dağı (Anxuy əyaləti), Emeyşan və Leşan dağı, U dağı (Futszyan əyaləti) və “Tszyançji” – kağızda naxış açma sənəti aiddir.

Böyük Çin Səddi. Böyük Çin səddi Çinin ən möhtəşəm qədim hərbi-müdafiə tikilisi və dünya memarlıq tarixinin əsl möcüzələrindən biridir. Böyük Çin səddinin tikintisi “Baharlar və Payızlar” və “Döyüşən hökmdarlıqlar” dövrlərindən hesablanır. O, 200 ildən artıq, düz Min sülaləsinin sonuna qədər davam etmişdir. Böyük Çin səddi ölkənin şimalında şərqdən qərbə doğru uzanır və sıldırım dağlardan, düzənliklərdən və səhralardan keçir. Böyük Çin səddi öz möhtəşəmliyi, inanılmaz ölçüləri və tikintisinin müddəti ilə bütün dünyada məşhurdur və haqlı olaraq dünyanın yeddinci möcüzəsi sayılır. “Baharlar və Payızlar” və “Döyüşən hökmdarlıqlar” dövründə Xuanxe çayının hövzəsində eyni vaxtda yeddi knyazlıq yaranmışdı. Çu knyazlığı öz müdafiəsini gücləndirmək üçün şəhər divarları tikir, onun ardınca digər knyazlıqlar da bu nümunəni davam etdirir. Hunlarla qonşu olan və tez-tez şimaldan onların hücumlarına məruz qalan Yan, Çjao və Tsin knyazlıqları öz sahələrində sədd tikir və qoşunlarını orada yerbəyər edir. Bizim eradan əvvəl 221-ci ildə birinci Tsin imperatoru Şixuan 6

knyazlığı birləşdirir və Çin ərazisində mərkəzləşdirilmiş hakimiyyəti olan ilk vahid imperiyanı yaradır. Öz ərazilərini hunlardan müdafiə etmək üçün Tsin imperiyası dövründə keçmiş parçalanmış dövlətlərin sərhədyanı səddləri birləşdirilmiş və beləliklə, şərqdə Lyaodundan, qərbdə Lintaoya qədər 5000 kilometrlik sədd yaranmışdı. Bu ölkənin şimalında ilk Çin səddi olmuşdu. Bundan əvvəl və sonra 20-dən artıq hökmdarlıq öz sahələrində sədd qurmuşdu, özü də Xan və Min dövründə sədd 5000 km-i keçirdi. Xan dövrü Tsin səddini Xesi dəhlizindən Sintszyana qədər uzatmışdı. Bu sədd təkcə İpək yolu ilə malların müntəzəm daşınmasını təmin etmirdi, o, Avropa və Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin və mədəni mübadilənin inkişafında da böyük rol oynayırdı. Təəssüf ki, Xan dövrü səddinin böyük hissəsi külək və qumun təbii gücünə və feodal münafişlərinə və daxili çəkişmələrə müqavimət göstərə bilməmişdir. Min sülaləsinin mövcud olduğu 200 ildən artıq dövr ərzində səddin tikilişi dayandırılmamışdı, əksinə tikilmə texnikası yüksək həddə çatmışdı, hələ nəzərə alınmalıdır ki, tikinti sıldırım dağ qayalarında, dərin dərələrdə və vəhşi səhralarda aparılırdı. Hazırda bizim gördüyümüz sədd, əsasən, Min dövründə tikilmişdir. 5000 km-dən çox uzanan Böyük Çin səddi qalaları, zastavaları, dağ keçidlərini və səddin içində və ya ondan kənarında müəyyən məsafələrdə yerləşdirilən xəbərdarlıq qüllələrini bir yerdə cəmləşdirirdi. Düşmən izlərinin müşahidə edildiyi zaman tüstü şaşkalarının yandırılması ilə xəbərdarlıq signalı ötürülürdü. Gecələr ocaq yandırılırdı, beləliklə, ötürmə sistemi vahid əlaqə zənciri yaradırdı. Sədd üzərindəki qüllələr 2-3 mərtəbəli olurdu, hərbiçilər elə burada yaşayırdı və silah-sursat da burada saxlanılırdı. Bu qüllələr hərbi müdafiədə mühüm rol oynayırdı, onların ixtiraçısı məşhur Min generalı Tsi Tsziquan olmuşdur. Böyük sədd feodal cəmiyyətinin inkişaf və tənəzzülünü görmüşdür, onun tikintisi 2700 ildən çox davam etmişdir. Hal-hazırda ölkənin Şimal-Şərqində, Şimal-Qərbində, Xuanxenin hövzəsində və Şimali Çində 16 əyalət, şəhər və muxtar rayonda səddin qalıqlarına rast gəlinir. Səddin bütün dövrlərdə tikilmiş sahələrinin ümumi uzunluğu 50 min km-i ötürdü. Bir metr eni və 5 metr hündürlüyü olan kərpic və kirəmitdən tikilmiş dünyanın bu nadir tikintisi Yeri 10 dəfə dolaşa bilərdi. Böyük sədd – siyasət, iqtisadiyyat, hərbi iş və bütün sülalələrin mədəniyyəti, generalların və hərbiçilərin, istedadlı və bacarıqlı ustaların şücaətləri yazılan tarixi abidədir. Əfsanəyə görə, yenidən ələ getmiş Men Tszyanıyuyun əri səddin

tikintisinə göndərilir. 3 il keçməsinə baxmayaraq o, geri dönmür. Ərinə isti paltar gətirmək üçün Men Tszyannyuy uzun yol qət edərək Şanxayquan zastavasına gəlib çatır. Ərinin ağır əməkdən ölüb səddin altında basdırıldığını eşidəndə o, acı-acı hönkürür və bu zaman səddin 400 kilometrlik sahəsi qəfil çökür və onun ərinin meyitini üzə çıxarır. Bax beləcə xalq rəvayətləri sadə insanların ağır məcburi əməyini ifadə edirdi.

Bu gün Böyük Çin səddi bütün ölkədə və bütün dünyada məşhurdur. Çinin hər bir qonağı mütləq oranı ziyarət edir. Böyük səddin tarix, mədəniyyət, incəsənət və memarlıqda böyük dəyəri turistlərə Çini daha dərinləndirən tanımağa imkan verir. 1961-ci ildə Çin hökuməti Böyük səddi tarixi abidə kimi dövlət mühafizəsinə götürdü, sonralar Badalin, Şanxayquan və Tszyayuyquanda Böyük səddin hissələri bərpa edilmişdir. 1987-ci ildə dünya memarlığında bənzəri olmayan Böyük Çin səddi bəşəriyyətin ümumi sərvəti olaraq UNESCO-nun ümumdünya mədəni və təbii irsləri siyahısına daxil edildi.

Səma Məbədi. Çinin ən böyük tarixi abidələrindən biri olan Səma Məbədi 500 ildən artıqdır ki, mövcudur. O, Pekinin mərkəzindən cənubda yerləşmişdir. Onun əsas binalarının damı səma rəngində, mavi minalı kərəmitlə örtülmüşdür. Səma Məbədi Min sülaləsi dövründə, 1420-ci ildə imperator Yun Le tərəfindən inşa edilmişdir. Onun ilkin adı – Səma və Yer Məbədi idi, belə ki, burada həm Göyə, həm də Yərə dualar oxunurdu. 1530-cu ildə Pekinin şimalında yer məbədi salınmışdır və bundan sonra Səma məbədi imperatorların Səmaya ibadət etmələri üçün xüsusi yerinə, eləcə də yüksək məhsul üçün dualar oxunan yerə çevrildi, burada həmçinin tufana, buluda dualar edir və əcdadları yad edirdilər. Səma məbədinin ümumi sahəsi 266,7 ha təşkil edir. Məbədin ərazisi iki divarla dövrələnmişdir. Məbədin bütün ərazisini əhatə edən xarici divar 6625 metr təşkil edir. Məbəd binasını əhatə edən daxili divarın uzunluğu – 5287 metrdir. Səma məbədinin cənub hissəsi kvadrat formasına malikdir, onun şimal hissəsi isə yumrudur. Rəvayətə görə, dairə səma qüvvələrini, kvadrat isə Yer qüvvələrini təmsil edir. Səma məbədinin ən cənub tikilisi 1530-cu ildə inşa edilmişdir. 1749-cu ildə yenidən qurulmuş Səma mərmər səcdəgahı – Xuantsyudur. Burada hər il qış gün dönümü vaxtı imperatorlar Səmaya qurban gətirirdilər, quraqlıq dövründə isə yağış göndərilməsi haqqında dualar edirdilər. Xuantsyu səcdəgahının maraqlı

planlaşdırılması var – ağappaq mərmər lövhələrlə döşənmiş dairəvi üçpilləli terras həndəsi ornamentlərin memarlıqda tətbiqinin nümunəsidir. Səcdəgahın yuxarı yarusunun mərkəzi dairəvi daş lövhədir, onun ətrafında birinci halqanı yaradan doqquz lövhə var, ikinci halqada onların sayı artıq 18, üçüncüdə - 27, doqquzuncuda isə - 8 lövhə var, yəni lövhələr doqquz-doqquz artır, bu rəqəm isə qədim Çində müqəddəs sayılırdı. Xuantsyunun yuxarı yarusunun mərkəzində yerləşən dairəvi daş lövhə “Tyansinşi” qeyri-adi xüsusiyyətə malikdir: əgər onun üstünə çıxıb yavaşdan duanın sözlərini oxusan səs dəfələrlə güclənir. Bu əks-səda effekti dua məclislərində xüsusi təəssürat yaradırdı. Möhtəşəm Tsinyandyan zalı (Qurban duaları zalı) Səma məbədinin şimalında yerləşir. O, 1420-ci ildə tikilmişdir, lakin 1889-cu ildə güclü ildırım vurmasından sonra yanmışdır. Sonralar onu əvvəlki şəkildə yenidən bərpa etmişlər. Tsinyandyan zalı – qızılı qüllə ilə tamamlanan kirəmitlə örtülmüş üçyaruslu damdan ibarət dairəvi binadır. O, memarlıq nöqtəyi-nəzərindən çox qəribədir. Hündür və ağır üçyaruslu dam örtüyü yalnız nəhəng ağac sütunlar və bir-birinə birləşən çoxsaylı köndələn tirlərin və dirəklərin üzərindədir. Buna görə də böyük ölçülərinə və təxminən 40 metrlik hündürlüyünə baxmayaraq məbədin zalı son dərəcə xəfif görünür. Onu saxlayan 28 nəhəng ağac sütunların dərin simvolik mənası var. Dörd orta sütunlar ilin dörd fəslini, orta sıradakı on iki sütun – 12 ayı, qıraq sıradakı 12 sütun isə - sutkanın 12 saatını bildirir. Bundan əlavə 28 ağac sütun – 28 səma bürcünün də simvoludur. Tsinyandyan zalı ilə üz bəzür durduqda sağ və sol tərəfdən iki birmərtəbəli bina görürsünüz. Keçmişdə onların birində qab-qacaq saxlanılırdı ki, bunlar da ibadət zamanı Allah üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif qidalarla doldurulurdu. Digər bina – “Səməvi musiqi qanunu” – məbəddə musiqisini tədris etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda bu binada Min və Tsin sülalələri dövrünün Çin musiqi alətlərinin sərgisi yerləşir. Tsinyandyan binasının cənub tərəfindən isə digər məbəddə tikililəri kompleksinə doğru geniş yol gedir. Öncə siz imperator əcdadlarının adları yazılan lövhəciklərin qorunması üçün nəzərdə tutulmuş Xuantsyunuy məbədinə düşürsünüz. Bu məbəddə 1530-cu ildə tikilib. Bu bina da mavi kirəmitlə örtülmüş yumru damı olan dairəvi formaya malikdir. Məbəddə hündürlüyü 6 metr olan divarla əhatələnib. Onun çox maraqlı xüsusiyyəti var. Divar onunla əlamətdardır ki, səsi çox yaxşı ötürür, buna görə də onu “Danışan divar” adlandırırlar. Orucluq üçün saray – Çjayqun da Səma məbədinə

mühüm yer tutur. Hər şeydən öncə, buraya imperatorlar günahlardan təmizlənmək üçün gəlirdilər və yalnız bundan sonra qurban vermək üçün səcdəgaha yollanırdılar. Möhtəşəm Səma məbədi – öz mükəmməlliyinə görə unikaldir, əsas tikililərdən savayı burada çoxlu xüsusi binalar da vardır. Bu Səməvi musiqi idarəsi, Paltar və alətlər üçün meydan, Qurbanlıq heyvanı basdırmaq üçün çardaq, Zəng qülləsi, Mələklər üçün mətbəx və digərləridir. Səma məbədi Çin memarlığının bir neçə yüzillik bundan əvvəl çatdığı qeyri-adi yüksək sənətkarlıq səviyyəsindən xəbər verir. Səma məbədi həmçinin Min və Tsin sülalələri rəssam və memarlarının fərqli istedadlarının sübutudur.

Ququn imperator sarayı ən gözəl orta əsr saray ansambllarından biridir və Pekinin düz mərkəzində yerləşir. Hər bir tərəfdən o, hündür şəhər divarları ilə əhatə olunmuşdur, dördkünc qüllələrinə malikdir, divar boyunca su ilə doldurulmuş enli şəhər xəndəyi qazılmışdır. Tikilməyə başladığı 1420-ci ildən düz son Çin imperatorunun taxtdan salındığı 1911-ci ilədək təqribən 500 il ərzində burada Min və Tsin sülalələrinin 24 imperatoru yaşamış və hökmranlıq etmişlər. Bu qədim divarlar çox hadisələrin şahidi olmuşlar. Qədimdə “Qapalı şəhər” adlandırılan Ququnu Min sülaləsi imperatoru Çju Di öz hakimiyyətinin dördüncü ilində tikməyə başlanmışdır və bu tikinti 14 il davam etmişdir. Bu orta əsrlər dövrünün ən nəhəng və ən bitkin memarlıq abidəsidir. Ququn sarayında saysız-hesabsız çoxlu pavilyonlar və köşklər həmahəng yerləşmişdir. Rəvayətə görə onların sayı 9995 olub. Bu rəqəm haradandır? Çinlilərin əcdadları hesab edirdilər ki, səməvi hökmdarın 10 minlərlə otağı olmalıdır, özünü səməvi hökmdarın oğlu adlandıran onunla bərabər tutula bilməz. Ququn – ağac memarlıq abidəsidir. Onun bir çox pavilyon və məbədləri yanğın nəticəsində dağılmış və onları yenidən tikmişdilər, ümumilikdə isə saray öz ilkin şəklini saxlamışdır. Hazırda burada 9000-dən artıq tikili vardır və Ququn, haqlı olaraq, təkcə ən gözəl qədim memarlıq abidələrindən biri yox, həm də dünyada ən iri yaxşı saxlanılmış saray ansamblı hesab edilir. Onun tikintisinin qiyməti dəqiq hesablanmamışdır, lakin tarixi yazılardan bəllidir ki, bu tikintiyə yüz min usta və milyonlarla fəhlə cəlb edilmişdir. Tikinti materialları ölkənin hər yerindən, hətta paytaxtdan bir neçə min kilometrə uzaqda yerləşən Yunnan və Quandun əyalətlərindən də gətirilirdi. Ağır daşların daşınması üçün belə bir üsuldən istifadə olunurdu: bütün yol boyu quyular qazılırdı, qışda oradakı su ilə yolu sulayırdılar. Yol buz

bağlayaıb sürüşkən olduqda onun üzərində paytaxta daş plitələr gətirən minlərlə xizəklər peyda olurdu. İş çox üzücü idi, hər yerdən əldən düşmüş insanların qışqırığı və intiləri, at kişnəməsi eşidilirdi, lakin 28 günə daşlar Pekinə çatdırılırdı. Yalnız hüdudsuz ərazisi və həddən çox əhalisi olan qüdrətli imperiyada belə bir saray tikilə bilirdi. İri Qapalı şəhər iki əsas hissədən ibarətdir: xarici pavilyonlar və daxili iqamətgahlar. Saray qapılarından sonra bir-birinin ardınca Tayxedyan (Ali Harmoniya), Çjunxedyan (Mükəmməl Harmoniya) və Baoxedyan (Harmoniyanın Qorunması) pavilyonları yerləşir. Bu üç bina mühüm dövlət və saray mərasimlərinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İmperator sarayının şimal hissəsində Tsyantsinqun (Yerin və Göyün Təması) pavilyonu və ailə şənlikləri üçün nəzərdə tutulan Tszyaotaydyan və Kunningun pavilyonları yerləşir, Min sülaləsi dövründə imperatriçaların yataq otaqları da burada idi. Sarayın hər iki tərəfində yerləşən altı bina imperatorun kənişləri üçün idi. İmperiya sarayının planlaşdırılması dini tədbirlərin, siyasi və feodal rejimi əxlaqının tələblərinə bütünlüklə cavab verirdi. Bu nə vaxtsa həyatdan ayrılmış və bir neçə yüzillik mövcud olan bütöv bir dünya idi, varlı, təmtəraqlı və ciddi nizama salınmış bir dünya. Ququnun memarlıq konstruksiyası, ölçüləri, onun planlaşdırılmasının əzəməti və mükəmməlliyi - ən yüksək imperator hüququnun təzahürü və Çin memarlığının ənənəvi formalarının saxlanması əlamətləridir. Qədimdə Pekin şəhər divarları ilə dövrələnmişdi. Cənubi Yundinmen qapılarından Qapalı şəhərin qapılarına qədər daha 9 qapı var və bunlar da “doqquzqapılı rejim”i yaradırlar. İmperator sarayına aparıcı uzun və dərin yollar elə təəssürat yaradırdı ki, Çin imperiyasının sahibinə gedən yol uzaq və çətin idi. Qapalı şəhərin mərkəzinin Mərkəz xətti Pekinin də Mərkəz xətti idi, eyni zamanda bütün ölkənin meridianı sayılırdı. İmperator sarayı mütləq səmaaltı mərkəz idi. Tayxedyan pavilyonu və digər əsas binalar məhz bu xəttin üzərində tikilmişdi, başqa memarlıq tikililəri isə onun hər iki tərəfindən ciddi intizamla yerləşir. Tayxedyan – Ququnun ən böyük tikilisidir, onun hündürlüyü 35,5 metrdir. Bütün mühüm rəsmi saray mərasimləri: imperatorların toyları, imperatriçaların tacqoyma mərasimləri, dövlət imtahanları, yeni il, qışın başlanması günü burada keçirilir, imperatorun ad günü burada bayram edilirdi. Tarixi yazılarda bütün tarixlər dəqiq əksini tapmışdır. Səhər açılarda Tyaxedyan pavilyonundan 30 min m² olan bütün saray boyu Umen qapılarında ciddi mərasim qaydasında hərbi gözətçi

dəstələri düzülürdü. İmperator daxili iqamətgahdan çıxanda baraban çalınması və zəng vurulması başlanır, orkestr çalır, ətirli tüstü qalxırdı, adətən səndəl ağacı və şam ağacı budaqları yandırılırdı. İmperator taxta qalxır, mülki və hərbi əyanlar isə subardinasıya qaydasında dizləri üstə öz hökmdarlarına baş əyirdilər. Qədim çinlilər Çin mədəniyyətinin məğzi olan “usin” nəzəriyyəsinə (beş predmet: metal, ağac, su, od və torpaq) hörmət bəsləyirdilər. Təsadüfi deyil ki, Ququn sarayının cənub hissəsində inzibati bina, şimalda isə iqamətgah yerləşir. “Usin” nəzəriyyəsinə görə cənub oda aiddir, od isə həyat, yəni “yan” (Günəş) doğurur, və ölkəni məhz buradan idarə etmək lazımdır. Şimal isə suya aiddir, su isə “in” (Ay) doğurduğundan şimal hissədə yaşamaq yaxşı olardı. “Usin” nəzəriyyəsinin ardıcılıları hesab edirlər ki, torpaq sarı predmetdir və dövlətçilik rəmzidir, məhz buna görə Ququnun bütün dam örtükləri sarı rəngdədir. Ququnda dirəklər qırmızı rəngdədir, axı od torpaq doğurur, ona görə də sarı və qırmızının təması ümumi rifah bildirir. Ququnun bütün tikililərində “usin” nəzəriyyəsinin qədim Çin memarlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edən təsiri müşayət olunur. Ququn – çox diqqətlə oxunmalı maraqlı bir kitabdır. Gələn qonaqlar üçün bu asan iş deyil, onlar saatlarla qalereyalı və saray zalları dolaşır, onun memarlıq ahəngindən həzz alırlar. Ququn – orta əsrlər Çininin çox böyük incəsənət və sənətkarlıq əsərləri toplusudur. Mahir memarlar öz istedad və əməklərini sərf edib bütün bu nəhəng tikililəri planlaşdırmış və yaratmışlar. Divar qapıları və həyətlər çox gözəl ahəng təşkil edir. Ququnun pavilyonları möhtəşəmdir. Sarayın divar və damlarındakı bütün bəzək və dekorasiyalar öz zərifliyi və fikir dəqiqliyi ilə valeh edir, Ququnun memarlıq ahəngləri – sanki üvertüra, variasiya və çox gözəl finalı özündə birləşdirən vahid simfonik əsərdir. Ququn öz dəyəri ilə unikaldir. Bu zəngin xəzinədə Şan (e.ə. XVI-XI əsrlər) və Çjou (e.ə. XI əsr-771-ci il) sülalələri dövründən Tsin (1644-1911-ci illə) dinastiyasınadək milyona yaxın mədəniyyət abidəsi qorunur. Ququnun kolleksiyasına əlvan keramikanın ən qədim nümunələri, nefrit məmulatları, gümüş məmulatlar, imperator Tsin Şixuan dövrü əsgər və atlarının qəbirüstü heykəlləri, xəttatlıq, əlyazma əsərləri, bambuk, ağac, fil sümüyü üzərində oymalar, həmçinin çini qablar, naxış tikmə, dəftərxana ləvazimatları və digər tətbiqi sənət məmulatları daxildir. Onlardan 10 minə qədəri dövlət əhəmiyyətlidir. Antiyaon müharibəsi zamanı təcavüzkarlar tərəfindən ələ keçməsinin qarşısını almaq üçün Ququn abidələrinin böyük qismi cənuba

köçürüldü. 600 min eksponat Tayvan adasına aparıldı, hazırda onlar hamısı Taybey muzeyində sərgiyə qoyulub. Bu zərif kolleksiyalar qədim Çin incəsənətinə dərin heyranlıq doğurur. Ququnun nəhəng memarlıq abidələri və nadir sərvətləri Çinin parlaq mədəniyyətinin simvoluna çevrilmişdir. İllərdir ki, Ququn hər gün saysız-hesabsız qonaq qəbul edir. Keçmiş imperatorlar bəlkə də heç düşünmürdülər ki, onların sarayı belə cəlbedici gücə malik olacaq.

Koquryo hökmdarlığı abidələri. Koquryo hökmdarlığı e.ə. 37-ci ildə meydana gəlmiş və eramızın 668-ci ilinədək mövcud olmuşdur. Bir vaxtlar Koquryo çarlığı Dunbeyədə – yəni Şimal-Şərqi Çində ən nüfuzlu qeyri-xan dövləti olmuşdur və Şimal-Şərqi Asiyanın tarixi inkişafı prosesində mühüm rol oynamışdır. Koquryonun mərkəzi Lyaonin əyalətinin indiki Xuanjen-mancur muxtar mahalının ərazisində yerləşirdi, eramızın 3-cü ilində saray Qoneyçenə (indiki – Tszilin əyalətinin Tszian şəhəri), 427-ci ildə isə Çanana (indiki – Koreya Xalq Demokratik Respublikasının Pxenyan şəhəri) köçmüşdür. Beləliklə, Xuanjen və Tszian 465 il ərzində Koquryonun siyasi mərkəzi olmuşlar. Bu rayonlar Koquryo mədəni irsi abidələrinin cəmləşdiyi yerdir.

XX əsrin 90-cı illərində arxeoloqlar burada bir sıra Koquryo əyanlarının qəbirlərini və tikinti qalıqları aşkar etmişlər. Qəbir konstruksiyalarının bərpasının həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün Koquryoda qədim sivilisasiyanın konturları daha aydın üzə çıxmaqdadır.

2002-ci ildən Tszian şəhərində Koquryo nekropolu və saray tikililərinin mühafizəsi Proqramı həyata keçirilir. Proqram iki paytaxt – Qoneyçen və Vanduşanya dövrünə aid olan 43 abidəni əhatə edir, bu 12 hökmdar məqbərəsi, 27 əyan qəbri və daha bir neçə obyektidir. Koquryo irsinin mühafizəsi – Tszilin əyalətinin Tszian şəhərində mühüm işlərdən biridir.

Ümumdünya irsləri Siyahısına Unyuşan dağ şəhəri, Qonçeyçen şəhəri, Vandouşan şəhəri, 12 hökmdar məqbərəsi, 26 əyan qəbri, Xaotayvan daş plitəsi və sərkərdənin qəbrindən bəzi predmetlər daxildir. Bütün obyektlər Tszilin əyalətinin Tszian şəhərində və Lyaonin əyalətinin Xuanjen-mancur mahalında yerləşir.

Yunqan mağara-məbəd kompleksi. Yunqan mağaralar kompleksi Şansi əyalətinin Datuna şəhərindən 16 km qərbdə Ujou dağlarının ətəyindədir. Mağaralar 1 km məsafədə dağ yamaclarında yerləşir. Yunqan mağaralarının yaradılması fəaliyyətinin başlanğıcı

453-cü il göstərilir, o zaman Şimali Vey imperatorunun əmri ilə buddizm monaxı Tanyao tikintinin təşkilinə başlamışdır. Mağara və heykəllərin əksəriyyəti 40 il ərzində tökülmüşdür. Az sonra nisbətən kiçik ölçülü mağara və heykəllər yaradılmışdır. Yunqan mağaralarının yaradılması üçün təxminən 40 min nəfər 50 il ərzində işləmişdir. Tikintidə iştirak etmək üçün hətta Şitsziqo ölkəsindən (indiki Şri-Lanka) budda monaxları da cəlb olunmuşdur.

Yunqan mağaralar kompleksi – Çinin şərq məktəbi ənənələri ilə yaradılan daş əsərlər xəzinəsidir. Bununla yanaşı, orada həmin dövrdə dəbdə olan qərb (Yunanıstan) və hind məktəbinin elementlərini də görmək mümkündür. Ümumiyyətlə götürüldə, Yunqan mağaraları – bəşəriyyətin və Çin sivilizasiyasının mədəni irsinin həqiqi cövhəridir. Qaya sahəsində 1 km məsafədə böyük, orta və kiçik ölçülü mağaralar yerləşir, divar oyuqları bir-birinə sıx bitişib arı şanını xatırladır. Hər yerdə Buddaların, bodisatvların, insanların və heyvanların xəttatlıq yazıları ilə doldurulmuş heykəlləri durur. Hazırkı dövrə qədər 53 mağara, 1000-dən çox oyuq, 51 min daş abidə qalmışdır. Ən böyük Budda heykəlinin hündürlüyü 17 m, ən kiçiyininki isə 2 sm-dir. Hər bir heykəl müxtəlif və canlı üz mimikasına malikdir. Yunqan mağaralar kompleksi 3 hissəyə bölünür: şərq, mərkəzi və qərbi. Buddist monastırı Yunqana girdikdə artıq minalı kirəmit damla örtülümüş dördmörtəbəli taxta binanı görməmək mümkün deyil. Tikili öz-özlüyündə çox əzəmətli və möhtəşəmdir. Mağaralardan biri Dafo (“Nəhəng Budda”) adlanır, mağaranın mərkəzində Buddanın oturmuş halda 17 metrlik heykəli var. Bu Yunqan mağaralar kompleksində ən böyük heykəldir. Nəhəng Buddanın ətrafında qonaqları heyran edən kiçik ölçülü heykəllər düzülmüşdür. Mağaraların çox hissəsi kompleksin qərb tərəfindədir və hər bir mağara özünəməxsus və təkrarolunmazdır. Ümumi rəyə görə bu mağara kompleksi unikal və heç nə ilə müqayisə olunmazdır. Burada Buddanın heykəli xüsusi qeyd olunmalıdır, o, beş ən qədim mağaranın çöl tərəfində yerləşir və onun yaradılmasına monax Tanyao özü rəhbərlik etmişdir. Şakyamuninin (buddizmin banisi) heykəli oturan halda 13,7 m hündürlüyə çatır. Heykəlin iri və real sifət cizgiləri, zərif dodaqları, dik burnu, çiyinlərinə qədər uzanan qulaqları, canlı və xeyirxah baxışları, girdə çiyinləri diqqəti cəlb edir. Heykəl dəbdəbə ilə bəzədilmişdir. Bütövlükdə, heykəl çox möhtəşəmdir və buddizm tətbiqi sənətinin parlaq nümunəsidir. Kompleksin tikintisi başa çatdıqdan sonrakı 1500 il ərzində dəfələrlə

müharibələr, müxtəlif təbii və antropogen xarakterli hadisələr baş vermişdir və Yunqan mağaraları get-gedə viran qalmışdır.

Qədim məbədin unikalığı, həmçinin onun mühafizəsi və bərpası məqsədilə görülən tədbirlər bütün dünyada yüksək marağa səbəb olur.

Min və Tsin imperatorları sərdabələri. Minsyanlin sərdabəsi – Çju Yuy və onun arvadının məqbərəsidir. Çju Yuy Çju Tszyanşenin (Min sülaləsi imperatoru Syantszun) ikinci oğlu, Çju Xoytsunun (Tszyatszin adı ilə hakimiyyətdə olmuş Min sülaləsi imperatoru Şitszun) atası idi. Çju Yuy imperator olmamış və Tszyatszinin taxta oturmasından əvvəl ölmüşdür, amma ölümündən sonra onu “imperator Sinsyan” adlandırırdılar. Onun varisi – imperator Tszyatszin – ona Sinsyandi (imperator-əcdad Sinsyan), onun arvadına isə - Qunjuyxuan (imperatriça Qunjuy) deyərək müraciət edirdi. Çju Yuy öz həyat yoldaşı ilə birlikdə Xubey əyalətinin Çjunsyan qəzasındakı Sunlinşan dağında (“Şam meşəsi”) dəfn edilmişdir. Sərdabə Sunlin (“Şam”) adını daşıyır, xalq arasında isə ona Syanlin deyirlər. Sərdabənin hündür divarı ilə əhatə olunmuş sahəsi – 136,47 ha-dır. Onun başqa adı – Xuançendir (“İmperatorlar qalası”). Sərdabənin tikintisi Çjede erasının 14-cü ilində (1519-cu il) başlamış, Tszyatszin erasının 19-cu ilində (1541-ci il) qurtarmışdır. Tikinti işləri 22 il davam etmişdir. Syanlin sərdabəsinin memarlıq üslubu Pekin ətrafındakı “Şisanlin” 13 məqbərə Kompleksi ilə oxşardı, bunula belə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Öz ölçülərinə görə o, 13 məqbərə kompleksindəki sərdabələrin hər birindən böyükdür. O, Mərkəzi Çinin cənub hissəsindəki yeganə Min sərdabəsidir. Onu 15 Min məqbərəsindən biri adlandırırlar. 1985-ci ildə Syanlin sərdabəsi respublika əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Tsindunlin sərdabələri Şanxayquan hərbi zastavasının mancurlar tərəfindən (Tsin sülaləsinin əsasını qoyanlar) zəbt edilməsindən sonra tikilən ilk sərdabədir. O, Pekindən 125 km şərqdə, Xebey əyalətinin Tszunxua şəhərinin Malanyuy rayonunda yerləşir. Kompleks 2500 kv. km sahəni tutur və iki hissədən ibarətdir: Xoulun və Tsyanyuy. Fənşuy kanonlarına görə məqbərənin ətrafındakı ərazi möcüzəli və müqəddəs hesab olunur. İnanca görə, oraya əjdaha (feodal dövründə, məlum olduğu kimi, imperator əjdahanın oğlu hesab edilirdi) uçub gəlir. Buradan Böyük Çin səddi Şaotszu və Ulin dağları ilə şimalda Çende şəhərinə, qərbdə Miyunya rayonuna və şərqdə Tszunxua rayonuna qədər uzanır. Sərdabələr gözəlliyinə görə valehedici yerlərdə

yerləşir və meşə ilə örtülmüş dağlarla əhatə olunmuşdur. Məqbərələrin özü 48 kv.km sahəni tutur Tsyanyuyda – “Ətraf bağda” yerləşir. Bağın cənub tərəfindən Daxunmen (“Böyük qırmızı qapılar”) və 20 km divar uzanır. Tsindunlinin tikintisinin başlanğıcı Şunçji dövrünün 18-ci ili göstərilir (1661-ci il). Kompleksdə imperatorların, imperatriçaların, imperator arvadlarının və şahzadələrin 14 məqbərəsi mövcuddur, onların sırasında – Syaolin sərdabəsi – Şanxayquan zastavasının fəthindən sonra birinci Tsin imperatoru Şunçjinin məqbərəsi, Tsinlin – ikinci imperator Kansinin sərdabəsi, Yuylin – dördüncü imperator Tsyantunun məqbərəsi, Dinlin – yeddinci imperator Syanfenin sərdabəsi, Xueylin – səkkizinci imperator Tunçjinin məqbərəsi vardır. Bunlardan başqa, imperatriçalar Syaocjuan, Syaouxuey, Syaocjen (Tsiyan) və Syaotsinin (Tsisi) qəbirləri, kənzilərdən Tszinfey, Tszinşuanfey, Yuyfey, Dinfey və Xueyfeyin qəbirləri burada yerləşir. 1663-cü ildə imperator Şunçjinin sərdabəsinin tikintisi başa çatdığı dövrdən imperator Tunçjinin axırncı arvadının dəfn olunduğu 1935-ci ilə qədərki 272 ildə burada 157 adam basdırılmışdır. Onların arasında 5 imperator, 15 qadın-imperatriça, 136 kənz və şahzadə vardır. Gözoşşayan və möhtəşəm Yunnin dağları ilə əhatə olunmuş Tsinsilin kompleksi Pekindən 100 km-dən bir az artıq Xebey əyalətinin İ qəzasında yerləşmişdir. Məqbərələrin ümumi sahəsi və dəfn olunanların sayı burada Tsindunlindəkindən azdır. Tsinsilinin tikintisi Yunçjen erasının 8-ci ilində (1730-cu il) başlamışdır. Taylin sərdabəsi – Tsin sülaləsinin üçüncü imperatoru Yunçjenin məzarı, Çanlin – beşinci imperator Tszyatsinin məqbərəsi, Mulin – altıncı imperator Daoquanın qəbri, Çunlin – doqquzuncu imperator Quansyuyun məzarı, həmçinin imperatriçaların qəbirləri, Taydunlin – imperatriça Syaoshensyanın (imperator Tsyantunun anası) məqbərəsi, imperatriça Syaosexuyun (imperator Tszyatsinin həyat yoldaşı) yatdığı Çansilin, Mudunlin – Syotszinçenin (imperator Daoquanın kənizi) məzarı burada yerləşir. Kompleksdə digər 3 kənz məqbərəsi, 4 imperiya əyanları nümayəndələrinin sərdabəsi vardır. Cəmi Tsinsilində 14 sərdabə vardır ki, burada 76 nəfər: 4 imperator, 9 imperatriça, 54 kənz, eləcə də şahzadələr, nüfuzlu zadəganlar dəfn olunmuşdur. Onuncu və sonuncu imperator Syuantun üçün nəzərdə tutulmuş və tikintisi başa çatdırılmamış sərdabə də burada yerləşir. Çində monarxiya quruluşunun devrilməsi ilə sərdabələrin tikintisi işləri də

dayandırılmışdır. 2000-ci ildə syanlin, Tsindunlin və Tsinsilin kompleksləri ümumdünya mədəni və təbii irsi Siyahısına salınmışdır.

Anxoy əyalətində qədim qəsəbə tikililəri kompleksi. Xuanşan dağı ətəyində yerləşən Anxay əyalətinin I qəzasındakı qədim məskən kompleksi ənənəvi Xoy memarlıq məktəbi üslubunda tikilmişdir. Min və Tsin dövründə tikilmiş çoxlu sayda qədim yaşayış evləri və qəbilə məbədləri bizim vaxtlara qədər yaxşı qalmışdır. Min sülaləsi dövründə 29, Tsin zamanında isə 3611 tikili yaradılmışdır. Xoy məktəbi memarlıq üslubu burada hər şeydə gözə dəyir: zərif qravürələr və kirəmit üzərində naxışlarda, ev və məbədlərin ağac sütunları və daş divarlarında, orijinal və təmtəraqlı interyerdə. Bu qəsəbə və tikililər təkcə turistləri deyil, tarix və mədəniyyəti öyrənən alimləri də cəlb edir. Onlar turistik baxımdan nadir diqqətəlayiq yerlərdir və böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Ən görkəmli yeri “Min və Tsin sülalələri dövründə Çinin yaşayış tikililəri Muzeyi” adını daşıyan Siditsun qəsəbəsi tutur. Görünüşcə öküzü xatırladan Xuntsun qəsəbəsi də bu cür şöhrətə malikdir. Siditsun qəsəbəsi I qəzasının cənub-şərq hissəsində yerləşir. Burada Min və Tsin sülalələri dövründə ucaldılmış 300-dən çox ev və məbəd vardır. Onlardan 124-ü yaxşı vəziyyətdədir. Tikililərin və küçələrin yerləşməsi və planlaşması ilkin şəkildə qalmaqdadır. Qəsəbədəki ev və məbədlər əzəmətlidir, əcnəbi memarlar bu məskəni “ən yaxşı qalan qədim məskən tikililəri kompleksi” və “dünyada ən gözəl qədim qəsəbə” adlandırırlar. Xuvenquantsişifan (məmur Xu Venquanın xatirəsinə tikilmiş məbəd), Juyyuytin (Juyyu sarayı), Taoliyuan (ərik və gavalı bağı), Siyuan (qərb bağı), Dunyuan (şərq bağı), Dafudi (“Dafu” – orta sinif məmuru mülkü), Tsineytan (böyüklərə ehtiram zalı), Lyuyfutan (xoşbəxtlik bəhəri zalı), Tsinyunsyuan (karyera bəhəri zalı), İnfutan (rifah himayəçisi zalı), Dutsintan (allahlara ehtiram zalı), və Linyuntan (yüksək bulud zalı) – qəsəbədə klassik memarlığın ən gözəgəlimli nümunələridir. Qədim Xuntsun qəsəbəsi I qəzasının 11 kilometrliyində yerləşir. Qəsəbə görünüşcə öküzü xatırladır. Qərbdə Ley dağı yüksəlir, bu öküzün başıdır, onun yamacında 2 hündür ağac bitib, bu öküzün buynuzlarıdır. Tszi İn çayının üstündə Xuntsunun hər iki tərəfinə 4 körpü salınıb, bu öküzün 4 ayağıdır. Qəsəbədəki yüzlərlə tikililər öz ümumi görünüşü ilə öküzün bədənini xatırladır. Yuetszao nohuru öz aypara forması ilə heyvanın mədəsinə bənzəyir, qəsəbənin cənubundakı göl isə öküzün qarnıdır. Qəsəbənin əhalisi öz müdrikliyi ilə qəsəbəni öküz formasında

yaratmışdır. Onun planlaşdırılması və xarici görkəmi isə o qədər zərif və gözəldir ki, qəsəbəni memarlıq tarixinin nadir əsəri adlandırırlar.

İmperator Tsin Şixuanın yeraltı məqbərəsi və əsgər və at heykəlləri. Qədim qəbilə ayanları ümid edirdilər ki, həyat ölümdən sonra da davam edir, buna görə də Misirdə bütün dünyaya məşhur piramidalar, Çində isə - qazıntıları hələ də başa çatmamış imperator Tsin Şixuanın məqbərəsi meydana gəlmişdir. Bu qədim yer kürəsi hələ nə qədər heyranedici sirrlər açacaq. Qədim Sian şəhərindən on kilometrə qədər şərqi uzaqda hələ uzaqdan üstündə otlar bitən hündür kurqanın dağ kimi yüksəldiyini görürsən. Görünüşcə o, piramidaya bənzəyir, lakin daşdan hazırlanmamış, meşə süxurundan səliqə ilə döyüclənib bərkidilmişdir. Artıq iki min ildən çoxdur ki, imperator Tsin Şixuan orada dəfn edilib. Çin tarixində Tsin Şixuan qeyri-adi insan hesab edilir. Çinin bölündüyü yeddi dövlətdən ən qüdrətli olan Tsin dövlətinin taxt-tacına sahib olanda onun cəmi 13 yaşı vardı. 22 yaşında Tsin Şixuan artıq hakimiyyətin hüdudlarını öz əlində möhkəm cəmləşdirmişdi. Müharibə başlandı. 10 il ərzində o, bir-birinin ardınca digər altı dövləti yıxdı. E.ə. 221-ci ildə Çində ilk dəfə olaraq mütləq monarxiya quruldu. Öz qələbələrindən qürurlanan gənc hökmdar hesab edirdi ki, onun əməlləri Çin tarixində yazılmış hər hansı digər hadisələrdən üstündür və özünü “şixuandi”, yəni “bani-imperator” adlandırmağı buyurmuşdu. Öz sərdabəsinin yaradılması ilə Tsin Şixuan az qala elə taxta çıxdıqdan sonra məşğul olmağa başlamışdı. Cənubdan dağlara söykənən, şimaldan isə çayın yuduğu kurqan çox qiymətli mədəniyyət abidəsidir. Ümumilikdə 700 min insanın iştirak etdiyi bu iş e.ə. 206-cı ilə, Tsin sülaləsinin süqutuna qədər davam etmiş, lakin yenə də sona çatdırılmamışdır. Naməlum səbəblərdən, e.ə. 210-cu ildə imperator Tsin Şixuanın basdırılmasından sonrakı bir neçə min ildə məqbərə heç zaman qazılıb açılmamışdır. “Tarixi qeydlərdə” yazılmışdır ki, iqamətgah susaxlayan təbəqədən xeyli aşağıda salınmışdır. Torpağın altındakı qübbələri inşaatçılar mis tirlərlə bərkətməmişdilər. Daş tabut təmiz qızıldan hazırlanmışdı, o, elə bil ki, “çayda” civədən hazırlanmış “sal” kimi parıldayırdı. Tavandan ulduzlu səma baxırdı, döşəmə isə Çinin qabarıq maketini ifadə edirdi. Sərdabənin mərkəzində “həmişəyanar” məşəl yanırdı. Bitməz-tükənməz sərvətin saxlandığı yeraltı saray çağırılmamış qonaqlar üçün çoxlu sayda tələlərlə dolu idi. Oğrunu arbaletlərdən atəş yağışı gözləyirdi. Bir çox arxeoloqlar bu qədim müəmmarı açmağa tələsirlər,

lakin Tsinqiyan sərđabəsinin möhtəşəmliyi onları son dərəcə ehtiyatla hərəkət etməyə və bu tarixi momenti daha sonraya təxirə salmağa məcbur edir. Əldə olan məlumatlara görə, dəfn planı Syanyanın – Tin imperiyası paytaxtının planına uyğundur. Kurqanın altındakı yeraltı zal möhtəşəm imperator iqamətgahının simvoludur. Syanyanda olduğu kimi burada da daxili və xarici şəhər vardır. Tsinqiyanın təşkil etdiyi tikilinin ölçüləri heyrətə gətirir: imperatorun məqbərəsi və digər basdırılanların yerləşdiyi zonanın ümumi sahəsi 60 kv. km-dən çoxdur. Bu indiki əyalət mərkəzi Sianın şəhər ərazisindən artıqdır. Döyüşçü və atların möhtəşəm fiqurları məhz dəfn zonasında aşkar olunmuşdur. 1974-cü ilin martında torpağı becərən, şumlayan yerli kəndlilər daş əsgər heykəlinə rast gəlirlər. Bu yolla “dünyanın səkkizinci möcüzəsi” - döyüşçü və at fiqurları – imperator Tsinqiyan qabaq işıq üzü görmüşdür. Daş “qoşunların” xəndəkləri qəbir kurqanından bir kilometr yarım şərqdədir. Nəhəng ölçülər hamını heyrətə gətirir, üç xəndəyin sahəsi 20 min kv. m təşkil edir. Torpağın altında yüzdən çox döyüş arabası və 40 min ədəddən artıq bürünc silah, keramikadan hazırlanmış təqribən 8000 döyüşçü və at yerləşdirilmişdir. Birinci xəndək ən böyüyüdür, onun sahəsi – 12 min kv. metrdir, orada altı mindən çox döyüşçü və at vardır; ikinci xəndək nisbətən balacadır, onun sahəsi birincinin yarısı qədərdir, orada mindən artıq döyüşçü və at aşkar edilmişdir; üçüncü xəndək hamısından balacadır, onun sahəsi 500 kv. metrdir və orada cəmi 68 döyüşçü vardır. Arxeoloqların fikrincə, iki xəndək imperator Tsinqiyanın həyatdakı mühafizəsini simvolizə edir, üçüncü xəndək – baş komandanın qərargahıdır. Bu dünyada yeganə yeraltı qoşun sıralarıdır. Daşlamış armada zəhmlə donmuşdur. Irəlidə döyüş libasında üç cərgə oxçular düzölmüşlər. Hər birinin əlində yay, çiyində isə oxla dolu ox qabı vardır. Onların arxasından yaraq-əsləhəli piyadalar, atlılar, döyüş arabaları durmuşlar. Sanki, qüdrətli Tsinqiyan dövlətinin ordusundan olan bu zabitəli döyüşçülərin dərirlərə gedən cərgəsinin ucu-bucağı yoxdur və onlar bütün Çini öz hökmdarlarının ayaqları altına atmışlar. Onlar həmişə döyüşə hazır dıdılar. Döyüşçü və at fiqurları valehedici qədər koloritlidirlər. Onlara diqqətlə baxdıqda görürsən ki, bu zəngin və dəyişkən dünyadır. Müxtəlif simalar, müxtəlif saç düzümü, müxtəlif fiqurlar insanları onların əhvalını, təəssüratını duymağa imkan verir. Bəzi atlar qulaqlarını şəkliyə, digərləri sakit və rahat durub, bütün bunlar həqiqi incəsənət ustalığının həssas füsunkarlığından xəbər verir. Müəyyən edilmişdir ki, qədim

heykəltəraşlar heykəlləri bişirdikdən sonra rəngləyirmişlər. Yanğınlardan və ikiminillik rütubətin təsirindən rəng demək olar ki, qalmamışdır. Döyüşçü və at fiqurları qazıntıları bəşəriyyəti Çin heykəltəraşlıq sənətinə yeni nəzərlə baxmağa sövq etmişdir. Bu ritual kompleksini yaratmış naməlum Çin ustaları heykəltəraşlıqda realizm ənənələrinin banisi olmuşlar. Bədii yapma sənəti öz başlanğıcını Tan dövründən deyil, Tsin dövründən götürür. Döyüşçü və at fiqurları Tsin Şixuan sərdabəsinin yalnız bir gözəl guşəsidir, burada nadir mis arabalar və Çin memarlığının qədim tarixini sübut edən bir çox digər mədəniyyət abidələri aşkar edilmişdir.

Potal sarayı. Xunşan qırmızı dağı Lxas şəhərinin şimal-qərbinə uzanır, orada möhtəşəm Potal sarayı yüksəlir. Tibet buddistlərinin ürəyində Xunşan, deyilənə görə, Bodisatva Quaninin həyat sürdüyü Putoşan dağından ayrılmazdır. Rəvayətə görə Potal sarayını Tufan çarı Srontzanqambo öz gələcək həyat yoldaşı – Tan şahzadəsi Vençen üçün 7-ci əsrdə tikdirmişdir. Xunşan dağının yamacı boyu ətkədən zirvəyə qədər uzanaraq o, Tibet memarlığının 1000 tikilisini özündə birləşdirir. Tufan sülaləsinin süqutundan sonra hərbi hücumlar nəticəsində sarayın əksər zalları dağıdılmışdır, onların bərpasına 1645-ci ildə, Tsin hökumətinin dalay-lamanı Tibetin Beşinci hökmdarı təyin etməsindən sonra başlanmışdır. Onun xələfləri Potal sarayının genişləndirilməsi işlərini davam etdirmişlər və o, bizim günlərə gəlib çatan şəklini almışdır. Potal sarayı iki hissəyə bölünür – Poçjanqabo və Poçjanmabo. Şərqdə Poçjanqabo dalay-lamanın iqamətgahı rolunu oynayır, mərkəzdə Poçjanmabo buddist zallarını və matəm paqoda-həvənglərini özündə birləşdirir. Qərbdəki ağ evlərdə monaxlar və qulluqçular yaşayır. Poçjanmabonun qarşısında bayram günlərində Buddanın təsvirini nümayiş etdirmək üçün yer salınmışdır. Potal sarayının əsas binası 13 mərtəbədən ibarətdir. Potal sarayı – Tibet buddizminin müqəddəs yeridir, hər il buranı çoxlu sayda zəvvarlar və turistlər ziyarət edir. Potala qalxma adətən dağın ətəyindəki ağardılmış daş plitədən başlayır. Dolambac daş yollarla dörd aloxanın təsviri olan şərq qapılarına çatmaq və 4 metrlik saray divarından əzəmətli pəvilyona düşmək mümkündür. Dağın ortası 1600 kv. m sahəsi olan nəhəng terras nəzərə açılır, burada dalay-lama möminlərə xitab edirdi. Buradan dəhlizlə Poçjanmaboda ən böyük pəvilyon olan Tsotsinsyaya qalxırsan. Tarixi yazılara görə, 1653-cü ildən başlayaraq Tsin imperatoru Şunçjinin qızıl etimadnamə və möhürlə Beşinci dalay-

lamaya təşrif buyurduğu və mərkəzi hökumətin onu müqəddəslər dərəcəsinə yüksəldilməsini təsdiq etdiyi zamandan bəri burada təntənəli dini mərasimlər keçirilir. Poçjanmabonun əsas tikilisi 8 sərđabəni – matəm paqoda-həvəngini yaradır. Onlardan ən irisi və cah-cəlallısı Beşinci dalay-lamanın paqodasıdır. O, 3721 kiloqramlıq lay qızılla döşənmiş və qiymətli daşlarla naxışlanmışdır. Poçjanmabonun ən iri pavilyonunda Tsin imperatoru Tsyunlunun imzası ilə xatirə lövhəsi və Tsin imperatoru Kansı tərəfindən hədiyyə olunan çox yaraşığı pərdələr təqdim olunmuşdur. Rəvayətə görə, bu pərdələri hazırlamaq üçün imperator Kansı xüsusi emalatxana yaratmağı əmr etmişdi və onların tikilməsinə bütöv il sərf olunmuşdur. Buradan koridorla sarayın ən qədim hissəsinə - Snoqyal pavilyonuna düşmək mümkündür, burada çar Srontzanqambonun, şahzadə Vençenin və əyanların heykəlləri saxlanır. Ən hündür pavilyon olan Sasronlantszedə Tsin imperatoru Tsyunlunun təsvirinə və xatirə lövhələrinə qurbanlar kəsilirdi. Beşinci dalay-lamanın ölümündən sonra Tibet təqvimini ilə yeni il günlərində onun xələfləri qurban kəsirdilər. Mərmər divarlar, qızıl damlar, yaraşığı karnizlər öz zərli bəzəkləri ilə birlikdə Potal sarayını təsviredilməz dərəcədə əzəmətli və möhtəşəm edir. Oradakı rəngbərəng divar naxışları Buddaların və loxanların təsvirini verir, Beşinci dalay-lamanın həyat və fəaliyyətini, Tan şahzadəsi Vençenin Tibetdə təntənəli nitqini gerçək əks etdirir, Tibet buddizminin, qədim Tibet mədəniyyətinin inkişafını təsvir edir. Potal sarayının qədim memarlıq ahəngi – xalqın ağıl və bacarığının məhsulu, tibetlilər və xanlılar arasında mədəni əlaqələrin sübutu və Tibetin sarsılmaz simvoludur.

Konfutsinin vətəni. Şandun əyalətinin cənubunda yerləşən Tsyuyfu şəhəri qədim tarixə malikdir və qədim Çin mədəniyyət ocaqlarından biridir. Tsyuyfu bütün dünyada məşhurdur – Konfutsiçiliyin banisi, Çin tarixinin dahi mütəfəkkiri, siyasətçisi və pedaqoqu – Konfutsi burada dünyaya gəlmiş və yaşamışdır. Konfutsi təlimi nəinki Çin cəmiyyəti, tarixi və mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərmiş, eləcə də dünya sivilizasiyasının, xüsusən şərq sivilizasiyasının inkişafını çox zənginləşdirmişdir. Konfutsi – dünyada qəbul edilmiş mədəniyyət xadimidir. Konfutsinin ölümündən sonra dahi mütəfəkkir və maarifçinin şərəfinə vətəndə eyni adlı məbəd və nəhəng saray tikilisi ucaldılmış, meşə salınmışdır, burada hər yerdə qədim Çin mədəniyyəti hiss olunur. Konfutsi məbədi Tsyuyfu şəhərinin mərkəzində yerləşir, şərq memarlıq üslubunun mühüm nümunəsidir,

Pekindəki Ququn sarayı və “Bişuşançjuan” Xebey imperator iqamətgahı ilə birlikdə üç görkəmli qədim Çin memarlıq abidələrindən biridir. İmperatorların Konfutsiyə qurban kəsdikləri yer – Konfutsi məbədi e.ə. 478-ci ildə tikilmişdir (Konfutsinin ölümündən iki il sonra), ilk vaxtlar onun 3 zalı vardır. Xan dövründə (e.ə. 206-220-ci illər) imperator Udi konfutsiçiliyi son dərəcə yüksəltdi və o, tədricən Çinin ortodoks feodal mədəniyyətinə çevrildi. Öz maraqlarından çıxış edən hökmran saraylar Konfutsini “mükəmməl müəllim” hesab edərək konfutsiçilik ehkamlarını dəyişdilər. Burada imperatorların özləri və onların çoxsaylı elçiləri Konfutsiyə qurbanlar gətirirdilər. Tsin imperatoru Tsyanlun Konfutsi məbədini səkkiz dəfə ziyarət etmişdi. Aydın ki, Konfutsi məbədinin sərhədləri əsrdən-əsrə genişləndi. Dəyişiklərə uğrayan, Min (1368-1644-cü illər) və Tsin (1644-1911-ci illər) dövrlərində daim genişlənən Konfutsi məbədi bugünkü şəklini almışdır. O, 218 kv. m təşkil edir, 9 saraydan ibarətdir, 466 müxtəlif otağı var, 54 xatirə arkasına malikdir. Onun üç əsas pavilyonu cənubdan şimala mərkəzi xəttə yerləşmişdir, digər tikililər onun hər iki tərəfindən simmetrik düzülmüşdür. Konfutsi məbədi qırmızı kərpicdən olan divarla əhatə olunaraq xatirə alaqapıları və künc qüllələri ilə çərçivəyə alınmışdır, o, öz möhtəşəmliyi, əzəməti, ideya və memarlıq həlli bitkinliyi, zərif işi və yüksək tikinti ustalığı ilə bütün ölkədə və dünyada məşhurdur. Konfutsi məbədində 2100-dən artıq yazılı daş lövhə saxlanılır. Daş lövhələr həm çox gözəl tarixi şəkillər, həm də xəttatlıq və oyma sənəti sərgisidir.

Konfutsinin nəvələri 9 nəsiləcən ata-baba evində yaşamışlar. Titullarının və sarayda mövqələrinin artması ilə Konfutsinin nəslə mütəmadi olaraq ata-baba mülkünü genişləndirmişdilər. Sun imperatoru Jentszun Konfutsinin 46-cı nəsillə nəvəsinə “Yanşenqun” titulu vermişdi, bundan sonra nəsillər evi “Yanşenqun İqamətgahına” çevrilmişdi. Bu memarlıq-park kompleksinin 463 ayrı-ayrı otağı vardı, o, 160 m² əhatə edir və cənubdan şimala 2 km uzanır. Konfutsinin saray kompleksi məbəddən şərqdə yerləşir, o, şərq, qərbi və mərkəzi hissələrə bölünür. Şərq hissəsində dədə-baba yurdu və emalatxanalar yerləşir, qərbi hissəsi qonaqların qəbulu və traktat oxunma yeri rolunu oynayır, mərkəzi hissədə isə bu saray ahənginin əsas tikililəri yerləşir: ön hissə - xidmət otağı, arxa hissə - yaşayış yeridir. Cah-cəllalı mövqə, zərif səliqə-səhman və mədəni dəyərlər kompleksin qonaqlarını valeh edir.

Konfutsi sarayında saxlanılan qədim abidələr qədim Çin tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Konfutsi meşəsi Tsyuyfudan 1 km şimala uzanır, burada Konfutsinin nəsil qəbiristanlığı vardır, hansı ki, Çində ən iri və yaxşı saxlanmış qəbiristanlıq sayılır. Konfutsi Tsyuyfu şəhərinin şimalında, Çjuşuy çayının sahilində dəfn olunmuşdur. Konfutsi təliminin rolunun artması ilə onun ata-baba meşəliyi durmadan genişləndirdi, Tsin dövründə o, artıq 2 km² təşkil edir, 3,4 m hündürlüyü olan 7,5 km-lik divarla əhatə olunurdu. Konfutsi meşəsi eyni zamanda çox gözəl yaradılmış parkdır, burada qədim Çin memarlığının bir çox tikililəri ucalır, 20 mindən çox minillik ağac və 100 min iri ağac sıx bitir. Meşənin hər yerində Şimali Sun sülaləsi, sonralar isə Min və Tsin dövrlərinə aid yazılı daş plitələrə və daş heykəllərə rast gəlmək mümkündür. Bu müasir adamlar üçün əsl xəlvət cənnətdir.

İxeyuan yay imperator sarayı Çində ən iri yaxşı saxlanmış imperator bağıdır. O, Pekinin şimal-qərb şəhəratrafı rayonunda yerləşir. Ümumi sahəsi 290 ha-dır. İxeyuan üç hissədən ibarətdir: kompleks, Vanşouşan təpəsi (Uzunömürlük dağı) və Kunminxu gölü. Şərq qapılarından girdikdə saray kompleksinin mərkəzi olan Jenşoudyan pavilyonunu görürsən. Jenşoudyanın əvvəlki adı Tsinçinyandır, burada imperatorlar dövlət işlərini idarə edirdilər. Hər iki tərəfdən qarovulu simvolizə edən iki qara daş qoyulmuşdur. Pavilyonun içərisində yüksəkdə taxt qurulmuşdur, o, pərdə ilə, uzun yelpiklərlə çərçivəyə alınmışdır, yaxında üçayaq və durna formasında fənərlər vardır. Pərdələrin üzərində 9 əjdaha çəkilmiş və bir-birindən fərqli 226 “uzunömürlük” heroqlifi yazılmışdır. Yuylantan pavilyonu ilə belə bir tarixçə bağlıdır. Burada imperator Quansyuy imperatriça Tsisi tərəfindən həbsə alınmışdır və hakimiyyət başqa əllərə keçmişdir. Quansyuyun məşuqəsi İyunquan pavilyonunda yaşayırdı, şimal-qərbdə isə imperatriça Tsisinin Leşoutan (Sevinc və uzunömürlük) pavilyonu yerləşirdi. Deyirlər ki, Tsisinin gündəlik yemək xərcləri 60 lyan gümüş (1 lyan – təxminən 31,25 qramdır) təşkil edirmiş. Tsisinin sarayından şimala Dexeyuan pavilyonu yerləşir, bu Tsin dövründə inşa edilmiş üç ən iri səhnədən birincisidir (ikinci səhnə Ququn muzeyundəki Çaninqedir, üçüncü Tsininqe – Çende şəhərindəki Bişuşançjuan iqamətgahındadır). Hər il öz ad günündə Tsisi burada bayram şənliyi təşkil edərmiş. Leşoutan pavilyonundan qərbə Yaoyuemen qapılarından keçdikdə 728 m uzunluğu olan qalereya vardır, o, Çin memarlıq

ansamblının ən uzun qalereyasıdır. Bu dəhliz Kunminxu gölünün şimal sahilində yerləşən müxtəlif memarlıq tikililərini üzvi olaraq birləşdirir. O, 8000-dən artıq rəngli janr səhnəcikləri ilə bəzədilmişdir. Qalereyadan çıxaraq Payyurmen qapılarına (Bulud qapıları) düşürsən. Onların ardınca Vanşouşan təpəsinin ətəyində yerləşmiş Payyundyan pavilyonu (Bulu pavilyonu) gəlir. Payyundyanın hər iki tərəfi ilə Dexueydyan məbədindən qalxaraq və 114 pilləkən keçərək Fosyanqe məbədinə (Ətirli tüstü məbədi) çatırsan. Fosyanqe Vanşouşan dağının döşündə 58 m hündürlükdə yerləşib. O, dördqat karnizli üçyaruslu memarlıq kompleksidir. Fosyanqenin içində Buddanın heykəli vardır. Vaxtilə Çin Ay təqvimini ilə hər ayın birinci günü impretriça Tsisi buraya dua etməyə gəlmiş. Fosyanqe məbədi – İxeyuan parkının simvolu və qədim Çin memarlığının çox gözəl abidəsidir. Fosyanqedən aşağı baxdıqda, şərq tərəfdə Çjunluntsan sarayını, qərbdə isə 207 ton misdən tökülmüş Baoyuqe köşkünə (Mis köşk) görmək olar. Bu mis qeyri-adi tünd tunc rəngi ilə fərqlənir, bu da çox unkialdır və dünyanın digər yerlərində çox az rast gəlinər. Fosyanqedən yuxarıda Çjixueyxay məbədi (Müdrilik məbədi) yerləşir. Binaanın daxili konstruksiyası bütün tikilini saxlamaq üçün qübbələrdən ibarətdir. Vanşouşan təpəsindən cənubda Kunminxu gölü uzanır. Qərb bəndi Sidi, gölü iki hissəyə bölür. Sili bəndində 6 körpü vardır. Onlardan ən yaraşığı “Nefrit körpüsüdür”. Deyilənə görə imperator Tsyanlun və imperatriça Tsisi burada gəzişməyi sevirmişlər. Tsisi balıqçı paltarı geymiş və burada hərəmağası ilə birlikdə şəkil çəkdirmişdir. Şərq bəndi Dundi qərb bəndi ilə birləşir. Dundi daşlardan qurulmuşdur. Onun mərkəzi hissəsində 17 arkalıq körpü inşa edilmiş, körpünün daş sütunlarında 564 şir çəkilmişdir. Ucsuz-bucaqsız göl, oradakı adacıqlar və Vanşouşan təpəsi parkın geniş məkanında şairanə şəkildə yerləşmişdir. İxeyuan üç mənzərəli rayondan təşkil olunub: təbii göl, təpəcik, saray kompleksi. Parkda 300-dən çox bina vardır. Hər bir memarlıq qrupunun öz xüsusiyyətləri vardır. Yuytsyuansan dağları İxeyuan üçün arxa plan rolunu oynayır. Burada təbii mənzərə süni bağ-park kompleksi ilə üzvi vəhdətdədir, bunun da sayəsində İxeyuan, Çin bağ-park sənətinin ən gözəl nümunəsidir. Tsın sülaləsi hökmdarlarının mühüm siyasi fəaliyyət yeri kimi İxeyuan sülalənin inkişafından onun süqutuna qədər bir çox tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur. Vanşouşan Vonşan təpəsi kimi tarixə daxil olmuşdur. Onun altında Vonşanpo nohuru vardır. Min sülaləsi dövründə Xançjouda Sixu nümunəsində gölü “Sixu mənzərəsi”

adlandırırdılar. Şairlər və ədiblər buraya öz şerlərini yazmağa gələrdilər. Yayda buralar çox gözəl olur. Havadan lotos gülünün ətri gəlir. İmperator məhz bu yeri öz iqamətgahının tikilişi üçün seçmişdir. Tsin sülaləsi dövründə burada çoxlu bağlar salınmışdır: Vanşouşanın ətəyində Tsiniyuan, Yuytsyuənşan dağlarında Tszinminyuan, Syənşan dağlarında Tszuniyuan və İxeyuan parkının nümunəsi vardır. 1750-ci ildə imperator Tsyanlun öz anasının ad günü şərəfinə Tszuniyuan inşa etməyi əmr etmişdir. Vonşan təpəsinin adı dəyişdirilib Vanşouşan (Uzunömürlük), Vanşanpo nohuru isə Kunminxu gölü olmuşdur. 1860-cı ildə ikinci tiryək müharibəsi zamanı bu yerlərdə yerləşən bütün bağlar yandırılmış və bütün sərvətlər isə qarət olunmuşdur. Tsisi hakimiyyətə gəldikdən sonra Tsinyuanı yenidən tikməyi əmr etmiş və onu İxeyuan adlandırmışdır. İxeyuan özündə 100-dən artıq süni mənzərəli zonanı birləşdirir və imperator və mələklərin ən yüksək hakimiyyəti ilə nəzərə çarpır. İslahatlar və açıqlıq siyasətinin başlanmasından sonra İxeyuan hər il milyonlarla çinli və əcnəbi qonağı qəbul edir. İxeyuana baş çəkmək – istənilən ölkədən olan hər bir turistin arzusudur.

Litszyan qədim şəhəri. Deyilənə görə, dağlar və çaylarla əhatə olunmuş Litszyan qəzasını qədimdə çox vaxt “Dayançjen” adlandırırdılar, bu da ona görədir ki, o, formaca iri cəmdəyi xatırladır. Onun keçmişini tədqiq edərkən alimlər müəyyən etmişdilər ki, bu unudulmuş “qədim hökmdarlıqdır”. Nasi xalqının əcdadları tsyanlar olmuşlar, onlar cənuba hələ çox qədim zamanlardan köçmüşdülər. Nasilər minillik ağır zəhmətlə öz gözəl doğma yurdlarını salmışlar. Hələ qədimdən buradan əsas nəqliyyat yolları keçirdi. Tacirlər və səyyahlar burada uzun müddətə dayanır, çoxları ailə qurur, bunula da şəhərin genişlənməsinə səbəb olurdular. Şəhər tezliklə məşhur bazara və mühüm mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Belə hesab edilir ki, Litszyanın əsası Sun sülaləsinin sonu və Yuan sülaləsinin əvvəlində qoyulmuşdur. 1253-cü ildə monqol şahzadəsi Xubilay (sonralar o, Yuan sülaləsinin birinci imperatoru olmuşdur) cənubda Dalinin fəth etdikdə qoşunlar Litszyanda döyüş əməliyyatlarına hazırlıqlı vəziyyətdə durmuşdu. 500 il ərzində ta Tsin sülaləsinin başlanğıcına kimi Litszyanda nasi və “tusi” xalqlarının əcdadları – tayfa başçıları irsi olaraq hökmranlıq etmişdilər, onlardan yuxarıda yalnız mərkəzi hökmran sülalə dururdu. O dövrlərdə Min coğrafiyaçısı Syuy Syake (1587-1641) öz “Yunnaniyə səyahətin gündəliyi”ndə Litszyanı çox

gözəl təsvir etmişdi. Min sülaləsinin sonunda bu qədim şəhərin əhalisi min ailəyə çatmışdı, güman ki, şəhərin tikintisi o zaman iri miqyasla aparılmışdır. Litszyandan şimalda yerləşən Yuylunşan qarlı yüksəkliyi möhtəşəm və fəvqəladədir, dağın özü isə olduqca çoxçeşidlidir. Xalq arasında onun haqqında deyirlər: “Dağ eyni zamanda ilin bütün fəsilərinə malikdir, burada yolda hər 10 linin öz iqlimi var”. Bu dağ qədimdən nadir bitki və heyvanların məskəni kimi məşhurdur, o, həmçinin nəhəng təbii su anbarı kimi də tanınır. Qar və buzlaqların suyu torpağı rütubətləndirir və oranın əhalisini dolandırır, bu qədim şəhərdə hər ailənin həyatında kiçik çay axır, onun üzərində isə söyüd yarpaqları sallanır. Rəngli daşla döşənmiş küçə Litszyanın mərkəzinə aparır, onun şimal ticarət mərkəzi – kvadrat şəklində olan Sıfan küçəsi ilə gəzişmək də maraqlıdır. Şəhərdə sayısız-hesabsız kanallar görmək mümkündür, suyun üzərində isə onun səthinə çatan söyüd yarpaqları sallanır, evlərin yanında isə, ön qapı və arxa tərəfdən hər yerdə kiçik çaylar axır, küçə və dalanlardan həyətlərdən keçən çoxlu sayda ensiz kanallar axır. Bütün bu təmiz sulu çaylar şəhərin şimalındakı Syanşan dağının ətəklərində yerləşən Yuytsyuanxe çayından axıb gəlir. İndiyə qədər də hələ lap qədim vaxtlardan məşhur olan Baymaluntan gölüne ehtiram bəsləyirlər, bir çox quyu bulaqları da qorunub saxlanmışdır. İnsanlar sudan istifadənin orijinal üsulunu tapmışdılar – birinci nohur içmək üçün, ikinci tərəvəz yumaq üçün, üçüncü isə paltar yumaq üçündür. Təmiz su şalalə şəklində üzünə düşən bir nohurdan digərinə tökülür. Litszyanda yüksək qədimi şəhər divarları və enli müasir yollar yoxdur, bura sadə qədim guşədir, hər yerdə varlığın təbiiliyi və insanın təbiətlə harmoniyası hiss olunur. Şəhərcikdə evlər yerin relyefi ilə birlikdə gah qalxır, gah düşür, bu gözəl əlverişli evlər Xan, Bay və Tibet xalq məskənlərinin şanlı ənənəsini davam etdirərək ağac, daş və gildən inşa edilərək özünəməxsus yerli tikinti stili əmələ gətirir. Əsas bina, fligel və girişin ağzındakı daş sipərlə əhatə olunmuş “Sanxeyuan” həyətləri çox məşhurdur. Cənuba baxan əsas tikili böyükələrin yaşamağı, fligel isə kiçiklər üçündür. Adətən ailə həyatının əsas tikilisinin pərvazını balıq və ya yarpaq – fırvanlıq göndərmək üçün allahlara dua edilən totem formasında ağac naxışlarla bəzəyirlər. Bir çox həyətlər çox zərif bəzədilmişdir, onlar çınqıl, kirəmit, rəngli kərpiclə döşənmişdir. Əsas tikili ailədə əmin-amanlıq və bolluq rəmzi kimi mərkəzdə altı qapı və pəncərəyə malikdir. Litszyanda yaşayan səmimi və dost nasilər ta qədimdən zəngin dini və mədəni ənənələrə malikdirlər. Əksəriyyəti şer

yazır, musiqi alətlərində çalır, xəttatlıq və rəsmlə məşğul olurlar, çoxsahəli özfəaliyyətləri – xalq mahnı və rəqsləri, teatr səhnələri ilə məşhurdular. Qədim nasi musiqisi çox sevilir və hamıya məlumdur. Yerli orkestr bu musiqi ilə Avropanın bir çox ölkələrində uğurla çıxış etmişdir. Bu orkestr yaşlı nəsillə musiqiçilərindən təşkil olunmuşdur, buna görə də onu “nasi uzunömürlük allahı orkestri” adlandırırlar. Litszyanın divar naxışları bütün dünyada məşhurdur, qədim şəhərdə və onun 15 monastrında belələrinə bolluca rast gəlmək olar. Min və Tsin dövrünün həmin divar naxışları bu diyarda bir çox din və dini təriqətlərin qarşılıqlı əlaqəsini və mövcudluğunu əks etdirir, onların fərqliliyi də elə bundadır. Litszyanda qorunub saxlanılan “Əbədi uzunömürlük Buddası ilə görüş” nəhəng divar naxışı Buddaların 100 heykəlini seçmiş və nasi xalqının dini mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir. O da qəribədir ki, Litsyan rayonunda Dunba mədəniyyətinin piktoqrafik yazı abidələri saxlanmışdır. Qədim Dunba qanunları piktoqraflarla yazılmışdır, Dunba dili isə dünyada yeganə qalan heroqlif yazılı dili kimi tanınır. Hazırda Çinin, Avropa və Amerika ölkələrinin kitabxana və muzeylərində nasi xalqının minillik zəngin tarixi və mədəniyyətini təsvir edən 20 mindən çox Dunba klassik kitabı qorunur. Onların arasında Dunba notları “Tsomo” da vardır, o, on minlərlə rəqs melodiylərindən ibarətdir və Çin və hətta bütün dünya rəqs sənətinin ən nadir və ən qiymətli abidəsidir. Nasi xalqının qədim dövrünün “ensiklopediyası” adlandırılan Dunba kanonları nasi xalqının tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Loyan şəhərinin Lunmen mağaraları Xenan əyalətindədir – qədim Çinin daş mağaralar sənətinin xəzinəsidir. V əsrin sonunda Şimali Vey sülaləsinin imperator hökuməti paytaxtı Loyan şəhərinə köçürdü. O dövrdə artıq Hindistandan buddizm gətürülmüş və imperator əyanları arasında yayılmağa başlamışdı. Buddizmin təsiri altında dağlarda mağaralar yaratmaq dəbə düşmüşdü. Şimali Vey imperatoru Syaovenin dövründə (493-cü ildə) Loyandan cənubda Lunmen dağlarında buddizm ayinlərinin yerinə yetirilməsi üçün mağaraların yaradılması işlərinə başlandı. Sonrakı 400 il ərzində Tan, Sun və ardıcıl gələn digər 4 sülalənin dövründə irimiqyaslı tikinti işləri davam etdirilmişdi. Beləliklə, Lunmen mağaralarının tarixi 1400 ildən artıq hesablanır. Loyandan cənubdakı Lunmenşan (qərb dağları) və Syanşan (şərq dağları) dağlarının İ çayı sahillərində yerləşən qaya və

ətəklərində bizim günlərə qədər 1352 mağara, 785 kiot, 97000 budda heykəli və 3680-dan çox xəttatlıq yazılı abidə və heykəl saxlanılır. Süni mağaralar olan qayaların ümumi uzunluğu 1 km təşkil edir. Şimali Vey sülaləsi dövründə döşənmiş buddaların əksi olan divar oyuqları kiotların ümumi sayının üçdə birini, Tan sülaləsi dövründəkilər isə üçdə ikisini təşkil edir. Sifət cizgiləri, heykəllərin libası və sənətkarların bədii üslubları iqtibas edilmiş buddizm kanonlarının Çin mağara sənətinə təsirinin getdikcə azalmasından xəbər verir. Çin sənətkarlarının əsərlərində aşkar milli kolorit xarakterikdir, heykəllər özü isə əl ilə qayrılmış mağaralarda daş heykəllərin yaradılması sənətinin zirvəsinin ifadəsidir. Bin Yan Çjun mağarasında 11 nəhəng budda var, onları həqiqətən də bu sənət növünün nümunəvi əsərləri adlandırmaq olar. Heykəllərin azad və təbii şəkli, pozaların sərbəstliyi Şimali Vey dövrü üçün tam xarakterikdir. Bu əsərlər Yunqan daş mağaralarının (Şanqun əyaləti) nəzərəçarpaq təsiri ilə yaradılmış və öz növbəsində tərəvətli, həyat dolu fiqurları ilə Tan sülaləsi realist stilinin formalaşması üçün fundament rolunu oynamışdır. Tan sülaləsindən sonra o dövrdə hökm sürən estetik kanonun tələblərinə cavab verərək mağara heykəlləri dolğun və möhkəm olmuş, lakin bununla belə zəriflik və parlaqlıqdan xali olmamışdır. O dövrə xas olan stilə ən parlaq nümunə - Fentyan məbədi (“Əcdadların xatirəsinin yad edilməsi məbədi”) ərazisindəki heykəl kompleksidir, o, U Tszetyanın – Çinin bütün tarixi boyu yeganə imperatriçasının əmri ilə yaradılmışdır. Kompleks başlıca heykəl- hündürlüyü 17,14 m olan “Budda Luşen”dən, Luşenin tələbələri – Pusa (Budda zümrəsi), Tyanvanın (Səma Allahı) heykəllərindən, cəngavərlərin və məbədə qurban verənlərin qoşa heykəllərindən ibarətdir. “Budda Luşen”in sifəti ciddi və gözəldir, bu da ümumilikdə feodal dövrü Çində ideal imperatorların təsvirlərinə xasdır. Heykəl mükəmməl sənət əsəri, Çin buddist sənətinin zirvəsi hesab olunur.

“Datszu” mağaraları. Sıçuan əyalətində və Çuntsin şəhərindəki heykəlli mağaralar yerli və dünya incəsənəti tarixində xüsusi yer tutur. Qədimdə burada iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş rayon yerləşirdi, digər yerlərdən qabaq burada daosizm və buddizm meydana gəlmişdir. Buna görə də daşda oyma sənəti bu rayonda qədim tarixə malikdir, mağaralarda daş təsvirlərə burada hər yerdə rast gəlmək olar, 50 qəzada 200-dən artıq mağara qorunub saxlanmışdır. Onların tikintisi Cənub və Şimal sülalələri dövründə başlanmış (420-589-cu illərdə),

Min və Tsin sülalələrinə qədər davam etmişdir (1368-1911-ci illər), Tan sülaləsi dövründə isə (618-1279-cu illər) mağaraların yaradılması daha sürətli aparılmışdır. Bu gün onlar Qansudakı “Moqao”, Xenandakı “Lunmen” və Şansidəki “Yunqan” mağaraları ilə eyni dərəcədə məşhurdurlar. Sıçuan və Çuntsindəki mağara heykəl kompozisiyaları arasında “Datszu” yeraltı zalları ən böyük ölçüsü, dolğunluğu və yüksək bədiiliyi ilə seçilir. Onları “incəsənət xəzinəsi”, “daşda oyma diyarı” adlandırırlar. “Datszu” mağaraları Datszu qəzasında yerləşir, bu Çuntsindən cəmi 165 km uzaqdadır. Burada Tan sülaləsinin son dövründən (IX əsr) Sun sülaləsinin sonuna qədər (XIII əsr) yaradılmış 50 min təsvir vardır. 40-dan çox zal müəyyən edilmişdir ki, onların arasında Beyşan ən tipik və yüksək bədii sənət abidəsi hesab edilir. Qədimdə “Lunqanşan” adlanan Beyşan dağı qəza şəhərinin iki kilometrliyində yerləşir. Tan sülaləsinin sonunda (IX-X əsrlər) Sıçuanda Vey Tszyuntsin hökmranlıq edirdi, burada isə onun qoşunlarını yerləşdirmək və taxıl saxlamaq üçün Yunqançjay kəndi yerləşirdi. 892-ci ildə Ven Tszyuntsin Beyşan dağında Budda fiqurları tökdürməyə başladı. Onun ardınca yerli məmurlar, əyanlar, monarxlar da həkkaklara öz hesablarına Budda heykəlləri sifariş verməyə başladılar. Bu təcrübə düz Cənubi Sun dövrünə qədər davam etmişdir. Hazırda bu əsərlərin artıq min yaşı var. 250 il ərzində dağın ətrafında Buddanın on min təsviri əmələ gəlmişdir. Dövlərindən asılı olaraq onların stili də müxtəlifdir. Beyşan dağında daha bütöv saxlanılan 136 №-li mağaradır. O – Sun sülaləsinin tipik nümunəsidir. Mağarada bodisatvaların heykəlləri vardır: Quanin çox mərhəmətli görünür, o, “Yunqan”dakı heykələ oxşamır, orada o, daha ciddi və sirrlidir. Bodaistva Mancuşrinin şirin belində və Samantabxadranın ağ filin üstündə heykəlləri mütəxəssislərin və turistlərin daha çox diqqətini cəlb edir. Buddist müqəddəslərinin xeyirxah surətləri ilə vəhşi heyvanlar arasında böyük kontrast diqqəti çəkir, lakin incəsənət nöqtəyindən nəzərdən bu kompozisiyalar olduqca harmonikdir. Onlar obrazlı surətdə çatdırırlar ki, xeyir mütləq şər üzərində qələbə çalır. Burada ən qiymətli abidələr Quaninin heykəlləri sayılır. Əvvəlki dövrlərdə Çində Quaninin obrazını məğrur və ciddi kişi təcəssüm etdirirdi. Tan sülaləsinin axır dövrlərindən isə o, gözəl qadın fiquruna çevrilmişdir. Beyşan dağında ən məşhur heykəl “Bodisatva Quanin təsbəh ilə” hesab edilir, başqa adı – “nazlı Quanin”dir. Heykəlin hündürlüyü təqribən 100 santimetrdir. O, lotosda ayaqyalın dayanıb, sağ çiyini ilə daş divara

söykənib. Sifəti dəyirmi, yaraşığı, utancaq təbəssümlüdür, əlləri qarnında çarpazlaşmışdır. Sağ əlində təsbəh vardır. İlahə çox gözəl bəzəklərlədir. Başında güllərdən bəzək vardır, bədəninin yuxarı hissəsi azacıq çılpəkdir, sinəsində saçaq, əynində uzun yubka, dirsəklərində havada yellənən uzun lentlər vardır. Qaməti qız əndamı kimi şux və gözəldir. Hədər yerə əcnəbi turistlər onu “şərqi Venerası” adlandırmırlar. Mağarada Sun sülaləsindən qalma “Ditszan Buddasının şəklini dəyişmiş obrazları” vardır, insan boyundan acacıq artıq dörd heykəl də saxlanmışdır. Bu fiqurlar dəqiq və çox düzgün yönəlmişdir. O saat bəlli olur ki, heykəltəraşlar öz işlərinin mahir ustaları olublar. Baodınşan dağı qəza şəhəri Datszudan 15 kilometr şimal-qərbdə yerləşir. Sun sülaləsinin tanınmış monaxı Çjao Çjifenin nəzarəti altında Budda heykəltəraşları burada 70 ildən artıq işləmişdilər. Bu gün bu mağaraların 800 ildən çox yaşı var. Baodınşan dağında Buddanın 10 min heykəli var, bütün kompozisiya 500 metr uzanır. Mağaralar və qayalarda bir-birinin ardınca iri həcmli heykəllər vardır, onlar təmtəraqlı və cazibədar görənirlər. Onların arasında “Nirvana Şakya-Muni” ən məşhurdur. Buddizmin banisi Şakya-Muni böyrü üstə uzanıb, heykəlin uzunluğu – 31 m-dir. Bu hələ Buddanın bədəninin yuxarı hissəsidir, qalan hissəsi isə elə bil ki, qayaların arasında gizlənmişdir və bütöv dağı tutur. Bu yolla insanlarda bütün fiqurun nəhəngliyi təsəvvürü yaranır. Şakya-Muninin sifəti sakit və xeyirxahdır, gözləri azacıq yarımçıqdır. Heykəldə Buddanın nirvanaya dalmadan əvvəlki böyük taleyi hiss olunur. “Şakya-Muninin doğumu”, digər adı isə “Doqquz əjdaha taxt-tacın varisini çimizdirir” olan heykəl nadir şah əsərdir. O, incəsənəti elmlə çox gözəl birləşdirir. Qayalardan doqquz əjdaha başı çıxır. Şəffaf mənbə başlanğıcını əsas əjdahanın ağzından götürür, bu da yeni doğulmuş Şakya-Muninin vannasına tökülür. Bütün heykəl olduqca canlı və maraqlıdır. Baodınşan dağında yalnız bir mağarada ayaq üstə durmuş üç Buddanın iri fiquru – “Üç müqəddəs” heykəli vardır. Mərkəzdə - Budda Vayroçana, hər iki tərəfdən isə Mancuşri və Samantabxadra durub. Bu heykəllərin hündürlüyü – 7 m-dir. Kompozisiyaya aydın ifadə olunmuş üçölçülülük xarakterikdir. Budda Samantabxadranın əlində - 500 kq çəkisi olan daş paqoda vardır, o, orada min il qalmışdır. Həkkak daş mexanikasından yaxşı istifadə etmiş - əlin altından yerə sürünən əba həkk etmişdir. “Min əlli Quanın” heykəli isə oymanın zərifliyi ilə seçilir. 88 m² sahəsi olan qayada Bodisatva Quanınin xüsusi 7,6 metrlik fiquru

yonulmuşdur, onun yuxarı, sağa və sola uzanmış 1007 əli vardır, təsvir uzaqdan haradasa tovuzquşunu xatırladır. Hər əlində bu və ya digər buddist əşyası vardır. Baodinqandakı heykəllər arasında sadə camaatın həyat səhnələrini təsvir edən xeyli heykəl vardır. İnsanlar ya, yatır, ya da musiqi alətlərində çalır. Bütün fiqurlar canlıdır. Datszu oyma işi yüksək ustalıq və böyük miqyası ilə tanınmışdır. Hər bir heykəl canlı və cazibədar görünür.

Yunnan Üççaylığı – fəvqəladə təbii gözəllikdir. Üç iri çay – Tszynşatszyan (Yantszi), Lantszantszyan (Mekonq) və Nutszyan (Naqçu) öz başlanğıclarını Tsinxay-Tibet yaylasından götürür və Yunnan əyalətinin hüdudlarında üç paralel axına çevrilirlər. “Yanaşı axan, lakin birləşməyən çayların suları” şimaldan cənuba 170 km-dən çox ərazidə Likaşan, Qaolisyanşan, Nuşan, Yunlin dağ sıldırımları və zirvələri arasından sürətlə axır. Tszynşatszyan ilə Lantszantszyan çayları arasında ən qısa məsafə düz xətt üzrə 66 km təşkil edir, Lantszantszyan və Nutszyan arasında məsafə isə 19 km-dən azdır. Üç çaydan və onların axını ərazisindəki dağlar zəncirindən ibarət bu təbiət gözəlliyi 1,7 mln. ha sahəni tutur. Buraya 9 qoruq və Yunnan əyalətinin Litszyan şəhəri, Ditsin-tibet və Nutszyan-lisuan muxtar dairələri rayonunda yerləşən 10 ən məşhur təbii mənzərə daxildir. Bu ərazidə üç coğrafi vilayət birləşir: Şərqi Asiya, Cənubi Asiya və Tsinxay-Tibet yaylası. Bu Yer səthinin təkamül dəyişkənliklərini əks etdirən nadir yüksək dağlıq relyefdir. Bura həmçinin dünyada canlı varlıqların məskunlaşdığı ən zəngin ərazilərdəndir. Üççaylıq – dünyada ən qiymətli təbii coğrafiya və geomorfologiya muzeyidir. 40 mln. il bundan əvvəl Hind subkontinenti ilə Avrasiya materikinin toqquşmasından sonra dağ zəncirlərinin köndələn parçalanması baş vermişdir, bu da yer səthinin qəfil təzyiqi, qalxması, yarılması ilə nəticələnmişdir. Dağlar və çaylar yerlərini dəyişmiş və dünyada təbiətin unikal möcüzəsini əmələ gətirmişdir – üç çayın suları 170 km məsafəyə iti axınla və qovuşmayaraq yanaşı axır. Yunnan Üççaylığı boyunca dik qarlı zirvələr zənciri uzanır. Onların hündürlüyü 760 metrdən – Nutszyan çayının Qanjexe axını dərəsi – 6740 metrə - Kavaqebafen (Qaofin, Deçen) yüksəkliyi qədərdir. Bu rayonda dağlıq dərələrdən və yüksəkliklərdən, qarlı zirvələrdən və buzlaqlardan, yüksək dağ çəmənləri və meşələrindən, yüksək dağ düzənlikləri və bataqlıqlardan, şirin sulu göllər və digər gözəlliklərdən ibarət maraqlı səfəli mənzərələrə rast gəlmək olar. Bütün zona boyu dəniz səviyyəsindən 5 min metr hündürdə olan qəşəng formalı 118 qarlı

zirvə vardır. Onlarla yanaşı səssiz, balta dəyməmiş meşələr, yüzlərlə buzlaq gölləri vardır. Kavaqebofan – Meylisyueşan dağlarının hündürlüyü 6740 m olan ən böyük zirvəsi – minillik buzlaqlarla örtülmüşdür. Şəffaf kristal buzlaqlar dağın zirvəsindən dəniz səviyyəsindən 2700 m hündürlükdə yerləşən Minyuntsun kəndinin meşə örtüyünə qədər uzanır. Bu dəniz səviyyəsindən aşağıda alt en dairədə yerləşən dünyada ən möhtəşəm və nadir yeni dövr musson okean buzlaqlarıdır. Bir neçə yüz min il bundan öncə Tibet xalqları Meylisyueşan dağını müqəddəs sayırdılar və lüzum olmadan oraya dırmaşmaq qadağan idi. Laotszyunşan dağında, Litszyan çayının yaxınlığında Çində sahəcə ən böyük və daha tam formalaşmış çox gözəl Dansya relyefləri yerləşir. Onlar toxunulmamış meşələrin sıx yaşıl cəngəllikləri arasında mozaika formasında döşənmişdir. Küləyin təsirindən çatlayaraq gözəl forma almış qırmızı qayalıq səthləri də az deyil. Belə qayalardan biri minlərlə balaca tısbağanı xatırladır, təbiət onları elə qaydada səhmanlamışdır ki, onlar bir yerdə günəşin çıxdığı şərqi tərəfə yol alan böyük tısbağa formasını almışdır. Yunnan Üççaylığı “dünyanın genetik xəzinsəi” adını almışdır. Belə ki, dördüncü buzlaq dövründə bu rayon materik buzlaqları ilə örtülmədiyindən, həmçinin rayonun dağ silsilələri cənubdan şimala uzandığından o, Avrasiya faunasının bir çox növlərinin daldalanacağına və əsas miqrasiya yoluna çevrilmişdir. Bu yer bioloji qrupların yaşadığı, müxtəlifliyinə görə ən zəngin zonadır. Rayonun sahəsi – bütün Çin ərazisinin 0,4%-dir. Bununla belə, bu rayonda ölkənin bütün ərazisində yetişən dağ bitkiləri növlərinin 20%-dən çoxuna və 25% heyvan növünə rast gəlinir. Hal-hazırda bu rayonda nəslə kəsilməkdə olan meymun, sayqak, qar leopardı, banqladəş şiri, qaraboyun durna növləri və dövlət mühafizəsində olan digər 77 heyvan növü yaşayır. Ərazidə kunningamiya, sekvoyya və Qırmızı Kitaba salınmış digər 34 bitki növü bitir. Hər il baharın gəlişi ilə güllər çiçək açanda, yaşıl xalçaya bənzər çəmənlərdə, səssiz meşələrdə, mavi göllərin sahilində - hər yerdə gül xalçaları açılır. Bioloqlar Üççaylığı “təbii yüksək dağlıq bağı” adlandırırlar. Bu rayon həm də 16 milli azlığın daimi yaşayış yeridir.

Kağızda naxış açma sənəti – “Tszyançji”. Kağızdan bəzək kəsmə – “Tszyançji” – Çin ənənəvi xalq dekorativ-tətbiqi sənət növlərindən biridir, o, bu yaxınlarda YUNESCO tərəfindən dünya mədəni irsi sırasına daxil edilmişdir. Kağızda naxış açma sənətinin

tarixi qədimdir, o, Şan və ya Çjou sülalələri dövründə meydana gəlmiş və nəsilən-nəslə ötürülərək bizim günlərə qədər gəlib çatmışdır. Bu sadə və təbii kağız əsərlərin əsas süjeti sadə xalqın əmək və həyatıdır. Şansi əyalətinin Ansay qəzasında yaradılan kağız naxışlar bütün dünyada şöhrət qazanıb. Kağızda naxış açma – Çində ən məşhur xalq yaradıcılığı növlərindəndir. Arxeoloqların məlumatlarına görə, o, öz başlanğıcını VI əsrdə götürmüşdür, lakin bir çoxları hesab edir ki, əslində onun tarixi daha bir neçə yüz il əvvələ gedib çıxır. İlk vaxtlar kəsilmiş naxışlardan dini mərasimlər zamanı və interyerin bəzədilməsi üçün istifadə olunurdu. Qədim zamanlarda çinlilər adətən kağızdan müxtəlif əşyaların təsvirini və insan fiqurlarını kəsib onu önlə bir yerdə tabuta qoyur, ya da dəfndə yandırır dılar. Oxşar adətə indiyə qədər də Çinin hüduqlarından kənar dā bəzi yerlərdə rast gəlinir. Kağızdan kəsilmiş təsvirlər adətən simvolik mənaya malikdir, buna görə də onlar dini mərasimlərin bir hissəsinə çevrilmişdir. Bundan başqa, bu orijinal naxışlar allahlara və əcdadlara pərəstiş mərasimlərində qurbanlıq sovuqların bəzəyi kimi də aşkar olunmuşdur. Hal-hazırda kağız naxışlardan hər şeydən öncə interyerin bəzədilməsi üçün istifadə edilir, divar, qapı, pəncərə, evin sütunları, güzgü, lampə və fənərlər onunla bəzədilir. Onlardan, həmçinin hədiyyələrin bəzədilməsi üçün istifadə olunur, bəzən isə özü hədiyyə rolunu oynayır. Əvvəllər xalq arasında bu cür kağızdan kəsilmiş naxışlar əl işi və lak məmulatları ornamentləri üçün nümunə idi. Kağızdan naxış açma yalnız əl ilə görülür. Naxış açma iki növdə olur: birincisi – qayçının köməyi ilə naxış açma: eyni vaxtda bir neçə kağız vərəqindən istifadə olunur (adətən bir dəfəyə 8-dən çox olmayaraq), ustalar onları kağıza yapışdırır və iti bıçağın köməyi ilə naxışı ideal vəziyyətə gətirib çıxarır; ikinci üsul – bıçağın köməyi ilə naxış açmadır: əvvəlcə kağızı bir neçə yerə qatlayırlar, onu heyvan külü və yağından hazırlanmış yumşaq yapışqanın üstünə qoyur, sonra bıçağı şaquli vəziyyətdə tutaraq diqqətlə kağızda naxış açırlar, və onu tədarük görülmüş nümunəyə əsasən hazır şəklə salırlar. İkinci üsulun üstünlüyü ondadır ki, o, eyni zamanda bir neçə naxış kəsməyə imkan verir. Kəndlərdə naxış açma ilə adətən qız və qadınlər məşğul olurlar. Əvvəllər bu bacarığa bütün qızlar malik olmalı idi, bundan başqa bu nişanlı seçimində mühüm kriteriyalardan biri idi. Lakin o zaman peşəkar ustalar əsasən kişilər idi, belə ki, əvvəllər yalnız kişilər bu sənətlə xüsusi emalatxanalarda məşğul olmaq imkanına malik idilər.

4. ÇİNİN BAYRAMLARI, ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

BAYRAMLAR

Çin – qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik ölkədir və öz bayramlarının çoxcəhətli ənənəsi ilə məşhurdur.

Rəsmi bayramlar Çində Yeni il (bütün ölkədə yanvarın 1-i qeyd olunur), Bahar bayramı (Ay təqvimi ilə Yeni il, bütün ölkədə üç gün qeyd olunur), Beynəlxalq qadınlar günü (8 mart), Zəhmətkeşlərin beynəlxalq həmrəylik günü (1 may), ümumxalq tərəfindən bir gün qeyd olunur, Çin gəncliyi günü (4 may), Uşaqların beynəlxalq müdafiəsi günü (1 iyun), Çin Milli-azadlıq ordusunun yaranması günü (1 avqust), Müəllim günü (10 sentyabr), ümumxalq səviyyədə üç gün qeyd olunan ÇXR Milli bayramıdır (1 oktyabr).

Bunlardan əlavə Çində **Milli bayramlar** geniş qeyd edilir. Cədvəl 5-də bu bayramların adı və keçirilmə tarixi göstərilir.

Ümumi bayramlarla yanaşı bir çox milli azlıqlar öz ənənəvi bayramlarını da qoruyub saxlamışdılar. Məsələn, daylarda bu “Su bayramı”, monqollarda “Nadom”dur, iyanlar “Məşəl bayramını” qeyd edir, yaotyanlar “Danu bayramını” bayram edir, baylar “Mart bazarı”, çjuanlar – mahnı yarışları keçirir, tibetlilər tibet Yeni ilini və “Vanqo” məhsul bayramını, myaotyanlar “Tyaoxua” bayramını keçirirlər.

Çin Yeni ili – qış gündönümündən sonra ayın təzə çıxdığı 2-ci gündür. O, yeni tarix hesabı ilə yanvarın üçüncü ongünlüyündən fevralın ikinci ongünlüyünə qədərki günlərin birinə düşür. Sinxay inqilabından sonra (1911-ci il) Çində yeni tarix hesabı tətbiq olunmağa başlanmışdır. Yeni üsulla Yeni ili fərqləndirmək üçün Ay təqvimi ilə Yeni il Bahar bayramı adlandırılmışdır.

Çin əfsanəsinə görə 12 heyvan öz aralarında 12 illik dövrəyə kim başçılıq edəcək deyə mübahisə edirlər. Bu məsələni həll etməyi itdən xahiş edirlər və o təklif edir ki, kim çayı birinci keçərsə, o da birinci olsun. Qalanlar illərini hansı ardıcılıqla çayı keçmələrindən asılı olaraq alacaqlar. Hamı suya tullanır. Siçan öküzdən xəbərsiz onun belinə çıxır və o, sahilə yanaşanda tullanır və birinci olur. Beləliklə də siçan ili siyahıya başçılıq edir. Donuz axırıncı gəlib çıxır.

Çin bayramlarının adı və tarixi

Bahar bayramı – Yeni il	Ay təqvimi ilə yeni ilin birinci ayının birinci günü
Məşəllər bayramı	Ay təqvimi ilə yeni ilin birinci ayının 15-ci günü
Əjdaha bayramı	Ay təqvimi ilə ikinci ayın ikinci günü
Mərhumlara rəhmət günü	Ay təqvimi ilə ikinci ayın axırı yaxud üçüncü ayın əvvəlində
Yayın başlanması bayramı	Ay təqvimi ilə beşinci ayın beşinci günü
İkiqat yeddilik bayramı	Ay təqvimi ilə yeddinci ayın yeddinci günü
Ay bayramı	Ay təqvimi ilə səkkizinci ayın on beşinci günü
İkiqat doqquzluq bayramı	Ay təqvimi ilə doqquzuncu ayın doqquzuncu günü

“Bahar bayramı” zamanı Çin “Qızıl həftə” adlanan yeddigünlük tətillə çıxır. Fasiləsiz dövrə müəssisələrindən və dövlətin həyat əhəmiyyətli xidmətlərindən başqa bütün idarə və müəssisələrin işi dayanır.

“Çusi” adlandırılan Bahar bayramı gecəsi bütün ailə bir yerə yığılır. Bol bayram süfrəsi açılır, bundan sonra müxtəlif mövzularda söhbətlər aparılır, oyunlar oynanılır. Bir çox ailələrdə bütün gecəni yatırırlar, bu “Şousuy” – Yeni ili gözləmə adlanır. Növbəti günün səhəri qohum və yaxınların evlərinə baş çəkib təbrik edir və xoşbəxtlik diləyirlər. Bahar bayramı günlərində ənənəvi kütləvi tamaşalar: şirlər rəqsi, əjdahalar rəqsi, “quru qayıqları” yallısı oynayırlar, ağacayaqlarda nömrələr düzənlənir.

Ümumçin ictimai rəyin öyrənilməsi institutunun Çini iri və kiçik şəhərlərində keçirdiyi sosioloji tədqiqata görə, hər bir ailə yeni ili qarşılamğa – bayram süfrəsinə və qohum və dostlar üçün hədiyyələrə - 1,5-3 min yuan (183-366 ABŞ dolları) xərcləyir. Xüsusi gərginlik növbəti həftədə nəqliyyatın üstünə düşür – adətən bu günlərdə validiyinlərə, qohumlara baş çəkmək və turist səfərlərinə çıxmaq qəbul olunub. Ənənəyə əsasən bayram şənlikləri köhnə ilin qurtarmağına 10 gün qalmış başlayır və yeni ilin birinci ayının axırıncı günü ilə sona çatır.

Yeni ili Çində necə qarşılayırlar. Çuntsze – və ya “Bahar bayramı” – Çinin ən böyük və sevimli bayramı olaraq qalmaqdadır. “Mədəni inqilab”dan sonra o, bağlı olduğu xalq ənənələrinin bütün zənginliyi və rəngarəngliyi ilə yenidən doğulmuşdur. Kənd əhalisi şəhər sakinlərinə, xüsusən paytaxt sakinlərinə nisbətən bayramın mərasim tərəflərini daha artıq dərəcədə saxlamışdır, lakin mahiyyət etibarilə hər bir çinli gələcək ailə səadətini, sağlamlıq və rifahını Çuntsze ilə bağlayır.

Bahar bayramı imperator U-dinin vaxtından (e.ə. 140-86-cı illər) yeni ilin başlanğıcı sayılır. Buna görə də, Bahar bayramı Qriqorian təqvimini ilə müxtəlif illərdə yanvarın axırından tutmuş fevralın ikinci yarısına qədər müxtəlif tarixlərə düşür.

Pekində Çuntszenin gəlişi artıq bayrama bir neçə həftə qalmışdan hiss olunur. Xeyli əvvəldən müxtəlif şəhərlərdə, əyalətlərdə, çox vaxt isə xaricdə yaşayan qohumlar arasında yazışma başlayır. Onlar Bahar bayramında görüə biləcəklərmi? Axı həmin gecə ümumi ailəvi toplanma – minillərdən qalmış ənənədir. Çuntsze ərəfəsində məktəb və universitetlərdə tətilər, müəssisələrdə isə məzuniyyətlər mövsümünün qızğın çağı başlayır. Yüz minlərlə insan vəğzalların kassalarına hücum çəkir. Dəmir yolu bileti alverçiləri ora-bura qaçır. Polisin işi həddən çox artır: alverçilərlə məşğul olmaq lazım gəlir, sənişinlərin əşyalarını da diqqətlə yoxlamaq lazımdır ki, vaqonlara artıq bir çox dəmir yolu faciələrinin səbəbi olan təhlükəli yük – partlaqanlar daxil olmasın.

Bu partlaqanlar Çuntszenin daimi atributudur. Axı bayramdan qabaq hər yerdə ümumi təmizlik işləri görürlər: pəncərələri yuyur, otaqlardan tozu silir və həyətin palçığını təmizləyirlər. “Qeyri-maddi” zibili bəs neyləməli? E.ə. IV əsrdən başlayaraq Çində yeni il qabağı gecəsi sobaya bambuk çubuqlar atmaq adəti meydana gəlmişdir ki, bu da öz şaqıltısı ilə ailə ocağından “pis nəfsləri” qovlayırdı. Daha sonralar bambuk atılan çubuqlar (Çin dilində - baoçju) barıt partlaqanlarla əvəz olunmuşdur, lakin onların əvvəlki adı saxlanılmışdır. Hazırda Pekində bayram ərəfəsində “pirotexnika” ticarəti hər yerdə gedir və alıcılara zəngin seçim təklif olunur: burada adi şaqıltı ilə partlayan partlaqanlar da, uzun taxta millərdən dik yuxarı uçan raketlər də, bir xeyli fişıldayan rəngbərəng raketlər atan uzun karton lülələr də, sonsuz pulemyot növbəsi effekti yaradan ardıcıl birləşmiş kiçik fişəng hörükləri də vardır. Lakin son zamanlar paytaxtda, eləcə də ölkənin digər şəhərlərində hökumət bu təhlükəli

əyləncənin məhdudlaşdırılması istiqamətində addımlar atır. Çünki ilbəl partlaqlanlarla ehtiyatsız davranma ucbatından daha çox yanğın və yaralanma halları baş verir. Yeni il günlərində küçələrdə yenicə kibrit yandımağa öyrənmiş uşaqqların bir qucaq raketlə yaraqlandığına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bazara çoxlu sayda əldə qayrılmış, olduqca etibarsız və təhlükəli pirotexnika çıxır. Məhz bu səbəbdən polislər sənişinlərin yükünü yoxlamağa və oradan partlayış təhlükəli “sovqatları” götürməyə məcburdular.

Son illər Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində Yeni il və Novruz bayramı şənlikləri zamanı uşaqqlar, eləcə də böyüklər Çindən gətirilmiş barıt partlaqlanlardan atəş açır, müxtəlif əyləncəli pirotexniki vasitələrdən istifadə edirlər.

Bayram pekinlilər üçün böyük sevincdir, lakin o, bir sıra əlavə xərclər də tələb edir. Çində belə hesab edirlər ki, Yeni ili necə qarşılarsansa, o, elə də keçəcək. Yeni ilə bir neçə ay qalmış ailə pul ayırmağa başlayır. Pekin mağazalarında ərzaq qıtlığı yoxdur, amma süfrə üçün ləziz şeylər almaq üçün bir az səxavətli olmaq lazımdır. Buna görə də, əlavə saxlanclara ehtiyac var, həm də ənənəyə uyğun ötən ildən qalma borcları da Yeni il ərəfəsində mütləq qaytarmaq lazımdır.

Bayramdan əvvəlki gün iş bir az tez qurtarır. Ticarət küçələri, bazar və mağazalar ağzınacan camaatla dolu olur.

Ənənəyə görə bayram süfrəsini gecə düşməzdən bir neçə saat qabaq hazırlamaq lazımdır: axı mətbəxdə bıçaqdan istifadə etməil olursan, onunla işə əlini kəsib talenin qismət etdiyi xoşbəxtliyi itirə bilərsən. Yeni il süfrəsinə demək olar ki, həmişə düşbərə hazırlanır, bu da adətən bütün ailə ilə birlikdə hazırlanır.

Bayramı müşayət edən bir çox mərasimlər böyük şəhərlərdə artıq keçmişdə qalmışdır, burada əcdadalara sitayiş, onların qəbirlərinə baş çəkmə, evə “pis nəfslər” girməsin deyə əsas qarının gecə yarısından əvvəl kağız yarlıqlarla yapışdırılması artıq unudulmuşdur. Bu gün Pekində televizor qarşısında sakit ailəvi süfrə ənənəsi, bir-birinə hədiyyə vermək (hədiyyələr müxtəlif ola bilər, ancaq mütləq qəşəng bükülü kağızda qablaşdırılmalıdır) və əlbəttə ki, təntənəli özfəaliyyət atəşfəşanlığının təşkili qorunub saxlanılmışdır. Gecə yarı Pekin üzərində qulaqbatıran gurultu yayılır, həyətlərdən və çoxmərtəbəli evlərin balkonlarından atəş fontanı qalxır, küçələr qara tüstüyə bürünür və uşaqqlar-böyüyə hamı sevinc içində olur. Atəşfəşanlıq yavaş-yavaş

səngiyərək səhərə qədər davam edir və yeni gün Pekin küçələri kağız doğramaclarla – partlaqan və raketlərin qalıqları ilə dolu olur.

Sonrakı iki-üç gündə Pekin dincəlidir. Ancaq sonra tam iki həftə axşamlar şəhər parkları və məbədləri bayram əhval-ruhiyyəli insanlarla dolu olur. Ən izdihamlı gəzintilər Bayyunquan, Daçjunsı məbədlərində və Daquanyuan, Ditan, Tsziçjuyuan parklarında olur. Burada akrobatların və gözbağlayıcıların tamaşalarını görmək olar. Kütlənin diqqət mərkəzində adətən ekzotik şir və əjdaha rəqsləri olur. Çoxlu maraqlı və səmərəsiz şeylər satılan sayısız-hesabsız xırdavat dükənləri arasında veyillənmək, tüstülənən qazanlar və manqallarda ləzzətlə bişən Pekin isti çərəzlərinin dadına baxmaq da olar.

Əfsanəyə görə, **şirlər rəqsinin** yaranması Cənub və Şimal sülalələri dövrü ilə bağlıdır. Əfsanələrə uyğun olaraq eramızın 466-cı ilində imperator Ven-dinin qoşunları cənub xalqları ilə müharibədə vuruşlarda döyüş fillərindən istifadə edən düşmənlə qarşılaşmışlar. Bu qorxulu düşmənlə üzləşən çinlilər böyük itkilərə məruz qalmış və bir-birinin ardınca məğlubiyyətə düşər olmuşlar. Nəhayət sərkərdələrdən biri vəziyyətdən orijinal çıxış yolu təklif etmişdir, o, fikirləşirdi ki, fillər mütləq şirdən qorxmalıdırlar. Çində canlı şir heç zaman olmamışdır, lakin orduda qızgın iş gedirdi: lifdən və parçadan parlaq rənglənmiş sifəti və yekə dişləri olan çoxlu “şir” dərisi tikirlər. Hər dəriyə iki döyüşçü girirdi ki, onlar da “şiri” hərəkətə gətirirdilər.

Hələddici döyüş günü yetişir. “Şirlər” ağaclarında gizlənilər, döyüş gedəcək sahədə isə “canavar xəndəkləri” qazılır və üstü örtülür. Döyüş başlanır, düşmənin döyüş xəttində fillər öz yerini alan kimi barabanların gurultusu altında ağaclarından “şirlər” dəhşətlə nəriləyərək çıxırlar. Fillər qaçışaraq süvariləri bellərindən atır, öz qoşunlarının sıralarını dağıdır və xəndəyə yuvarlanırlar. İmperator qoşunları tam qələbə qazanırlar. Bundan sonra təntənəli günlərdə Çin əsgərləri şirlər rəqsi ifa edirlər. XIV-XV əsrlərdə bu rəqs Quandun əyaləti kəndlərində Bahar bayramında meydana gəlmiş, sonralar isə bütün Çinə yayılmışdır. Bu zaman o, yeni ildə mümkün bədbəxtliklərdən müdafiəni simvolizə edirdi.

Əjdahalar rəqsi də demək olar ki, elə o qədər qədim tarixə malikdir. Artıq eramızın VII əsrində o, tez-tez bayram mərasimlərinə daxil edilir. Əjdaha rəqsində insanların bu qüdrətli məxluq qarşısında ehtiramı və ondan küləyin qarşısını almaq və torpağa, bol məhsul götürmək üçün zəruri olan yağış göndərmək xahişi ifadə olunur.

Rəqsin ifa olunması üçün kətan, kağız, tel və söyüd çübüqlərindən parlaq rənglənmiş əjdaha hazırlanır. Onun uzunluğu 8-10 metrə çata bilər. Əjdahanın bədəni birləşdirilmiş hissələrdən ibarətdir (onların sayı mütləq tək olmalıdır:9,11 və ya 13), hər bir hissəni ona yapışdırılmış şüvülün köməyi ilə rəqsin bir iştirakçısı aparır. Barabanların və mis qabların gurultusu altında əjdaha bərk qıvrılaraq tamaşaçılar qarşısında hərəkətlər edir, dik yuxarı yüksəlir və lap yerə sıxılır, dalğavari hərəkətlər edir və effektiv dövrələr vurur. Əjdahanı idarə etmək ifaçılardan yüksək uzlaşma tələb edir, buna görə də məşqlər Bahar bayramına xeyli qalmış başlayır. Bir zamanlar qəsəbələr və şəhər rayonları arasında əsl yarışma keçirilərdi: kimin əjdahası daha yaxşıdır? Kənddən kəndə və şəhər küçələri ilə əjdahaları azarkeşlər yığıni müşayət edərdi. Təəssüf ki, bu gün Pekində bu cür canlı və səs-küylü kütləvi nümayişlər olmur və əjdahaları onlar üçün ayrılmış meydanın hüdudlarından kənara buraxmırlar.

Yeni il təbrikləri və hədiyyələri. Yeni il şənliklərinin bütün iki həftəsi ərzində çinlilər bir-birini təbrik etməkdən yorulmurlar. İmkan daxilində evləri dibçəkdə cırıtdan mandarin ağacları ilə bəzəyirlər. Canlı güllərin yoxluğu gül təsvirli kağızdan olan gözəl şəkillərlə əvəz olunur, bu yeni il xeyirxahlıq simvolikasının vacib elementidir. Pion bolluq və nəciblik, nərgiz isə ailə harmoniyası rəmzidir.

Bayram axşamı təntənəli süfrə – nyan e fan açılır. Yeməkdən sonra yatmaq olmaz, öz xoşbəxtliyini qaçıra bilərsən. Əgər kimsə yeni il gecəsi dincəlmək üçün uzanarsa, hər halda tezdən durmalıdır. El arasında belə bir inanc mövcuddur: “Əgər Yeni ildə tez qalxarsansa, tez də varlanarsan”.

Səhər isə bütün ailənin hazırladığı düşbərə - tszyao tszi yeyilir. Bu ənənə xüsusən Çinin şimalında yayılıb. Çinlilər xoşbəxt nəsil və maddi rifah arzularını düşbərə ilə əlaqələndirirlər. Cənubda yeni il xörəklərinə uzun ömür rəmzi olan xuniçunlu və uzun əriştəli supu aid edirlər.

Yeni ilin girməsi ilə üç bayram günü gəlir: çui, çuer və çusan. Birinci günün səhəri bir-birinə hədiyyələr verirlər. Keçmiş zamanlarda qırmızı kağıza bükülü gümüş, qızıl və ya mis sikkələr bağışlayardılar. Uşaqlara mütləq təzə paltar hədiyyə edirlər. Böyüklər də təzə geyinirlər. Qadınlar saç düzümlərini süni və ya canlı güllərlə bəzəyirlər. Yeni il şənliklərində dostlar və doğmalar bir-birinə baş çəkir, hədiyyə verir, bir-birini təbrik edirlər.

Hədiyyə olaraq yeni il şəkilləri – nyanxua verilə bilər, onunla evin içəri otaqlarını bəzəyirlər. Yeni il şəkli – Çin xalq tətbiqi sənəti janrıdır. Hazırda belə şəkillər tipografik üsulla geniş çap olunur. Nyanxua rəmzi tam xoşbəxtlik diləyi ufunu – beş ənənvi xoşbəxtlik növünü: uzunömürlük, bolluq, əmin-amanlıq, səxavət və qoca yaşlarında ölüm (digər yozmaya görə - uzunömürlük, xoşbəxtlik, məhsuldarlıq, uğurlu karyera və bolluq) əks etdirir. Nyanxuanın xeyirxah mənası ümumi qəbul olunmuş simvollar yığınının köməyi ilə bildirilir. Belə ki, şən oğlan uşağı təsviri kişi irsi və ailə birliyi arzusu mənasını verir, rənglərin parlaqlığı həyatın solmayan tərəvətindən xəbər verir. Çox vaxt xoşbəxtlik rəmzi sözlərin fonetik uyğunluğu prinsipi ilə yaradılır: məsələn, balıq bolluğa uyğun gəlir, çünki bu sözlər Çin dilində eyni səslənməyə malikdir [yuy]. Bir çox şəkillər bütöv bir kompozisiyanı – omonimik oxşarlıq prinsipi ilə yaradılmış simvoldan ibarət rebusları ifadə edir. Məsələn, lotos yarpaqları üzərində əlində balıq durmuş oğlan uşağı təsviri – hər il bolluq gətirəcəyinə işarədir. Nyanxua üzərində ənənəvi təsvirlər xeyir gətirən Ölməz mələk və bolluq gətirən oğlan uşağı təsvirləridir. Uzunömürlük rəmzi ərik, şam ağacı və ya leylək şəkli, firavan nəsil – nar meyvəsi, zənginlik – pion ilə çatdırılır. Məşhur xoşbəxtlik rəmzi ziyanverici həşəratları “kəsib-doğrayan” yeni il applikasiyasıdır, bu da əqrəb, qırxayaq, ilan, kərtənkələ, hörümçək və bəzən qurbağadır (şimalda).

Ənənəvi yeni il təbrikləri həmçinin duylyan – qoşa yazılar vasitəsilə də verilir. Onların adının daha bir variantı çunlyan – bahar qoşa yazılarıdır. Qırmızı kağızın üzərində qızılı heroqliflərlə qarşılanan ildə xoşbəxtlik və uğurla bağlı arzular yazılır. Onları evin girəcəyindən və otaqlardan asırlar. Bundan başqa, evin girəcəyində [fu] – xoşbəxtlik heroqlifi şəklində talisman asmaq yeni il ənənsi indiyə qədər də qalmaqdadır. Çox vaxt şəklin mənasını vurğulamaq üçün onu baş-ayaq asırlar. Yeni illə əlaqədar qonaqlar gələndə onlar “Xoşbəxtlik çevrilib” deyirlər, bu da [fu fan] – xoşbəxtlik qayıdır kimi səslənəcək.

Yeni ili təbrik etməyə qonaq gedən dostlar bir-birinə müxtəlif hədiyyələr bağışlayırlar. Məsələn, meyvəni səbətdə yaxud tor zənbildə, konfet, piroq, peçenye və tortu isə qutuda aparmaq yaxşı olar. Qohumlar və yaxın tanışlar ət, balıq, dəniz xərçəngi, siqaret, cüt sayda araq və ya çaxır şüşəsi, eləcə də xüsusən Çuntsze bayramında paltar gətirə bilərlər. Əcnəbilər çinlilərə konfet, peçenye, piroq (yeni il düyü piroqu xüsusilə dəyərlidir), yaxşı çay gətirə bilərlər.

Yeni ilə Çində vəhdət, ailə harmoniyası bildiren qoşa əşyalar: iki vaz, iki fincan və s. hədiyyə etmək qəbul olunmuşdur. Saat bağışlamaq, xüsusən yaşlı adamlara saat bağışlamaq məsləhət deyil, belə ki, onun tələffüzü çün “son, ölüm” sözünün səslənməsilə oxşardır. Uşaq olmayan və ya hələ doğulması gözlənilən ailələrə oyuncaq, uşaq əşyaları hədiyyə etməzlər.

Çində qonaqların ev sahibinə hədiyyəsini çıxıb getməzdən əvvəl vermək qəbul olunmuşdur. Bəzən hətta onları ev sahibləri görməsin deyə gizli qoyurlar. Lakin indi bəzən hədiyyəni dərhal verirlər. Hədiyyəyə etinasız yanaşmaq olmaz. Onu açıb baxmaq, təşəkkür etmək və müvafiq qarışıqlıq hədiyyə vermək lazımdır. Hədiyyə edilmiş nişanı dərhal paltara bərkitmək qəbul olunmuşdur. Qonağa gələn dəfə hədiyyə götürmək lazım olmadığını söyləmək nəzakətli olardı.

Yeni il gecəsi evin bütün qapı-pəncərəsi taybatay açılmalıdır ki, köhnə il evi tərk etsin.

Çində bayram rəngi qırmızı hesab olunur, bu vaxt küçələrdə qırmızı kağızdan çoxlu sayda bəzəklər görmək olar, bir çoxları evlərin qapı və pəncərə çərçivələrini qırmızı boyayırlar. Bundan əlavə, bayram qabağı mütləq hərtərəfli təmizlik işləri aparılır, Yeni ilin birinci günü isə heç bir halda süpürgə çəkmək olmaz, evdən uğuru süpürüb ata bilərsən.

Yeni ildən əvvəl bütün borcları qaytarmaq gərəkdir, qarşılanan ilin birinci günü isə borc almaq yaxud istəmək olmaz – hətta siqaret yandırmaq üçün alışqan belə.

Sözarası da olsa, ölümü xatırlamaq, ruhlar haqqında söhbət etmək, müəmmalı əhvalatlar danışmaq qadağandır. Həmçinin ötən ili xatırlamaq yersizdir, bütün söz və fikirlər gələcəyə yönəlməlidir.

Yeni ilin ilk günü uşaqlar üçün xoşbəxt gündür, bu zaman onları cəzalandırmaq olmaz: inanca görə ilin birinci günü ağlayarsansa, bütün il boyu ağlayacaqsan. Bu səbəbdən də valideynlər körpələri cəzalandırıb göz yaşını axıtmammaq üçün onların bütün dəcəlliklərinə dözürlər.

Çində Yeni il münasibətilə yataqda uzanmış insanı təbrik etmək pis əlamətdir, buna görə də Yeni ilin birinci günü hamı – hətta xəstələr də mütləq yataqdan qalxır, bayram libası geyir və qonaq otağında otururlar.

Bir də, ilin birinci günü ələ qayçı almağa da dəyməz – təsadüfən uğuru doğrayarsan.

Yuansyaotsze/Dentsze (Məşəllər Bayramı). Ay təqviminin ilk ayının 15-ci günü Çində Yuansyaotsze bayramı qeyd olunur (adətən qriqorian təqvimi ilə fevral və ya martda). Yuansyaotsze bayramı qədim tarixə malikdir və e.ə. II əsrə gedib çıxır. Qərbi Xan sülaləsi imperatoru Ven-di (e.ə. 179-156-cı illər) həmin gün rəqibləri ilə çətin mübarizədə qələbə qazanaraq taxta oturmuşdur. Bu vaxtdan etibarən o, hər il birinci ayın 15-ci günü axşamı saraydan çıxırdı ki, xalqla bir yerdə şənlik etsin. Bayramın adı üç hecadan təşkil olunub: “yuan” – birinci, ilk, “syao” – gecə, “tsze” – bayram deməkdir. Beləliklə, bu – imperator Ven-dinin taxtda ilk gecəsi bayramıdır.

Pekinlilər Bahar bayramı kimi Yuansyaotszeni də ailə içərisində qeyd edirlər. Süfrəyə mütləq xüsusi yemək – yuansyao verilir, bu suda bişirilmiş düyü unundan hazırlanan balaca toyuq yumurtaları boyda ağappaq kürəciklərdir. Tarixi min ildən çox olan yunnyaonun ondan artıq növü var və əsl qurmanlar bayram ərəfəsində onların hazırlanması üçün lazım olan şeyləri tapmaq üçün bir neçə mağaza gəzməyə tənbəllik etmirlər. Ümumiyyətlə isə avropalılar üçün yuansyao şit və qatı dad verir və onun əsas məziyyəti ondadır ki, bu yemək ailə ilə həmişə birlikdə olmaq və xoşbəxt yaşamaq arzusunun rəmzidir.

Yuansyaotszenin başqa adı da var – Dentsze (Məşəllər Bayramı). Məsələ burasındadır ki, eramızın I əsrində Çində buddizm yayılmışdı və Qərbi Xan sülaləsindən olan imperator Min-di (58-75-ci illər) 67-ci ildən başlayaraq həmin günü məbədə getmək və Buddaya ehtiram əlaməti olaraq məşəl yandırmaq adətini qoymuşdur. Bu mənalı mərasim dərhal xalq tərəfindən sevilmişdir. Min sülaləsinin hakimiyyəti dövründə birinci ayın 8-dən 17-dək Pekinin Denşikou və Tsyanmendatsze küçələrində minlərlə məşəl yandırılırdı, elə buradaca onların qızğın alveri gedirdi. Bizim günlərdə Pekini Tsziçjuyuan, Yuanminyuan və digər parklarında məşəllərin sərgi-müsabiqəsi geniş populyarlıq qazanmışdır. Ayrı-ayrı ustalar, müəssisələr, universitetlər və hərbi hissələr bayarma öz konstruksiyalarını: “su və dağlar”, “güllər və quşlar” janrında şəkillərlə, tapmaca-yazılarla bəzədilmiş ənənəvi olaraq dörd və ya altıüzlü məşəllər hazırlayırlar. Lakin hərəkətdən elementləri olan, klassik ədəbi əsərlərdən səhnələr əks etdirən və ya müasir motivlərdən təşkil olunmuş çoxmərtəbəli qəliz kompozisiyalara da çox rast gəlinir; əjdaha, şir, simurq şəklində olan məşəllər də uğurla tətbiq olunur. Baxmayaraq ki, ilin bu vaxtı axşamlar kifayət qədər

möhkəm şaxta olur, pekinlilər gecəyə qədər füsunkar alovlara tamaşa edərək parkın xiyabanlarında gəzişirlər.

Bu gün Çinin hər yerində Yuansyaotsze bayramı üçün məşəl sərgiləri keçirmək ənənəsi qorunub saxlanmışdır. Sərgiyə müxtəlif konstruksiyalı məşəllərə baxmaq üçün çoxlu insanlar gəlir. Həmin günü uşaqlar əldəqayıma və ya mağazalardan alınmış məşəllərlə küçələrə çıxır və oynayırlar. Məşəldə tapmaca oyunu – bu bayram şənliklərinin ayrılmaz hissəsidir. Məşəl sahibi onun dibinə tapmaca yazılmış kağız asır. Əgər açmanı tapan cavabı bilirsə, o, kağızı qoparıb cavabı yoxlaya bilər. Əgər o, tapmacanı düz tapıbsa, balaca hədiyyə alır. Məşəldə tapmaca tapmaq adəti Sun sülaləsi dövründə meydana gəlib və bu gün də cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında böyük şöhrətə malikdir.

“Tsinmin” bayramı və ya Mərhumlara rəhmət günü. O, 4-6 aprel arası günlərin birinə düşür. Çinlilər ta qədimdən həmin gün öz əcdadlarını yad edirlər. Hazırda isə “Tsinmin” bayramında həlak olmuş inqilabçıların və qəhrəmanların xatirəsinə həsr olunmuş tədbirlər keçirilir. Həmin gün onların qəbrini səliqəyə salırlar. “Tsinmin”də adətən isti olur, təbiət çiçəklənir, buna görə də çoxları şəhərətrafi gəzintiyə yollanır, kağız ilanlar uçurdu, bahardan zövq alırlar. Məhz bu səbəbdən “Tsinmini” həm də “Tantsintsze” – ilk yaşıllıq üzərində gəzinti günü də adlandırırlar.

“Duanu” bayramı və ya Yayın başlanması günü. Belə hesab edilir ki, o, qədim Çin vətənpərvər şairi Tsyuy Yuanın şərəfinə meydana gəlmişdir. Şair Döyüşən hökmdarlıqlar dövründə Çu hökmdarlığında yaşamışdır. O, öz siyasi məqsədlərini həyata keçirə bilməmiş, Çu hökmdarlığını məhv olmaqdan qurtarmaq gücündə olmamışdır və beşinci ayın 5-ci günü (Çu hökmdarlığının Tsin hökmdarlığı tərəfindən zəbt edilməsindən sonra) özünü Milotszyan çayına ataraq intihar etmişdir. Əfsanəyə görə, şairin ölümündən sonra insanlar qayıqlara oturub çayda onun cəsədini xeyli axtarmışlar. Bundan sonra hər il beşinci ayın 5-ci günü böyük şairin xatirəsinə çaylarda ənənəvi olaraq əjdaha formasında qayıqlarda yarışlar keçirilir. Eyni zamanda çaya Tsyuy Yuan üçün bişmiş düyü ilə doldurulmuş bambuk buğumları atırlar. Xalq arasında həmçinin bu gün “tszuntszi” – qarğı yarpağına bükülmüş düyü yemək adəti də qalmışdır.

“Çjuntsyu” bayramı və ya Ay Bayramı. O, payızın ortasına düşür, ona görə də hələ qədimdə onu “Çjuntsyu” adlandırırdılar. Həmin gün xalq arasında dağa qalxmaq, piroq yemək, pivə içmək və

xrizantemaları seyr etmək adətləri də saxlanmışdır. “Çjuntsyu”da insanlar undan şirinqoğal bişirir və onu Ay allahına sovqat edirdilər. Mərasimin sonunda bütün ailə şirinqoğal yeyərdi ki, bu da ailə səadəti rəmzi idi. Bu adət bizim günlərə qədər qalmışdır. Həmin günü bədirlənmiş ay xüsusilə parlaq olur. Bütün ailə parlaq ayın altında bir yerə yığışır, səma cisimlərini seyr edir və ay şirinqoğalları yeyirlər.

“Çunyan” bayramı və ya İkiqat doqquzluq Bayramı. O, Ay təqvimi ilə doqquzuncu ayın 9-cu gününə düşür. 80-ci illərin sonlarından başlayaraq “Çunyan” bayramı yaşlı insanlar üçün əlamətdar tarixə çevrilib. Hər il bu gün yaşlıların şərəfinə müxtəlif tədbirlər keçirilir, onları təntənəli yığıncaqlara və bədii özfəaliyyət baxışlarına dəvət edirlər.

Bununla yanaşı, son illər **əcnəbi bayramların** çinlilər, xüsusən də gənclər arasında populyarlığının kəskin artımı müşahidə olunur. Təbbi ki, əcnəbi bayramların populyarlığı “əcnəbi mədəniyyəti qarşısında əyilmək” demək dyildir, bunun əsasında bazar prosesləri durur. Bir çox gənclər qərb bayramlarını ənənəvi Çin bayramlarından, o cümlədən Çin Yeni ilindən, Ay bayramından və s. üstün tuturlar. Qərb bayramları Şərqdə çatışmayan spesifik mədəni məzmunu malikdir. Demək olar ki, bütün Çin bayramlarının əsas elementi bayram stolu və yeməkdir, müasir çinlilər isə süfrəni hər hansı bir hadisənin ayrılmaz hissəsi hesab etmirlər. Onlar üçün qərb bayramlarının yaratdığı bayram əhval-runyyəsinin özü daha vacibdir. Bu həm də onunla izah oluna bilər ki, Çində insanlar varlanır, iş və həyat tempi sürətlənir və onlar imkan daxilində dincəlmək istəyirlər. Bundan başqa, müasir Çin gəncliyi ilk öncə kənd mühitində yaranmış ənənəvi bayramlarda daha az romantika görürlər.

Bu günki Çin gəncliyi qərb bayramlarını, xüsusən Milad bayramını, Sevgililər gününü və s. qeyd etməyə can atırlar. Müasir gənclər dəbin güclü təsirinə daha çox məruz qalırlar və daha yüksək həyat səviyyəsinə can atırlar, yeni sevincli və romantik hisslər istəyirlər.

Fikrimizcə, burada ziddiyyət yoxdur. Əgər müasir Çin gəncliyi üçün Milad şənlikləri daha çox qərb həyat tərzinə qoşulma deməkdirsə, Bahar bayramının qarşılınması isə ənənəvi Çin mədəniyyətinə qayıdır.

ÇİNİN ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

Qədim adət və ənənələr müasir Çinin həyatına möhkəm daxil olmuşdur, o, ayrılmaz hissə kimi bir neçə nəsil insanların görünməz vərəsəlik silsiləsi ilə birləşdirir.

Çin ailəsi ənənələri. Keçmiş ənənələr və müasirlik Çin ailəsi həyatında, xüsusən uzaq kənd rayonlarında daha təzadlı üzə çıxır. Çinlilərin köhnə mövhumatçı fikirlərinə görə, asudə yaşayışını təmin etmək üçün ailə başçısı öz nəslinin davamının qayğısına qalmalıdır. Onun mütləq oğlu olmalıdır, yaxşı olardı ki, həyatda onu evləndirməli və hətta uşaqlarını və əgər mümkünsə, nəticələrini də görməlidir.

Nigah ittifaqının məqsədi nədən ibarət olmuşdur? O biri dünyada olan rəhmətə getmiş əcdadların daima diqqətə ehtiyacları vardır: onları həmişə müxtəlif qurbanlarla təmin etmək lazımdır, ancaq bu halda onlar özlərini yaxşı hiss edir, firavan yaşayırlar və bunun üçün də öz salamat qohum-əqrəbasına göylərdən səadət göndərirlər. Əgər heç kim onların qayğısına qalmırsa, əcdadların ruhları soyuq və aclıqdan, eləcə də digər çətinliklərdən əziyyət çəkirlər. Bu zaman onlar hirsələnir və sağ qohumlarına hər cür bədbəxtlik bəxş edirlər. Deməli, nəslin, xüsusilə, kişi nəslinin davamını saxlamaq lazım idi: qız ərə gedərək başqa ailəyə düşür; oğlan isə ailə ilə qalır, evlənir, gəlin gətirir və nəslin davamçısına çevrilir. Məhz buna görə də Çində kişilərin sayı qadınların sayından çoxdur. Hər 100 qadına 106 kişi düşür. Məhz qız yox, oğlan uşağına malik olmaq yaxşı sayılırdı. Qız ərə gedərək, ərinin familyasını götürür və öz qohum əcdadlarına xidmət etmək hüququndan məhrum olurdu. O, ərinin əcdadlarına xidmət göstərməli idi. Ölənələr barədə əsas qayğı isə ancaq kişi göstərə bilərdi. Əcdadlara sitayiş çinlinin öhdəsinə kişi nəslinə malik olmağın qayğısına qalmağı qoyurdu, buna görə də çinlinin gözündə nigah nigahsızlıqdan üstündür, uşaqların çoxluğu – səadət, sonsuzluq – bədbəxtlik deməkdir. Uşağı, xüsusən də oğlan uşağı olmayan qadının əri və onun valideynləri yanında heç bir hörməti olmurdu, qadının sonsuzluğu isə boşanma üçün qanuni səbəb hesab edilirdi.

Nigah bağlanma ənənəsi. Milli mənsubiyyətindən asılı olaraq Çində nigah bağlama ənənələri fərqlidir. Lakin onların hamısı Nigah haqqında qanunda göstərilmiş və qəbul edilmiş ümumi prinsipləri gözləyirlər. Bu Qanuna əsasən 22 yaşına çatmış kişilər və 20 yaşdan az olmayan qadınlar nigaha girmək hüququna malikdirlər.

Toy hüquqi nöqteyi-nəzərdən mütləq prosedur deyil. Toy – yeni evlənənlərin öz qohum və yaxınlarından təbriklər qəbul etdiyi şənlikdir. Milli azalıkların toy mərasimləri adətən təmtəraqlı və dəbdəbəli keçir. Həmin gün bəzi xalqlarda şənənib mahnı oxunduğu halda, digərində gəlin doğma evdən çıxarkən ağlamalıdır. Bəzilərində oğlanlar gəlini seçir, başqa birində, əksinə, - qız oğlanlar içərisindən öz ərinə seçir. Bəzi xalqlarda qarşısına çıxanın yanaqlarına qara qrim yaxmaq, digərində - yeni evlənənlərlə məzələnmək, başqa birisində - qaynanaya sataşmaq qəbul olunmuşdur və bunların hamısı da məzəli və maraqlıdır.

Kəndli ailələrində toyla bağlı qədim adətlər xüsusən qalmaqdadır. Məsələn Anxoy əyalətində toy günü kahin (falçı) tərəfindən təyin edilir. Toy gecəsi gəlin və bəy birlikdə buxur yandırılmalı, yer təzəmələri etməli, səmaya və yerə, əcdadlara ibadət ayinləri həyata keçirməli, birlikdə dizüstə mağaraya sürünməli, bir fincandan “əcdadların içkisindən” içməli, digər qədim ayinləri yerinə yetirməlidir.

Bəzi yerlərdə nişandan toya qədər uzun mərasimlər keçilməli, çoxlu ruhi güc və maliyyə vəsaitləri sərf olunmalıdır. Yaşlı kəndlilərin dediklərinə görə, bu mərasim qədim Çində mövcud olanın tam təqlididir. Ayin mərasimlərinin sayı azalmamış, onlara çəkilən xərc isə əvvəlki ilə müqayisədə artmışdır.

Ad günündə xüsusi ritual yoxdur. Çoxları həmin gün “şoumyan” – üzünömürlük rəmzi olan əriştə yeməyə üstünlük verir. Bəzən şəhər ailələrində bu gün süfrəyə Avropa tortu qoyulur.

Dəfn mərasimi də Çində qəliz deyildir. Adətən mərhumla vida və ya hüzn əlaməti olaraq matəm mitinqi təşkil edirlər. Şəhərlərdə meyitlərin yandırılması, kəndlərdə isə basdırılması yayılmışdır. Çində ənənəvi matəm rəngi ağdır, lakin indi şəhərlilər dəfn mərasimində qara matəm sarğısı da geyirlər. İslama etiqad edən milli azlıqlar ölüləri dəfn edirlər, Lyanşan dağlarında (Sıçuan əyaləti) yaşayan xalqların, Yunnanda yaşayan laxu və pumi xalqlarının nümayəndələri isə meyiti yandırırılar.

Basdırılma zamanı da köhnə adətlər itməmişdir. Əgər insan ölürsə, onu tez basdırmaq olmaz. Qədim dövrlərdə basdırılma gününü kahin təyin edirdi. Ölənlə birlikdə qiymətli əşyaları da basdırırdılar. Qiymətli ağacdan tabut düzəldirdilər, oraya ölənə “yol xərcləri” üçün pul qoyurdular. Bu etiqadlar indi də qalmaqdadır.

Şəxsiyyətə və əcdadlara pərəstiş ənənəsi. Qədim Çin mütəfəkkirləri səmanı yerin hökmdarı, aktiv başlanğıcın mənbəyi hesab

edirdilər. Lakin səma yer nizamını idarə edə bilmədiyindən, o, hakimiyyəti təbəəni “səma hökmü” ilə idarə edən hökmdara bağışlıdır. O, səma hökmünün icraçısı sayılırdı, buna görə də onu Səma Oğlu adlandırırdılar.

Feodal Çinində “yüz ailə” adını daşıyan bütün Çin milləti böyük bir ailə kimi nəzərdən keçirilirdi, onun ata-anası isə imperator idi. Bu böyük ailənin bütün təbəələri imperatora övlad sevgisi və saygısı göstərməli idilər. Lap körpə yaşlarından çinlini öyrədirdilər ki, atalıq hakimiyyəti balaca ailənin başçısı kimi ataya, böyük ailənin başçısı kimi isə imperatora məxsusdur. Bu ənənə indiyə kimi də qorunmaqdadır. Böyüklərə itaət və hörmət tərbiyəsi uşaqlıqdan aşılır. Bu ənənə evdə, məktəbdə, cəmiyyətdə işdə mütləq sayılır. Bu rəis və ya direktora öz tabeçiliyində olanların texnoloji proseslərin yaxşılaşdırılmasına, böyük mənfəət əldə etməyə yönəlmiş əməyi təşkil etməyə kömək edir.

İmperatora göstərilən pərəstiş əlamətləri müqayisəyə gəlməz. Əgər o, əmr edərsə, hamı danışıqsız təbə idi. İmperator olsa da, olmasa da təbəələr ona ilahi ehtiram göstərirdilər. İmperiyanın ən yüksək mənsəbli əyanları belə onun həтта boş taxtı, yaxud qüdrət rəmzi əjdaha və uzunömürlük rəmzi tısbağa ilə bəzədilmiş sarı ipəkdən olan pərdəsi qarşısında üzüqoylu səcdə edirdilər. Çin imperatoru dünyanın hökmdarı sayılırdı.

Əcdadlara pərəstiş – qədim ənənədir, uzaq dövrlərdən bəri Çin xalqının mənsəvi həyatının bütün tərəflərinə öz dərin möhürünü vurmuşdur. Onun mahiyyəti – nəslin kişi xətti üzrə ümumi əcdadına sitayiş və pərəstişdir; sağ insanların ölmüş qohumlarının mövcudluğunun davamına, ölümlərin dirilmə ovsunlu təsirinə, onlar arasında daimi əlaqənin saxlanmasına inamdır. Başqa sözlə, əcdadlara pərəstiş – ölünün ruhunun müstəqil mövcudluğuna inamdır.

Qədim çinlilərin axirətə inamının mənbəyi, hər şeydən əvvəl, yuxugörmələr idi, bunlar təkcə insan ruhunun bədəndən ayrılması imkanın təsdiqinə deyil, eləcə də ölünün axirət həyatını əsaslandırmağa xidmət edirdi.

Əcdadlara pərəstiş müasir Çində də özünü göstərir: bir çox kəndlilər ulu əsillərinin axirət həyatına inanır və buna görə də onlara qurban – qida, xırda məişət əşyaları gətirirlər. Hazırda dini mövhumatlar “müasirləşmişdir”: ÇXR-in bəzi yerlərində qəbrin önündə televizor və paltaryuyan maşının kağız şəklini yandırmağa başlayıblar.

Yanlış olaraq əcdadlara sitayiş yalnız mövhumata aid edirlər: onun mövhumatçı mənasından başqa, dirilərin ölümlərin xatirəsini qorumaq vəzifəsi də vardır. Əcdadlara pərəstiş Çin xalqı üçün təkəcə din yox, həm də yeganə əxlaqi kodeksdir. Çininin gözündə böyüklərə hörmətsizlikdən bətr əxlaqsızlıq mövcud deyil.

Ruhlara etiqad. Mövhumatçı çinlilər guya ki, təbiət qüvvələrini təcəssüm etdirən müxtəlif ruhlara: səma, yer, dağ, dəniz ruhlarına, heyvanların, ağacların ruhlarına sitayiş edirlər. Ruhlar müxtəlif yönümlərdə ixtisaslaşmışdır: tarlanı ziyanvericilərdən qoruyan ruh, sevinc və əmin-amanlıq ruhu, bazar ruhu, ipəkqurdunu himayə edən ruh və s.

Əjdahaya pərəstiş. Bu mifik canlı çinlilər arasında çox məşhurdur. O, Çin xalqının ulu əcdadlarının totemi, Çin millətinin qədim rəmzi və onun mədəni inkişafının başlanğıcı hesab edilir.

Çin miologiyasına görə əjdaha – su ünsürünün hamisi – insanlara su verir, ona sadıq xidmət edənlərin tarlasını bolluca suvarır, kəndliləri saysız-hesabsız fəlakətlərdən qoruyurdu. Çin allahları iyerarxiyasında əjdaha Səma və Yerdən sonra üçüncü yerdə gəlir.

Əjdaha ən əcaib şəkillərdə təsvir olunurdu. Onun gözləri dovşan gözlərinə, qulaqları isə inək qulaqlarına oxşayırdı; onun uzun bığları var, gövdəsi isə pulcuqlarla doludur, dörd şir pəncələri qartal caynaqlarına malikdir və s. Lakin hər bir halda bu mifik varlığın siması əzəmətli, zabitəli və mübariz görünür.

Qədim dekorativ tətbiqi sənət ənənəsi beş min il bundan əvvəldən qabaq inkişaf etməyə başlamışdır, onu müasir Çin ustaları davam etdirirlər. Onların 600-dən çox növü var.

Çin tətbiqi sənəti və sənətkarlığı yeddi əsas kateqoriyaya bölünür: oyma, metal üzərində iş, toxuculuq və naxış tikmə, səbət və həsir toxuma, çini qab və dulusçuluq istehsalı, gül və bitkilərdən şəkillər, və eləcə də lak çəkmə.

Oyma sənətinə nefrit və digər daşlar, sümük, ağac, bambuk, buynuz, hindqozu, kirəmit üzərində naxış oyma daxildir. Nefrit üzərində Çin oyma naxışı daha çox məşhurdur, bu daş ənənəvi olaraq Çində ən qiymətli daşlardan sayılır. Həmin məmulatlar dünyada geniş tələbatə malikdir. Fil sümüyü üzərində naxış oyma qədimdən bədii sənətkarlıq növləri içərisində ən məşhurlarından hesab olunur.

Çin – zəngin toxuculuq və naxış tikmə ənənələrinə malik ölkədir. Bu sənət növünün mütəxəssisləri zərxara və kesa istehsal edir, krujeva

hörürlər. Onlar applikasiya edir, paltarda əl toxumaları tikirlər. Parçanı soldurma sənəti yüksək səviyyəyə çatmış, rəngləmə işi yaxşı inkişaf etmişdir.

Saxsı məmulatlar – bir neçə nəsil Çin dulusçularının nailiyyətinin məhsuludur. Bənzəri olmayan milli üsulla qonur keramika xüsusi zərifliyi və gözəlliyi ilə seçilir.

Çinin ağ-mavi və çəhrayı çini qabları, həmçinin “yumurta qabığı” adlanan çox incə çini qablar bütün dünyada məşhurdur.

Çində həmçinin toxuma məmulatlarının (səbət, meyvəqabları, pərdə, şlyapa, yelpək və s.) hazırlanması kimi sənətkarlıq növü də çox məşhurdur, xammal qismində bambukdan, rattandan (hind qamışı), dağ söyüdündən, dənli bitkilərin gövdəsindən istifadə olunur.

Çinin ənənəvi lakla işləmə üsulu lakla oyma, lakla parıldatma, sədəflə naxışlamadır.

Çay içmə ənənəsi. Qədim Çin hikmətində deyilir: “Öz evinin kandarından daxil olduqda, ilk növbədə yeddi şeyin qeydinə qal: kömür, düyü, yağ, duz, soya sousu, sirkə və çayın”. Artıq xeyli vaxtdır ki, əksər çinlilər kömürsüz keçinirlər, lakin çaysız isə, hərçənd ki, “yeddi şey”in axırıncısıdır, nə kəndli, nə də şəhərli həyatını təsəvvür etmir. Onsuz süfrə başında səmimi söhbət yoxdur.

“Ça” Çin dilində “cavan yarpaq” deməkdir. Elə Çinin ingilis dilində adı da bu sözdən götürülmüşdür – China (“Çayna” kimi tələffüz edilir). Çayın yaranması haqqında bir çox rəvayətlər mövcuddur. Ən geniş yayılanı – meditasiya zamanı yatan buddist monax haqqındadır. O, oyandıqda peşimançılıqla bütün kipriklərini qoparmış və onları torpağa atmışdır. Onlardan da ilk çay kolları bitmişdi.

Eramızın dördüncü əsrindən başlayaraq Çində çaydan müalicəvi bitki kimi istifadə olunurdu. Axı onun tərkibində üzvi turşular, efir yağı və orqanizm üçün zəruri olan demək olar ki, bütün vitaminlər vardır. Yalnız iki əsr keçdikdən sonra o, gündəlik məişətə keçmişdir. O zaman o, elə qiymətli idi ki, universal dəyər hesab olunurdu və tacirlər mala görə onunla ödəniş edirdilər.

Doqquzuncu əsrdə çinlilər çayı artıq elə sevirdilər ki, onu milli içki kimi qəbul etmiş, xüsusi çay mərasimi ritualı işləyib hazırlamış və çay evləri tikməyə başlamışdılar. Qonağa bir fincan ətirli içkidən təklif etməklə ev sahibi öz dost münasibətini göstərir və ona öz rəğbətini bildirir. Qonaq özünü daha rahat hiss etməyə başlayır – çay eyni zamanda həm yorğunluğu çıxarır, həm də canlandırır.

Hazırda dünyada iki mindən artıq çay növü məlumdur. Çində yeddi əsas kateqoriya mövcuddur: yaşıl, qırmızı, ulun (firuzəyi), ağ, sarı, qara və çiçək rəngi. Hər növün öz xüsusiyyətləri var. Yaşıl susuzluğu əla yatırır. Ancaq qırmızı çayı qəndlə içmək qəbul olunmuşdur. Arıqlamaq üçün qara çay yaxşıdır. Ağ çayı açılmamış tumurcuqlardan hazırlayırlar və onun çox zərif ətri var.

Sortlar arasındakı fərq çay yarpağının emal xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu prosesdə ən başlıcası qıcırtmadır - ətir və rəng ondan asılıdır. Yaşıl yarpaqlar getdikcə qırmızı-qəhvəyi rəng alır. Emal nə qədər davamlıdırsa, yarpaqların rəngi də bir o qədər tünd olur və ətir çiçək ətirindən meyvə ətrinə dəyişir. Çaydan istifadə qida qəbulunda xüsusi rol oynayır. Çində hesab edirlər ki, yeməkdən əvvəl və sonra bir fincan çay həzmə çox gözəl təsir edir.

İlk vaxtlar çaydan yorğunluğu çıxaran, ruhu təzələyən, iradəni və görməni gücləndirən dərman kimi istifadə edirdilər. Tan sülaləsi dövründə (618-907-ci illər) yaşamış Lu Yuy toplanmış məlumatları bir yerə yığaraq dünyada ilk toplu elmi “Çay haqqında traktat” (Çatszin) yazmışdır. Kitab bütün Çində çay içmə sənətini yaymağa kömək göstərdi və imperator saray əhlindən tutmuş axırıncı kasıba qədər hamını bu müalicəvi içkinin həris pərəstişkarına çevirdi. Artıq bundan sonra çay Koreya, Yaponiya və digər qonşu ölkələri də fəth etdi.

Çində çayı balaca fincanda və ya piyalədə içirlər, onu birbaşa dəm çaydanından süzür və qaynanmış su əlavə etmirlər. İçərisi ağ olan fincanlara üstünlük verilir: bu yolla dəmin tündlüyünü rənginə görə asanlıqla təyin etmək olur. Stəkan isə, çinlilərin fikrincə, bu içkiyə təhqirdir.

Yetiştirilən sortların müxtəlifliyinə görə heç bir ölkə Çinlə yarışa bilməz. Təkcə çayın vətəni hesab edilən Yunnan cənub əyalətində onun iki yüzdən çox növünü becəriirlər, bütün ölkədə isə onların sayı beş yüzdən artıqdır. Uzun əsrlər boyunca ən sevimli “Luntszin” (Əjdaha quyusu), jasmın çayı və ağız qamaşdırıcı himalay “puer” olaraq qalmaqdadır. Bir çox əcnəbi turistləri məzəli kürəciklər şəklində burulub bağlanmış çay yarpaqları cəlb edir. Belə dairəcikləri qaynanmış suya atırsan və gözünün qabağında çiçək kimi çoxlu ləşəklər açır.

Pekində il ərzində 12 min ton, adambaşına, demək olar ki, bir kiloqram çay işlədilir. O, əsasən çəki ilə satılır. Qiymətlər çox müxtəlifdir. Çox yüksək olmayan keyfiyyətli sortların 1 tszini 50-100

yuandır (yarım kilosu 6-12 dollar). 200-dən 800 yuana qədər xərcləyib daha nəfis çay əldə etmək olar. Xüsusilə qiymətli sortlar üçün bir neçə yüz dollar qoymaq lazımdır. Son dərəcə nadirləri də olur: Fuçjou şəhərində keçirilən hərəcda uzaq rayonların birində yetişdirilmiş çayın 100 qramı 10 min dollara satılmışdı!

Çin ənənəsinə əsasən, yaxşı dəm üçün suyun keyfiyyətinə, onun temperaturuna, istifadə edilən çayın miqdarına, çaydanın tipinə diqqət yetirmək lazımdır. Aşağı tərkibdə duzlu və təbii ki, təmiz və təzə yüngül su daha münasibdir. Boş yerə qədim kitablarda söylənməmişdir: çox da yaxşı olmayan çay yarpaqlarını yaxşı suya atsan keyfiyyətli çay alınar; əksinə, keyfiyyətli yarpaqları pis suya atsan çay dadsız olacaq. Bunun üçün də, yarpaqları təbii bulaq suyunda dəmləmək daha yaxşı olardı: o, ətirin yaxşı ayrılmasına səbəb olur və içkini yüngül, ağız qamaşdıran və dadca xoş edər. Dəmin temperatur rejiminə gəldikdə, o, hər şeydən əvvəl çayın sortundan asılıdır. Zəif və orta qızcırdılmış Çin sortları üçün temperaturu qaynama dərəcəsinə yaxın su işlədilir. Zəif qızcırdılmış, eləcə də yaşıl çay üçün isə 90⁰ C-dən yuxarı olmayan su daha münasibdir.

Çaydan dördü birinə və hətta üçü ikisinə qədər doldurula bilər: bu şəxsi zövqdən və emal prosesində yarpaqların nə qədər burulmasından asılıdır. Sonra çaydana qaynamış su əlavə olunur və qarışdırılır. Bu yolla çay yarpaqları islanır və yuyulur. Bundan sonra artıq dəmləmək olar. Rəng almağı gözləmək çayın sortundan asılıdır, lakin bu bir dəqiqədən az olmamalıdır. Eyni zamanda şayiçmə vaxtı eyni dənə bir neçə dəfə qaynanmış su əlavə olunursa, hər bir növbəti rəng alma müddəti artır. Çayın sortu nə qədər yaxşı olarsa, çaydana da bir o qədər çox – bəzən hətta 5-8 dəfəyədək su əlavə etmək olar.

Çinlilər, yeri gəlmişkən, belə hesab edirlər ki, çayiçmə və ilin fəsilləri arasında birbaşa əlaqə var. Hərçənd ki, yaşıl çay bütün il boyu ləzzətlidir, hər halda yaz və yay mövsümündə xoş tamı olan və susuzluğu yatırmağa kömək edən ətirli çaylar içmək daha yaxşı olar. Çində qış vaxtı qırmızı çaya üstünlük verirlər. Bir qədim əsərdə deyildiyi kimi, o, “qarnı isidir”. Şimalda qışda da yaşıl çaya üstünlük verirlər, çünki burada evlər qızdırılır və otaqların havası quru olur. Xrizantema çiçəkləri əlavə olunmuş yaşıl çay xəstəlik törədən bakteriyaları məhv edir, xəstəlik zamanı qızdırmanı salır.

Yerli mütəxəssislərin sözlərinə görə, çay, xüsusilə yaşıl və ətirli çay, əlverişli elementlərlə zəngindir, lakin onlar bir müddətdən sonra öz

təsirini itirir. Buna görə də, dəmlənən kimi içiləsi çay ən xeyirlisidir. Dünənki dəm zərərli olmasa da, artıq əlverişli elementlərə malik deyil, həm də onun tamı da xoş olmur. Çin biliciləri xəbərdarlıq edirlər ki, əgər dünəndən qalmış çay turşməzə dad verirsə, onu içmək olmaz.

Təbabət. Hələ qədim zamanlardan sağlamlıq problemi bu xalqı narahat etmişdir. Onların əksər reseptləri itib-batsa və unudulsa da, hətta dövrümüzdə gəlib çatanlar belə bir çox şeydə Avropa təbabətini geridə qoyur. Məsələn, onların təbabətinin son nailiyyətlərindən biri koma və latergiya yuxusuna düşmüş ümitsiz xəstələrin müalicə keçdiyi klinikanın açılışıdır. Müalicə nəticəsində artıq onlarla keçmiş xəstə klinikadan müstəqil surətdə çıxmışdır. Müalicə müddəti 2 aydan 3 aya qədərdir və hələ heç bir uğursuz hadisə baş verməmişdir. Ən ağır xəstə - 3 ildən çox huşsuz yatan 40 yaşlı kişinin ayılmasına 2,5 ay vaxt lazım olmuşdur. Özü də müalicə müasir üsullarla (dava-dərman, aparat) yox, masaj, akupunktura, otlar və yalnız çinli həkimlərə məlum olan digər üsullarla aparılır. Onların fikrincə, müalicə etdikləri xəstəliklər fiziki deyil, mənəvi xəstəliklərdir və onlar xəstənin şüurunun ayrılması üçün öz üsullarından istifadə edirlər. Onların köməyi ilə fiziki reabilitasiya da qısa zaman içində aparılır.

Çində təbabət artıq 4 min ilə yaxın yaşı olan qədim elmdir. 2400 il bundan əvvəl yazılmış “Xuandi neytszin” klassik əsərində anatomiya, fiziologiya, patologiya və diaqnostikanın bəzi anlayışları şərh edilmiş, həmçinin müxtəlif xəstəliklərin müalicə metodları təsvir edilmişdir. Bu kitab ənənəvi Çin təbabətinin əsasını qoymuşdur.

Xəstəliklərin iynə batırmaqla müalicə metodunun təxminən iki min yaşı var. 1026-cı ildə Çində tuncdan insan fiquru hazırlanmışdır ki, onun üzərində iynəbatırma nöqtələri qeyd olunmuşdur. O, bütün dövrlərin həkim-iynəterapevtləri dərş vəsaiti olmuşdur. İynəbatırma metodu ilə Çində 300-ə yaxın xəstəliyi sağaldılar.

Masaj - ən qədim dərmansız müalicə metodlarından biridir. Çin nöqtə masajı artıq 5000 ilə yaxındır ki, mövcuddur. “Bahar”, “Payız” və “Döyüşən hökmdarlıqlar” dövrlərində (e.ə. 770-222-ci illər) barmaq masajı metodlarından bəhs edən ilk kitablar meydana çıxmışdır. Qədim Çində xüsusi tibbi-gimnastika məktəbləri mövcud idi ki, burada masaj geniş tətbiq edilirdi. Sun dövründə ilk tibbi yardım göstərilməsi zamanı nöqtə masajının tətbiqinə dair – “Beytsiy-uzyufan” kitabı yaranmışdır.

İnsan bədənində müəyyən daxili orqanlarla əlaqəli olan təqribən 7000 bioloji aktiv nöqtə vardır. Nöqtə masajı müxtəlif hipertoni

xəstəliklər üçün çox faydalıdır. Masaj qan dövranını yaxşılaşdırır, orqanizmin müqavimətini stabilləşdirir, buna görə də, günü masajla başlamaq tövsiyə olunur. Nevrogen xarakterli ürək-damar pozuntuları zamanı dərman terapiyası heç də həmişə zəruri deyil. İlk növbədə həyatın, əmək, istirahət və qida rejiminin normallaşdırılması, aydınlaşdırıcı söhbətlər, psixoterapiya çıxış edir. Sokrat deyirdi: “Başın qeydinə qalmadan gözlərin müalicəsinə başlamaq olmaz, bütün orqanizmin qeyinə qalmadan baş müalicə etmək olmaz, həmçinin ruhu sağaltmadan, bədəni sağaltmaq olmaz”.

Teatr sənəti. Çin xalqının mənəvi həyatında teatr sənəti mühüm yer tutur. Çin musiqili teatrı (opera) ustalıqla yazılmış mətn və həyata keçirilmə texnikası ilə musiqi, oxuma, rəqs, akrobatika və hər b sənəti təmrinləri elementlərini özündə birləşdirir.

Ənənəvi Çin operasında şərtlikdən geniş istifadə olunur, simvolika aktiv tətbiq edilir. Belə ki, məsələn, evə girmə və ya çıxma, pilləkənləri qalxma və ya enmə və s. xüsusi hərəkətlərlə təsvir edilir.

Çin ənənəvi teatr formalarından ən mötəbəri Pekin operasıdır. Onun musiqisi, əsasən, zərb alətlərinin böyük emosional effekt yaratdığı orkestr musiqisidir. Əsas zərb alətləri qonq və barabanlardır. Həmçinin ağac və bambukdan qayrılmış şıx-şıxlardan, simli alətdən (Pekin skripkası) də istifadə olunur.

Çin üçün teatr sənətinin yeni forması, meydana gəlməsi 1906-cı ilə aid edilən danışiq dramıdır, hazırda bu incəsənət növü geniş yayılmışdır. 2000 ildən artıq tarixi olan kukla teatrı Çin tamaşaçısı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır.

Ən geniş yayılmış musiqi alətləri tsin – simli alət, xutsin – baraban formasında olan rezonatorlu ikisimli skripka, pipa – dördsimli ud; nəfəs alətlərindən – syao fleytası, du fleytası, nəfəs qamış dilçək alətidir.

Çin rəqsi qədim zamanlardan məşhurdur. Müasir qərb xoreoqrafiyası Çində XX yüzilliyin 20-30-cu illərində yaranmışdır. Hazırda bir çox ənənəvi xalq rəqsləri bərpa olunmuş və yeni janr – Çin rəqs dramı və baleti meydana gəlmişdir.

Akrobatika – dünyada tamaşa sənətinin ən qədim növlərindən biridir, onun tarixi iki min ilə yaxındır və o, səhnə sənəti statusu almışdır.

Çində təqaüdücdən məktəbliyə qədər milyonlarla insan öz iş gününə “uşu” məşqləri ilə başlayır, Çin dilindən tərcümədə o, “döyüşmək bacarığı” deməkdir.

“Uşu” - ənənəvi milli gimnastika, idman növü, özünümüdafiə vasitəsi və sadəcə gözəl tamaşadır. “Uşu” təmrinlərini Çində sirk və estradada nümayiş etdirirlər, “uşu” çempionlarını bütün ölkə tanıyır. Müasir Çin təbabəti hesab edir ki, “uşu” orqanizmin tonusunu artırır, gümrahlığa və yaxşı əhval-ruhiyyəyə səbəb olur.

Təsviri sənət Çində hələ neolit dövründə (təxminən 6 min il əvvəl) yaranmışdır. IV-V əsrlərdə Çin rəssamlığının (qoxua) əsas formaları təşəkkül tapmışdır. Bu ipək və ya kağız üzərində suda qarışdırılmış tuş və rənglərlə ənənəvi Çin rəssamlığıdır. Çin rəssamlarının tərzlərinə yüksək fırça ilə işləmək texnikası, rəng çalarlarının incəliyi, cizgilərin ahəngdarlığı və səlisliyi, şəkildə məkanın xüsusi təsviri xasdır.

Ənənəvi olaraq Çin incəsənətində mənzərə şəkilləri: dağ və çaylar, gül və quşlar xüsusi yer tutmuş və tutmaqdadır. Bütövlükdə şəkillər və onların ayrı-ayrı detalları xüsusi təfsirə malikdirlər. Məsələn, tablolarda tez-tez rast gəlinən şam ağacı dözümlülük və uzunömürlük, söyüd – zəriflik, təvazökarlıq, səhləb – sadəlik və alicənablıq rəmzidir və s.

Ənənəvi Çin rəssamlığı ilə yanaşı yağlı boyalarla şəkil çəkmə, ağacda naxış oyma, heykəltərəşliq, kitabça-şəkillər, karikatura da geniş inkişaf etmişdir. Bayağı şəkillər geniş populyarlığa malikdir. Köhnə texnoloji və bədii ənənələr əsasında lak rəssamlığı da inkişaf etməkdədir.

Geyim. Çin çoxmillətli dövlətdir və hər millətin yeməkdə, geyimdə, yaşamaqda, adət-ənənələrdə və s. əks olunan öz həyat tərzini formalaşmışdır, bunlara da təbii, sosial, iqtisadi və digər faktorlar öz izini qoymuşdur.

Müasir Çində Avropa paltarları daha populyardır. Parlaq rənglər, qəşəng və çeşidli fasonlar. Qadınlar parlaq naxışlarla bəzədilmiş ipək koftalar geyirlər.

Kəndlərdə milli geyim qorunub saxlanmışdır. Kəndlilin paltarı qollu qadın koftasına oxşar qısa gödəkçədən və topuqlarda lentlə sarılmış gen şalvardan ibarətdir. Bu paltar boz iplik parçadan tikilir, ilin soyuq vaxtları isə pambıqla astarlanır. Yayda kəndlilər daha gen kofta və elə həmin materialdan olan, lakin ağ rəngli qısa çalvar geyinirlər.

Kəndlilərin baş geyimi adətən dəsmaldır. İsti yaxud yağışlı havada kəndlilər enli kənarları olan həsir şlyapa taxırlar ki, bu da çətiri əvəz eləyir. Kəndlinin ayaqqabısı bəmazi parçadan tikilmiş və qalın dəri və ya keçə altlığı olan tufllərdir.

Kənd qadınlarının paltarları da ümumən kişilərinə oxşardır. Çinli qadınlar topuqda bağlanan şalvar geyinirlər, ancaq onların üst paltarı daha gen və yaraşıqlıdır. Qadın üst köynəyinin (kurma) enli qolları var və o, yubkanın üstündən geyinilir. Çin qadın geyiminin ən yayılmış və ənənəvi növlərindən biri düz yaxalılı xalattır (tsipao). Fasonda sadə və geyimdə çox rahat olan bu xalat bədənin cizgilərini dəqiq göstərir. Tsipaonun xalatın bütövlük təşkil edən qolları ya qısa, ya da uzun ola bilər. Tsipao adətən sağ tərəfə düymələnir. Yeriylərkən hərəkətə mane olmasın deyərək, aşağıda böyürlərdən yarıqlar qoyulur. Tsipao xalatının digər qadın geyim növlərindən üstünlüyü tikilişinin asanlıqda və adi parçalardan istifadəsindədir. Təntənəli günlərdə qadınlar xalatın üstündən qolsuz köynək geyirlər ki, bu da xalatın özü kimi naxışlarla bəzədilmiş olur.

Monqol qadınları bu millət üçün səciyyəvi olan xalat və çəkmə geyinirlər. Tibetlilər büzməli uzun ətəkləri olan don – “çuba” geyirlər. Myao və yao xalqlarının qadınları çoxlu büzmələri olan yubka geyinirlər. Uyğurlar arasında naxışlı araçınlar məşhurdur, koreyalılar isə ucu burulmuş ayaqqabı geyinirlər.

Milli mətbəx. Çin mətbəxinin bütün dünyada məşhurluğu görünməyən miqyaslara çatmışdır. Çinin kulinariya sənəti çoxəsrlik tarixə malikdir. Hələ İncjou dövründə (3000 il əvvəl) Çində soya sousu, sirkə, şərab, povidlo, ədviyyat və xuruş hazırlamağı bacarırdılar. Bahar və Payız dövrlərində və Döyüşən hökmdarlıqlar dövründə isə (e.ə. 770-221-ci illər) ilk kulinariya kitabları meydana gəlir. O, dövrün belə kitablarından biri - “Lyu şı çuntsyu” Çin mətbəxinin əsas prinsipini formalaşdırmışdır: yemək bişirmək sənətinin başlıca hissəsi – odun, ədviyyatın və xuruşun gücünün ahəngidir. Müasir Çin kulinarları Çin mətbəxinin əsas xüsusiyyətini belə formalaşdırırlar: təyyarədən başqa uçan hər şeydən və stol və stuldan başqa dördəyaqlı hər şeydən qida hazırlamaq olar.

İlk aşpazlıq kitabı Çində təxminən min beş yüz il bundan əvvəl tərtib edilmişdir, artıq o dövr üçün aşpazlıq sənəti ciddi tədqiqat predmeti idi ki, bu da qismən çinlilərin qida hazırlamağa olan xüsusi münasibəti ilə izah olunur.

Çində, məlum olduğu kimi, çubuqlarla yeyirlər ki, bu da azacıq pratika ilə belə yeməyin ən kiçik tikələrini də kifayət qədər asanlıqla götürməyə imkan verir. Çubuqlar adətən nazik, dəyirmi, və ucu küt olur, çox vaxt bambuk, metal, plastmass və fil sümüyündən hazırlanır. Sup üçün xüsusi dayaz qaşıqlar (saxsı, metal və ağac) ayrılır.

Çinin müxtəlif ərazilərində qida hazırlamağın müxtəlif olmasına baxmayaraq yemək bişirməyin bəzi qaydaları bütün aşpazlar üçün ümumi olaraq qalmaqdadır. Kulinariya qanunları tələb edir ki, qida təkcə dadlı deyil, həm də faydalı, bəzən isə müalicəvi olmalıdır. Bir çox yeməklərin resepturasına əksəriyyəti eyni zamanda müalicəvi olan çoxlu ədva otları daxildir (həm də müəyyən dəstdə və uyğunluqda). Qədim Çində aşpaz, həkim və əczaçı peşələri çox vaxt bir araya sığışırdı. Başlıca qayda isə - hər yemək üç mühüm xarakteristiakya malik olmalıdır: rəng və görünüş (se), rəyihə (syən) və tam (vey). Çin kulinariya üçün hazırladığı yemək – sadəcə aclığı yatırmaq vasitəsi deyil, həm də sənət əsəridir. Yeməyi estetik cəhətdən daha zərif etmək üçün adətən zidd rəngli ət və tərəvəzlərin uyuşması götürülür. Soğan, zəncəfil, sarımsaq, qabıqlı qırmızı bibər, küncüt yağı, veytszin (natrium qlütamat), göbələk qurusu və sonsuz sayda digər ədvalar əlavə olunur.

Qədim filosof Lao Tszı deyirdi: “Böyük dövləti idarə etmək sənəti balaca balıq hazırlamaq sənəti kimidir”.

Əksər hallarda Çin mətbəxinin özünəməxsusluğu istifadə edilən ərzaqların özləri ilə yox, onların ilkin emalı ilə əldə olunur. Məsələn, əsas prinsiplərdən biri odur ki, yemək kiçik tikələrdən təşkil olunmalıdır, bu hazır xörəyin boşqabda bölünməsi üçün yemək zamanı əlavə səy tələb etmir. Buradan da iki başlıca Çin kulinariya sirri üzə çıxır: düzgün doqramalı və düzgün bişirməli. Kiçik tikələr güclü odda bərk qızqın yağda çox tez bişir (demək olar ki, bir-iki dəqiqə), həm də yağda əvvəlcə ətirli istiot və zəncəfil bişir ki, bu da hazır yeməyə xüsusi rəyihə verir. Çox vaxt yemək hazırlananda xəmir və nişasta klyardan istifadə olunur ki, bu üsul ərzaqların tərəvətini saxlamağa imkan verir. Klyarda ət tikələri, balıq, dəniz ərzaqları, tərəvəz və ümumiyyətlə yeməli olan hər şey hazırlanır.

Çin mətbəxində bir çox komponentlərdən istifadə edilir, həm də eyni yeməyin inqrediyentləri müəyyən temperatur rejimində ayrı-ayrı hazırlanır. Yeri gəlmişkən, temperaturun qida hazırlamaq zamanı roluna dair Konfutsi yazırdı ki, “...əgər ərzağı doqquz dəfə qaynatsan hər dəfə onun dadı və strukturu dəyişəcək. Bunu hər zaman yadda

saxlamaq lazımdır: yeməyi onun bütün dad keyfiyyətlərinin üzə çıxacağına tələb olunan dəqiq vaxt ərzində bişirmək lazımdır”.

Komponentlərin, dadların və ətlərin zahiri uyğunsuzluğu Çin mətbəxinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir: “balıq ətirli donuz əti”, “meyvə dadlı mal əti”, turş-şirin xiyarlar və s. “Toyuq qiyməli yemiş” elə hazırlanır ki, toyuq yemiş tami, yemiş isə toyuq dadı verir. Düzgün hazırlanmış balıq balıq dadı verə bilməz, yoxsa aydın olmaz ki, nəyə görə ona nəşə edilib. Adətən aşpaz düşündüyü yeməyi hazırlamaq üçün inqrediyentləri çox dəqiqliklə seçir. Məsələn, toyuq və ya ördək müəyyən yaşda olmalı, bundan başqa xüsusi dənə böyüdülməlidirlər.

Çin mətbəxi çoxçeşidliliyi ilə seçilir, buna da böyük sayda ədvaların və xuruşların köməyi ilə nail olunur: onlar aşpazların məhsullarına zahiri gözəllik verir, onların qidalılığını artırır, bəzi yeməklərin spesifik iyini götürür (qoyun əti, balıq və s.). 400-dən çox müxtəlif ədva və xuruş növü məlumdur ki, onlardan ən aşağısı 100-dən daim istifadə olunur.

Çin milli mətbəxinin əsasını ən müxtəlif ərzaqlardan olan yeməklər təşkil edir: yarma, un, tərəvəz, ət, balıq, dəniz onurğasızları, yosunlar, ev quşları, cavan bambuk zoğları və s.

Düyü – Çində ən çox yayılmış və sevimli yeməkdir. Çin ailələrində düyü bir qayda olaraq sonda verilir. Düyünü hazırlamağın öz xüsusiyyətləri var. Təmizlənmiş düyünü avropalılar kimi suda yox, buxarda bişirirlər: düyü ilə dolu bambuk xəlbiri işərisində su olan bardağın ağzına qoyur və odda qaynadırlar. Sudan çıxan buxar düyü dənələrini xəşil etmədən yumşaldır.

Çin qidasını paxlalı bitkilərdən və onlardan hazırlanan ərzaqlardan ayrı təsəvvür etmək olmaz: soya yağı, soya südü, soyadan hazırlanmış kəsmik. Təzə, qurudulmuş, turşuya qoyulmuş soya kəsmiyindən yüzlərlə xörək resepti vardır. Soya paxlalarından hazırlanan tünd qəhvəyi duru sous və duru duzlu pasta çox sevilir. Paxlalı bitkilər çinlilərin qidasında əsas zülal mənbəyidir; onlar istifadəsi çox məhdud olan əti əvəz edir.

Çinlilərin qidasının spesifikliyi onun südsüzlüyündədir. Süd məhsullarından yalnız monqol, tibet və türk millətləri istifadə edirlər. Çin qidasının ikinci xüsusiyyəti – dad kontrastıdır: yemək şit hazırlanır, lakin acı, müxtəlif souslarla verilir. Rasionun əsasında – yarmadan və tərəvəzdən hazırlanmış yeməklər durur (cənubda – düyü, şimalda – buğda, qaolyan, çumiza). Düşbərə, un və noxud əriştəsi sevimli

təamlardandır. İçməli su və dəniz balıqları gündəlik menyunu təşkil edir. Ət (donuz, mal əti), kəsilmiş quş əti (toyuq, ördək) əsasən bayram yeməklərinə daxildir.

Undan hazırlanan qida məmulatları çinlilər arasında çox məşhurdur. Onların arasında əriştə, vermişel, müxtəlif növ kökələr, buğda bişirilmiş qoğal, düşbərə, şirin peçenye vardır.

Çin mətbəxində tərəvəzlər böyük rol oynayır. Daha çox kələm (Çin salat kələmi, ağ baş kələm, sıçuan kələmi), batat, kartof, müxtəlif növ turp, batun – göy soğan, sarımsaq, pomidor, bibər, ispanaq, yaşıl qabıq lobya və digərlərindən istifadə olunur. Bişirilmiş şəkildə, qarnirdə və konservlərdə olan cavan kök bambuk zoğları geniş yayılmışdır. Tərəvəzləri iri miqdarda turşuya qoyur, soya sousunda duzlayır, qızcırdır, qurudurlar. Onların, xüsusən soya sousunda duza qoyulmuş turp və salat kələmi sıyığın əsas çərəzidir.

Çin mətbəxinin xüsusi delikatesi – pekin ördəyidir. Əvvəlcə onun işalatını təmizləyir, pörtlədir, tüklərini yolur və qurudur, sonra isə xüsusi sobalarda asılmış halda qızardırırlar. İsti ördəyi qızardılmış dərisi ilə birlikdə tikələrə bölürlər. Ördəyi belə yeyirlər: ət tikələrini nazik fəşəlinin üstünə qoyur, üzərinə duru şirin sous tökür, soğan əlavə edir və lülə düzəldirlər.

Çin mətbəxində toyuq və ördək yumurtalarından geniş istifadə olunur. Bəzi isti və soyuq çərəzlərin hazırlanması üçün xüsusi üsulla konservləşdirilmiş ördək yumurtalarından istifadə edilir. Onları külün əhəng, soda və duzla qarışığına batırır və 20-100 gün ərzində çənlərdə və ya torpaqda saxlayırlar. Belə saxlanma nəticəsində yumurtanın ağı qəhvəyi, sarısı isə yaşıl rəng alır. Yumurta özünəməxsus dad alır.

Çinin cənubunda delikateslərdən biri “əjdaha ilə şirin döyüşü” adlanır. Belə təam əjdahanı təcəssüm edən ilan ətindən və şiri təcəssüm edən pişik ətindən hazırlanır. Müxtəlif dəniz ərzaqlarından geniş istifadə edilir. Akula və trepanqın üzgəcləri delikates sayılır. Şirin təamlar əsasən meyvədən təşkil olunur. İçkilərdən hələ qədimdən Çində əvəzolunmaz içki hesab edilən çay birinci yerdədir.

Çinlilər gündə üç dəfə yeyirlər. Ənənəvi nahar vaxtı günortadan sonradır.

Çin milli mətbəxinin bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq çinlilərin qidası sadəliyi və yeknəsəkliyi ilə seçilir. Bitən, qaçan, üzən və uçan hər şeydən hazırlanan və restoran və ziyafətlərdə verilən nəfis təamların çoxu heç də milli Çin yeməyi demək deyildir. Onlar banket, delikates

yeməkləri hesab olunur, sadə insanlar onları yalnız toy və bayram günlərində dadırlar.

Bütün dünyada “1 nömrəli” mətbəx kimi şöhrət tapan Çin mətbəxi 8 əsas qrupa bölünür. Differensasiya tarixən coğrafi prinsipə aparılmışdır: Pekin Mətbəxi (Jing Cai), mütəxəssislər onu həm də “Saray Mətbəxi” adlandırırlar, Şanxay Mətbəxi (Ru Cai), Şantun Mətbəxi (Lu Cai), Sansiy Mətbəxi (Qin Cai), Şansiy Mətbəxi (Qin Cai), Xunan Mətbəxi (Xian Cai), Sıçuan Mətbəxi (Shu Cai) və Quantun Mətbəxi (Yue Cai).

5. ÇİNDƏ DİN

ÇXR konstitusiyası Çinin hər bir vətəndaşı üçün din azadlığına zəmanət verir. Ölkədə dini işlər üçün xüsusi komitə fəaliyyət göstərir. Hökumət dini fəaliyyətə maneə olmamaqla etiqad azadlığını təmin edir. Çində kilsə və məbədlərin hüquqları qorunur və ateistlərin ictimai yerlərdə təbliğatı qadağandır. Bundan başqa, dövlət din xadimlərinə ölkənin siyasi həyatında iştirak etməyə icazə verir. Onların xalq toplantılarında təmsil olunmaq və siyasi məsləhət şuralarında dövlət işlərinin bütün səviyyələrinin müzakirəsində iştirak etmək hüquqları vardır.

Çin və Şanxay ictimai elmlər akademiyalarında buddizm, islam və xristianlıq bölmələri olmaqla dünyəvi dinləri tədqiq edən institutlar fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, İslam teoloji institutu, Nankin birləşmiş teoloji seminariyası, Çin buddizmi institutu mövcuddur.

Bu gün Çində 100 milyondan çox dindar yaşayır və onlar öz dini mərasimlərini sayı 85 mini ötən məbəd, məscid və başqa yerlərdə həyata keçirir. 3 mindən çox dini yönümlü təşkilat təsis edilib. Ölkədə bu təşkilatlar tərəfindən yaradılmış 74 ruhani-dini təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Çində dinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Əgər Hindistanda din hökmranlığı və hindlinin dini düşüncəsi metafizik təxəyyüllə dolmuş hesab edilsə, Çində başqa tip dini görüşlər yaranıb.

Çində dinin əss elementlərinə animizm və politeizm daxil olub. Çinlilər hesab edirdilər ki, dünya ruhlarla doludur. Şər ruhlar (quy) – xəstəlik və bədbəxtlik gətirir. Bu ruhlardan qorunmaq və ya qovmaq üçün isə müxtəlif tilsim və rituallardan istifadə edilirdi.

Çinlilər dünyanın iki elementin – “in” və “yan”ın birləşməsindən yaranmasına inanırdılar. “In”qaranlıq, qadın, şər hesab olunurdu. Bu ketfiyyətləri özündə cəmləşdirən şər ruh “quy” idi. “Yan” isə istilik, işıq, xeyir, kişi demək idi və özündə bu keyfiyyətləri təcəssüm etdirən şeylər “quy”dan müdafiə olunmaq üçün bu keyfiyyətlərdən istifadə edə bilərdi. Çinlinin təsəvvüründəki ruhlar və allahlar aləmi oxşar hakimiyyət və nüfuza malik dövlət və insanlar aləminin surəti idi. Hər şəhərin öz allahı vardı. Kainat üzərində yerdəki imperatora uyğun gələn “tyan” – “səma” yüksəlirdi.

Çində ruhları və allahları olan bu dindən başqa daha beş əsas dini təlim: konfutsizm, daosizm, buddizm, islam və xristianlıq yayılmışdır.

Dindən çox etik-siyasi təlim olan konfutsizm e.ə. III əsrdən 1912-ci ildə respublika elan olunanadək dövlətin dəstəyindən istifadə edib. Konfutsi fəlsəfəsi özlüyündə ailə və əxlaq kodeksini birləşdirir. Daosizm din olaraq Çinə daha çox bağlı olsa da, buddizmin təsirini əks etdirir. Daosizmin məbədləri, allahlar panteonu və keçmiş mükafatları və cəzaları kimi gələcək haqqında təlimi vardır. Buddizm Hindistanda yaransa da, Çində geniş yayılıb və burada yüzlərlə buddist məbəd və monastrları tikilib. Müsəlmanlar Çinin hər yerində, xüsusilə, ölkənin şimal-qərb və cənub-qərb rayonlarında yaşayır.

Xristianlıq Çində Avropa və Amerika missionerləri vasitəsilə yayılmağa başlayıb. Bu proses XIX-XX əsrlərdə daha geniş yayılsa da, bu dinə etiqad edənlərin sayı əhalinin 1 faizini təşkil edir.

Çinli mövcudluq sirrləri, yaşam və ölüm problemləri barədə həddindən artıq az fikirləşsə də, hər zaman öz qarşısında xeyirxahlıq etalonu görməyi və ona oxşamağa çalışmağı müqəddəs borc hesab edir. Çinlilər üçün müqəddəs insan o biri dünyada zövq almağa və əzabdan qurtulmağa çalışanlar yox, qəbul edilmiş normalara uyğun və ləyaqətlə yaşamağa öyrəşənlər hesab olunur.

Konfutsiçilik Çində e.ə. V-VI əsrlərdə yaranıb. O, ən qədim fəlsəfi sistemlərdən və daosizm və buddizmlə birlikdə üç əsas dini-etik təlimdən biri hesab edilir. Çin imperiyasının müəyyən tarixi məqamlarında isə konfutsiçilik əsas din, rəsmi dövlət ideologiyası funksiyasını oynayıb. Onların ön plana çəkdiyi və ciddi-cəhdlə tətbiq etdiyi sosial etika cəmiyyət həddlərində fərdin mənəvi kamilliyinə yönələrək qədimliyin nüfuzu ilə təqdis edilən ciddi müəyyənləşdirilmiş normalar çərçivəsində, mahiyyət etibarilə, digər dinlərin də əsasında duran mistikaya, bəzən isə hətta ekstaza bürünmüş kortəbii etiqadın ekvivalenti idi.

Din olmasa da, konfutsiçilik sözün əsl mənasında az qala dindən də güclüdür. Konfutsiçilik həm siyasi, həm inzibati sistem, həm də iqtisadi və sosial proseslərin əsas tənzimləyicisi, bir sözlə, Çin həyat tərzinin özü idi.

2000 ildən çox bir müddətdə konfutsiçilik çinlilərin ağıl və duyğularının formalaşmasına, onların inanclarına, psixologiyalarına, düşüncələrinə, davranışlarına və məişətlərinə ciddi təsir etdi. Bu mənada konfutsiçilik dünyanın geniş yayılmış dinlərinin heç birindən geri qalmır. Bu təlim Çin milli mədəniyyətinin bütün çalarlarına, əhalinin milli xarakterinə nəzərə çarpacaq dərəcədə rəng qatdı.

Konfutsiçiliyin əsl adında (ju – ([tzya tzyao]) – “intellektual şagirdlər məktəbi”) onun yaradıcısının adının olmaması da təsadüfi deyildi. Çünki Konfutsinin məqsədi yeni təlim yaratmaq yox, çox uzaq keçmişə sevmək və ona inanmaq idi.

Konfutsiçilərin sələfləri əsasən məmur ailələrindən olan və rəsmi mövqelərini itirdikdən sonra müəllimlik edənlər idi. Onlar sonralar Onüçkitabçılığın bir hissəsini təşkil etmiş qədim kitabları təlim etməklə dolanırdılar.

Onüçkitabçılıq təlimləri (Şi-san tzin) – konfutsiçiliyin qanun-qaydalarını təşkil edən 13 qədim Çin klassik əsərləridir.

Onüçkitabçılığın tarixi isə Xan dövrünə gedib çıxır. O zaman (e.ə. 140-87-ci illər) aşağıda adı çəkilən əsərlərin daxil olduğu Beşkitabçılıq mövcud idi.

1. Şitzin (mahnı və himnlər kitabı);
2. Şutzin (tarix kitabı);
3. İtzin (dəyişikliklər kitabı);
4. Li tzi (mərasimlər haqqında qeydlər);
5. Çuntzyu (payız və yaz salnaməsi).

Tan sülaləsi dövründə (e.ə. 907-618-ci illər) Beşkitabçılığa aşağıdakılar əlavə edildi:

6. Çjou li (Çjou sülaləsinin ritualları);
7. İli (etiket və mərasimlər haqqında kitab);
8. Tzou-Çjuan (cənab Tsyuminin xronikası);
9. Qunyan-Çjuan (cənab Qunyan Qaonun xronikası);
10. Qulyan-Çjuan (cənab Qulyan Çinin xronikası).

İmperator Ven-tszuenin dövründə (e.ə. 840-827-ci illər) bu mətnlər daş plitələrə yazıldı. Bu zaman onlara daha üç kitab əlavə edildi:

11. Syao Yzsin (ehtiramlı oğullar kitabı);
12. Lun yuy (mülahizə və söhbətlər);
13. Er ya (nəfis sinonimlər lüğəti və kanon kitablarına şərhlər).

Onüçkitabçılığın formalaşması Şimali Sun dönəmində (e.ə. 1127-960-cı illər) Men-tzsı traktatı əlavə edilməklə sona çatdı.

Bu kitablar Çinin tarixində mühüm rol oynayaraq iki min il ərzində ölkənin və təlim-tərbiyənin idarə olunmasının əsasını təşkil edirdilər.

Konfutsi (Kun-tszı, e.ə. 551-479-cu illər) Çjou sülaləsi dönəmində Lu səltənətində (indiki Şandun əyalətinin Tsyuyfu şəhəri)

anadan olub. Onun ailəsinin mənəbəyi əsilzadə-məmur və hərbcilər idi. O, 22 yaşında Çinin ən məşhur pedaqoqu kimi ad aldı. Kun-tszi məktəbində 4 kitab: əxlaq (Şitszin), dil (Şutszin), siyasət (Litszi) və ədəbiyyat (Yuetszin) öyrədilirdi.

50 yaşında Konfutsi siyasi karyeraya başlayaraq Luda yüksək vəzifəyə təyin edildi. Amma tezliklə intriqalara dözməyərək istefa verdi və 13 il boyunca Çinin ərazisini səyahətə çıxdı. E.ə. 484-cü ilə Luya qayıtdı və Şutszin, Şitszin, Litszi, Yuetszin, Çuntsyu kitablarının redaktəsi, yayılması və müəllimliklə məşğul oldu. Konfutsi Çinin daxili krizislərlə müşayiət olunan sosial və siyasi dəyişikliklər dönməndə yaşamışdır. Patriarxal-qohumluq normaları dağılmışdı, daxili ədavət soylu nəsilləri parçalayırdı. Tarixi ənənələrin dağılması, məmurların acgözlüyü və satqınlığı, sadə xalqın kasıblığı və iztirabları ölkənin taleyini düşüncələrin ciddi narazılığına səbəb olurdu.

Geniş yayılmış fikirlərin əksinə olaraq, Konfutsini sözün mütləq mənasında dinin banisi hesab etmək olmaz. Doğrudur, onun adı çox vaxt Budda və Zərdüştə yanaşı çəkilir, amma əslində Konfutsinin dünyagörüşündə etiqad məsələlərinə çox az yer verilib.

Etik-siyasi təlim olan konfutsiçiliyin mərkəzində insan əxlaqı, ailə və dövlətin idarə olunması məsələləri durur. Konfutsi üçün çıxış nöqtəsi kimi “səma” və “səmavi təsir” konsepsiyası əsas götürülür. Öz əsrinə tənqidi yanaşaraq ötən əsrləri üstün tutan Konfutsi bu müqayisənin əsasında özünün tzyun-tszi insanının mükəmməl idealını yaratdı. Müəyyən keyfiyyətlərə malik insan bu keyfiyyətləri Dao mənəvi qanunları ilə uzlaşdırmalıdır. Bu mükəmməlləşmənin məqsədi xeyirxah xadim (tzyun-tszi) səviyyəsinə çatmaq idi. Tzyun-tszi 2 vacib üstünlüyə –humanizm və borcluluq duyğusuna malik olmalı idi. Konfutsi təlimində əsas yerijən (insanilik, humanizm) – ailə, cəmiyyət və dövlətdə insanlar arasında münasibətlər tutur. Bu konsepsiyanın “nəyi ki, özünə arzulamırsan, onu başqasına etmə” prinsipi idi. Konfutsi ailəni əsas nümunə götürən cəmiyyətin bütün üzvləri arasında vəzifələrin dəqiq bölünməsi ilə çıxış edən siyasi konsepsiya da hazırlamışdı.

Humanizm (jen) özündə təvazökarlıq, təmənnəsizlik, ləyaqət, insanlara sevgi və s. keyfiyyətləri birləşdirir. Jen – yalnız qədim insanların malik olduğu, demək olar ki, əlçatmaz bir idealdır. Konfutsi müasirlərindən humanist olaraq yalnız özünü və sevimli şagirdi Yan Xueyi hesab edirdi. Lakin əsl tzyun-tszi üçün təkə humanizm kifayət

etmirdi. O, həmçinin daha vacib bir keyfiyyət – borcluluq duyğusuna malik olmalı idi. Borc – humanist insanın öz məziyyətləri çərçivəsində üzərinə götürdüğü mənəvi öhdəlikdir.

Borcluluq duyğusu, bir qayda olaraq, öz xeyrini bilməklə yox, bilik və yüksək prinsiplərlə şərtlənir. “Xeyirxah adam borc haqqında düşünür, rəzil adam isə mənfəət haqqında düşünür” deyər Konfutsi öyrədirdi. O, həmçinin düzlük və səmimilik (çjen), ədəb, əxlaq, mərasim və ənənələrə sadıqlıq (li) kimi anlayışları da təhlil edir.

Konfutsi ilə təmasda olan şagirdlərin yazılarında filosof ədalətli, soyuqqanlı, təmkinli, işgüzar təsvir edilir. Həyatda praktik olan Konfutsi öz təlimində də bu cürdür. Onun bütün söhbətləri və təlimatları, həyatı müdriklik xarakteri daşıyır və adi, təbii tələbatları aşmır. Onun bütün təlimi üç əsas: dövlətin təbəələri ilə, ataların uşaqları ilə və ərlərin arvadları ilə düzgün davranmalarında tamamlanır. Bundan başqa, 5 ali məziyyət və ya öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi tələb olunur:

- **insansevərlik**, yəni özün kimi hamıya şəfqətlə yanaşmaq;
- **ədalət** və ya üzgövrənlik etmədən hər bir kəsin layiq olduğu mükafat və cəzanın verilməsi;
- **qanunlara tabeolma** və hakim dinin təyin etdiyi adət-ənənələrə riayət olunması;
- **həqiqətə uyğunluq**, daha doğrusu hər cür yalana daim ikrah bəslənilməsi;
- hər zaman və hər yerdə **düzlük və təmizlik**.

Konfutsi bu qaydalara əməl olunmasının xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanırdı və onlara əsaslanaraq öz təlimini yaratmışdı. Bu təlimin əsas prinsipi fəaliyyətdə tarazlığın qorunması və bütün anlarda sakitliyin saxlanması, heç bir vəchlə ehtirasa qapılmamadır. Konfutsiyə görə, hər bir müdrikin can atmalı olduğu mənəvi kamillik elə budur. İnsan hər zaman ortanı gözləməlidir: nə qatı nifrət, nə məhəbbət; çox kədərlənməməli, çox sevinməməli – bir sözlə, heç zaman ifrata qapılmamalıdır. Bundan başqa, digərlərinə olan münasibətlərdə də əxlaq qaydalarına əməl etməlidir, yəni özünə arzulamadığını başqalarına da arzulamamalıdır. Ədalət və düzgünlük, özünə və sözünə inam, səmimilik anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasına və ictimai münasibətlərə xeyirxah yanaşmanın əsasıdır. Özündən böyüklərə hörmət və ehtiram, həlimlik, dözümlü və nəhayət istisnasız hər kəsə nəzakətlə yanaşmaqla ortanı və harmoniyayı gözləmək olar.

Bu prinsiplərə riayət edilməsi alicınab tzyun-tszının borcudur. Beləliklə, Konfutsinin “alicınab insanı” ibrətamiz məziyyətlərə malik mücərrəd sosial idealdır. Bu ideal bənzətmə üçün mütləq sayılırdı, ona yaxın olmaq isə sosial nüfuz və şərəf hesab olunurdu. Bu, xüsusilə, Xan dövründə (e.ə. III əsr) Çin imperiyasını idarə edən məmurlara aid idi. Bu təlim dövlət quruluşunu, xalqın mənəvi və əxlaqi durumunu, məişətini əhatə edən bütün səviyyələr üçün stimül sayılırdı. Xalqa bu təlimi daha yaxşı aşılamaq üçün Konfutsi mərasimlər adlanan bütöv bir kodeks yaratmışdır. Mərasimlər insanlara müəyyən vəziyyət və zamanda özlərini necə aparmalarını, mübahisə və toqquşmalardan qaçaraq ədəb-ərkan qaydalarına riayət etməyi öyrədir. Konfutsi deyirdi ki, mərasimlər səma ilə yerin əlaqəsini, insanlar arasında qayda-qanunu təsdiq edir və süni deyildir. O, öyrədirdi ki, mərasimlər əşyaların müxtəlifliyinə, onların aşağı və ya yüksək məziyyətlərinə, təbiətin hər yerində mövcud olan müxtəlifliyə əsaslanır. Buna görə də, nigah, dəfn, qurbankəsmə zamanı həyata keçiriləcək müxtəlif təlimatlar nəzərdə tutulmuş, eləcə də hakim və məmur, ata və övlad, ər və arvad, böyüklər və kiçiklər arasında əlaqələrin forması müəyyən edilmişdi. Beləcə, bu təlim Çinin siyasi və ailə quruluşuna tətbiq edilirdi. Hakimin demokratik təməli və qeyri-məhdud hakimiyyətinin tərəfdarı olan bu təlim eyni zamanda “qızıl orta” prinsipini də unutmurdu: – “hökmdarın yalnız həddini keçən tələblərinə riayət etməmək olar”.

“Qızıl orta” cəmiyyət və onun üzvlərinin ideal vəziyyəti sayılırdı. Ona nail olmaq üçün isə bütün hərəkətləri düşünərək etmək, tələsməmək və qaydalara pedantcasına əməl etmək zəruri idi.

Bunlardan başqa nifrət və sevgiyə də ölçülü yanaşılmalı idi. Konfutsi pisliliyə, bədxahlığa qarşı yaxşılıqla, xeyirxahlıqla cavab verilməsinin cəfəng və mənasız olması qənaətindəydi: “Bəs onda xeyirxahlığı nə ilə cavablandırmaq?”, - deyə soruşurdu. O, həmçinin, mənasız qəhrəmanlığı da qəbul etmirdi. Əgər görürsən ki, insanı xilas etmək mümkün deyil, onda niyə hədəf yerə risk edəsən ki? Münasibətlərin əsasında hörmət, dostluq, qayğıkeşlik dayanmalıdır. Heç vaxt Li çərçivəsindən kənara çıxmaq olmaz.

Konfutsi hər zaman etiketin yalnız davranış üçün praktik orientir olduğunu xatırladırdı: “Əgər Li nə olduğu bilinmirsə, heş nəyə ümid etmək mümkün deyil”.

Lao-tszı hərəkətsizlik və ibtidai sadəliyi öyrətdiyi halda, Konfutsi hadisələrin gedişinə aktiv müdaxilə olunmasını təkid edirdi. Onun

fikirincə, xalqı tale yazısına buraxmaq olmaz. Cəmiyyətin həyatında təbiilik və qanunlar arasındakı harmoniya hökm sürməlidir. “Təbiət sünilikdən irəlidə olanda barbarlıq, sünilik təbiəti ötəndə isə ikiüzlülük alınır. Yalnız təbii və süninin tarazlığı xeyirxah insanı yaradır”.

Konfutsiçilik yarandığı ilk gündən sosial-etik və dövlət aparatına qovuşma cəhdinə görə seçilib.

Bu cəhdə ailə-qohumluq kateqoriyalarına dövlət və səmavi hakimliyinin nəzəri izahları da uyğun gəlirdi: “dövlət – bir ailədir”, Səma oğlu həm də “xalqın atası və anasıdır”. Dövlət cəmiyyət ilə, sosial münasibətlər isə ailə strukturunun əsasında olan ata və oğul arasındakı şəxsiyyətlərə əlaqələrlə eyniləşdirilirdi.

Konfutsinin dövlət haqqında olan baxışlarında əsas diqqət “adların bərpasına” ayrılır. Hər bir insan özünü tutduğu mövqeyə tam uyğun şəkildə aparmalıdır. Əgər hökmdar əməldə yox, yalnız sözdə hakimdirsə, bu çox pisdir. Konfutsi bir knyaza -“Dövlət, hakimin hakim, təbəənin təbəə, atanın ata, oğulun oğul olduğu halda çiçəkləyir”, - demişdi. Əgər dövlət dövlət olmaq istəyirsə, “onun kifayət qədər ərzağı, qoşunu olmalı və xalq hökmdarına inanmalıdır”.

İmperator ölkənin atasıdır və təbəələr onun sadıq övladları olmalıdır. Ölkənin əhalisi 4 kateqoriyaya bölünürdü (bir növ hind kastalarını xatırladır):

1. Anadangəlmə müdrik olanlar;
2. Müdriklik qazana biləcək insanlar;
3. Çətinliklə təlim görə biləcək insanlar;
4. Müdriklik qazana və bilik əldə edə bilməyəcək camaat.

Belə sıralanmış cəmiyyət, ali (düşünən və idarəedənlər) və aşağı (işləyən və tabe olanlar) təbəqədən ibarət olmalı idi. Hansı təbəqəyə mənsub olma kriteriyası kimi varislik və var-dövlət prinsipi deyil, insanın tzyun-tszı idealına yaxınlıq dairəsi götürülməliydi. Əslində bu kriteriya istənilən şəxsin yuxarıya yolunu çətinləşdirirdi: sadə camaatın məmurlardan “heroqliflər divarı” olan bilik ayırır. Li-tszıda (mərasimlər haqqında qeydlər) mərasim və qaydaların sadə camaata aid olmaması və ağır fiziki cəzaların savadlılara verilməməsi haqqında xüsusi qeydlər vardı.

Konfutsi idarə olunmada son və ali məqsəd olaraq xalqın maraqlarını ifadə etməyə çalışırdı. Bununla belə, o, əmin idi ki, xalqın özünə öz maraqları anlaşılmazdır və təlim görmüş konfutsiçilərin köməyi olmadan onun idarə olunması mümkün deyil. “Xalqı doğru

yolla getməyə məcbur etmək lazımdır, amma səbəbini izah etmək lazım deyil”.

Konfutsi həyatın mənası, Allah və ölümsüzlük haqqında suallara cavab axtarmırdı. Onu təbiətin sirləri və insan mövcudluğunun faciəsi narahat etmirdi. Konfutsi üçün əsas məsələ cəmiyyətin sakit çiçəklənməsinin yolunu tapmaq idi. O, Dao haqqında danışarkən, bu sözün arxasında əlçatmaz və sirrli bir şey olduğunu düşünmürdü: “Dao insandan uzaqda deyil: ağıldan uzaq bir yol seçilməsi əsil Dao deyil”. Onun izah etdiyi Dao konkret sosial və etik ideal idi.

Amma bu Konfutsinin Ali Başlanğıcı inkar etməsi anlamına gəlmir. Bu, sadəcə olaraq, Konfutsiyə uzaq və mücərrəd görüldüyü üçün onu az maraqlandırır. Onun dini baxışları isə mərasimlərə riayət olunması, özünün və təliminin taleyinin Səmadan asılı olmasını dərk etməsində idi. Ölümsüzlüyün mövcudluğu haqqında suala Konfutsi belə cavab vermişdi: “Biz həyatın nə olduğunu bilmiriksə, ölümün nə olduğunu haradan bilərik?”.

Mərasimlərə Konfutsi sehrli anlam vermirdi. O, bütün anlaşılmazlıqlardan kənar olmağa çalışırdı. “İnsanlara necə kömək edəcəyimizi bilmiriksə, önlərə necə xidmət edə bilərik?”. Bununla belə, kultun əhəmiyyəti də inkar edilmirdi. Konfutsi ümumi əxlaq-siyasi intizamın bir hissəsinin kultlaşdırma olduğunu görürdü. Ali Qurbanvermə mərasiminin mənasını anlamadığını etiraf etməklə yanaşı, onun həyata keçirilməsini vacib sayırdı. “Əgər əcdadlarımız qarşısında olan borcumuzun ödənilməsinə cəhd etməsək, xalqın əxlaqı yaxşılaşmayacaq”.

Konfutsi ətrafdakı ədalətsizliyə qarşı olan və yüksək əxlaq uğrunda mübarizə aparən cəngavər idealını yaratmağa çalışırdı. Amma onun təliminin rəsmiləşməsi ilə ön plana mənə yox, qədimliyə sadiqliyin nümayiş etdirildiyi xarici forma keçdi. Çində orta əsrlərdə hər adamın sosial-məmur iyerarxiyasında tutduğu yerə uyğun müəyyən norma və stereotiplər formalaşmış və kanonlaşdırılmışdı. Təhsil almaq, iş tapmaq kimi doğumdan ölümədək həyatın istənilən anında istənilən hadisə üçün ciddi və məcburi davranış qaydaları müəyyən olunmuşdu.

E.ə. III yüzilliyin ortalarında konfutsiçiliyin üstünü qatı təhlükə aldı. Taxta imperator Tsinqi-xuandi çıxdı, o, qanunçuların təlimini rəhbər tuturdu ki, bu da sosial islahatları tələb edir və ciddi cinayət məəcəlləsinə ümid bəsləyirdi. E.ə. 213-cü ildə imperatorun əmri ilə Çində ilk “mədəni inqilab” başladı. Dövlət ideologiyasına zidd olan

bütün konfutsiçi kitab və ədəbiyyat yandırıldı. Yüzlərlə konfutsi təliminin bilicisi diri-diri torpağa basdırıldı, ya da Böyük səddin tikintisinə göndərildi. Lakin təqiblərin qızgın dövründə əlyazmaları qoruya bilən və ya onları əzbər öyrənən cəsarətli adamlar tapıldı.

206-cı ildə yeni Xan sülaləsinin hakimiyyətə gəlməyi ilə Konfutsi təlimi yenidən dirçəldi. 174-cü ildə imperator özü müəllimin qəbrinə qurban gətirdi və bundan sonra Konfutsi rəsmi olaraq millətin ən böyük müdriyi, Səma elçisi, “tacsız hökmdar” və ya “həqiqi hökmdar” (su van) elan edildi, onun təlimi isə rəsmi ideologiya statusu aldı. Mao Tzedun dövrünədək onun təlimi Çin mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olaraq qaldı.

Konfutsiyə görə sosial nizamın mühüm əsaslarından biri yaşca böyük olanlara ciddi itaət idi. Onun iradəsinə, sözünə, istəyinə kor-koranə itaət – həm bütövlükdə dövlət çərçivəsində, həm də qəbilə, ailə daxilində kiçik, tabe olan, rəiyyət üçün elementar norma idi. Konfutsi xatırladı ki, dövlət – böyük ailə, ailə isə – kiçik dövlətdir.

Konfutsi əcdadlara sitayişə dərin mənə verirdi və onu hər bir çinlinin ilkin vəzifəsinə çevirmişdi. Konfutsi oğulluq ehtiramı haqqında Syao təlimini işləyib hazırlamışdır. Syaonun mənası – valideynlərə Li qaydalarına uyğun xidmət, onları Li qaydalarına uyğun dəfn etmək və onlara Li qaydalarına uyğun qurban gətirməkdir.

Konfutsiçi əcdadlara sitayiş kultu və Syao normaları ailə və qəbiləyə pərəstişin inkişafına gətirib çıxardı. Ailə cəmiyyətin özəyi hesab olunurdu, ailənin maraqları ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını dəfərlərlə üstələyirdi. Elə daimi ailə artımı tendensiyası da buradan çıxmışdır. Münasib iqtisadi imkanlarla yaxın qohumların birgə yaşayışa can atması parçalanma meyllərindən xeyli üstün idi. Bir-birinin ətəyindən tutan və bəzən bütöv bir kəndi əhatə edən şaxələnmiş güclü qohum qəbilələr yaranırdı.

Syao Jen və digər məziyyətlərin və ölkəni idarə etməyin ən effektiv metodu hesab edilirdi.

Ailədə və cəmiyyətdə hər bir kəs, ailənin nüfuz sahibi olan üzvü, imperatorun hörmətli məmuru belə hər şeydən əvvəl ciddi konfutsian ənənələr çərçivəsinə daxil edilmiş sosial vahid idi, bu çərçivələrdən kənara çıxmaq mümkün deyildi: bu “üzünü itirmək” demək idi, çinli üçün isə üzünü itirmək vətəndaşın ölümünə bərabər idi. Normalardan kənara çıxmağa yol verilmirdi, Çin konfutsiçiliyi heç bir qeyri-adiliyi,

zehni orijinallığı və ya yüksək mənəvi simanı dəstəkləmirdi: əcdadlara ciddi sitayiş normaları eqoist meylləri hələ uşaqlıqdan üstələyirdi.

İnsana uşaqlıqdan adət etdirilirdi ki, şəxsi, emosional, yüksək öz dəyərlər ümumi, qəbul olunmuş, rasional şərtləndirilmiş və hamı üçün vacib olanlarla müqayisəyə gəlməzdir.

İlk baxışdan ənənələrə belə sadıqlıq qəribə görünə bilər. Konfutsi dünyagörüşündə isə o, dərin mənaya malik idi, zira o, Nizamın rəhni idi. Tipik utopist olaraq o, elə bir cəmiyyət arzulayırdı ki, burada hər şey cüzi xirdalığa qədər nəzərdə tutulsun.

Konfutsi hesab edirdi ki, insan humanizm və etiket normalarına cəzasız riayət etməyi öyrənməlidir. Humanizm və etiket ailəni möhkəmləndirir: eyni zamanda o, dövlətdə əmin-amanlıq yaradır, hər şey firavan olan dövlət isə insana xoşbəxt həyat gətirir. Konfutsi mülahizələrinin əsas axını bu cür idi.

Humanizm və etiket, Jen və Li Konfutsi üçün universal həyat qanunları idi. Ancaq ona görə uzaq keçmişə öyrənmək zəruri idi, belə ki, keçmişdə onları kamillik bilir və yerinə yetirirdilər. Jen və Li ilə müqayisədə idrak heç nədir.

Konfutsiyə görə, humanizm şərtlik demək deyil, insanın əsl təbiətini açır, heç bir insan sinfi ilə məhdudlaşmır. Arzulayan hər kəs qəlbində onun oyanışına müvəffəq ola bilər. Özünü təkmilləşdirmək bacarığı “başqalarına özün kimi baxmaq vəziyyətində olmaqdır”. Humanizmin mahiyyəti sadədir. Bu o deməkdir ki, özünə arzulamadığını başqalarına etməyəsən. Hələ buddizmdən və Əhdi-əqiqədən məlum olan və İncilin müqəddəs tutduğu bu ümumi əxlaq qanununu Konfutsi heç bir fəvqəlbəşəri başlanğıcla bağlamırdı. Konfutsiyə görə, o, ilahi əhkamdan daha çox insanın təbii xüsusiyyətlərinin inikasıdır. “Bizim Müəllimin doktrinası, – konfutsiçilər deyirdilər, – öz mahiyyətimizin əsaslarına sadıq qalmaqdan ibarətdir”.

Konfutsiçilik Çin cəmiyyətində aparıcı mövqe tutmağa, struktur möhkəmliyi əldə etməyə və öz qatı konservatizmini əsaslandırmağa müvəffəq oldu, bu da özünün ən yüksək təcəssümünü dəyişməz qayda kultunda tapırdı. Qaydaları gözləmək, nəyin bahasına olursa-olsun sifətini qorumaq, üzünü itirməmək – bütün bunlar artıq xüsusilə mühüm rol oynayırdı, çünki sabitliyin qarantı kimi baxılırdı. Nəhayət, konfutsiçilik ölkənin səma ilə, səmanın adından – dünyada məskunlaşan müxtəlif tayfa və xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsinin

nizamlayıcısı kimi də çıxış edirdi. Konfutsiçilik in-çjou dövründə yaranan hökmdara sitayiş, səmanın altını ulu səma tərəfindən idarə edən – “səma oğlu” imperator kultunu dəstəklədi və ucaldı. Buradan da bütün dünyanın sivilizasiyalı Çin ilə işrətdə və cəhalətdə mənasız həyat sürən və bilik və mədəniyyəti bir mənbədən – dünyanın mərkəzi Çindən götürən mədəniyyətcə geridə qalmış barbarlara bölünməsinə cəmi bir addım qalmışdır.

Konfutsi onun üçün, onun nəslə, yaxın tələbələri və davamçıları üçün xüsusi ayrılmış qəbiristanlıqda dəfn edilmişdir. Konfutsinin evi konfutsiçilik məbədinə çevrilmiş və ziyarət yeri olmuşdur.

Konfutsinin ölümündən sonra onun çoxsaylı tələbə və ardıcılıarı müxtəlif cərəyanlar yaratmışlar ki, bunların da sayı e.ə. 3-cü əsrdə, Xan Feyin məlumatına görə, artıq səkkizdən az deyildi.

Daosimdən fərqli olaraq, konfutsiçilik Çin dövlətinin iyerarxik sistemini dəstəkləyirdi. Konfutsiançılığın əsas müddəalarından biri – çjen min (adların düzəldilməsi) təlimi idi, o, hər bir kəsdən cəmiyyətdə öz yerini yaxşı xatırlamağı tələb edirdi.

Konfutsiçilik təlimində öz-özlüyündə Allah anlayışı ümumiyyətlə yoxdur və mahiyyət etibarilə, onu din yox, fəlsəfə adlandırmaq daha düzgün olardı. Bununla belə, digər şərq təlimləri kimi o da ruhların, iblislərin və allahların varlığına inanırdı. Bu təlimdə əcdadlara pərəstiş böyük rol oynayır. Bu kulta görə ölmüş əcdadlar ruh və insan aləmləri arasında fəal əlaqəni həyata keçirir.

Sözün tam mənasında din olmasa da, konfutsiçilik dindən daha artıq idi. Konfutsiçilik – həm siyasət, həm inzibati sistem, həm iqtisadi və sosial proseslərin ali nizamlayıcısı – bir sözlə, tam çinli həyat tərzinin əsası, Çin sivilizasiyasının mahiyyəti idi. İki min ildən artıq zaman ərzində konfutsiçilik çinlilərin şüur və hisslərini formalaşdırmış, onların etiqadlarına, psixologiyasına, davranışına, təfəkkürünə, qavrayışına, məişətinə və həyat tərzinə təsir etmişdir.

Konfutsiçiliyin başlıca triumfu onda idi ki, o, çinlinin ana südündən canına hopan ideala daha uyğun oldu. İnsanları onun mistizimdən xali rəşional etikası cəlb edir, o, öz humanizm, mötədillik və ortalıq ruhu ilə ürəkləri fəth edirdi. Onun əhdi konkret, dünyəvi və hamı tərəfindən başa düşülən idi. Nizam və rifah çinlilərin gözlərində həmişə xüsusi cazibəyə malik olmuşlar. Konfutsi bütünlüklə dünyaya yönəlmişdir, o, insan həyatı nədir deyə maraqlanmırdı, sadəcə əmin-amanlıq və bolluqda yetişmək üçün yaşamağı təlim edirdi. O, nə

müqəddəs, nə də peyğəmbər deyildi, lakin məhz belə praktik, mühakiməli, adi olaraq çinlilər üçün dəyərli idi; o, hamının simpatiyasını qazanmışdı: sadə xalq ona öz maraqlarının müdafiəçisi, imkanlı təbəqə – hüquqlarının təminatçısı, bütün millət – ona tərəqqi bəxş etməyə qabil dahi rəhbər kimi baxırdı.

Lakin konfutsiçilik ruhunu ancaq Çin çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmaq olmazdı. Bunu rəşionalizm və maarifçiliyin hökmranlığı dövründə onun Qərbdəki şöhrəti də sübut edir. Çində konfutsiançılıq 1912-ci ilə qədər rəşmi ideologiya olmuş, 1949-cu ilədək isə ruhani hakim mövqə tutmuşdur, hazırda uyğun vəziyyət Tayvan və Sinqapurda qorunmaqdadır. 1960-cı illərdəki ideoloji darmadağından sonra ("Lin Byao və Konfutsi tənqidçiləri" kampaniyası) hazırda o, ÇXR-də öz vaxtını gözləyən milli ideyaların daşıyıcısı kimi yenidən uğurla dirçəlir.

Beləliklə, konfutsiçilik ideali – sadəcə ekzotik fəlsəfə deyil. O, elə bir təlim yaratmağa müvəffəq oldu ki, burada insanın son məramı – tamamilə dünyəvidir, əxlaq dindən asılı olmayaraq möhkəmlənə bilər, ruhun bütün ali ehtiyacları şüurdan uzaqlaşdırıla bilər, həyatın faciəviliyi isə harmonik cəmiyyət yaratmaqla aradan qaldırıla bilər. Tamamilə aydındır ki, bu nəzəriyyə sadəcə Çin ixtirası deyil, o, ümumbəşəri cazibəyə malikdir.

Daosizm Çində Konfutsi təlimi ilə, demək olar ki, bir vaxtda müstəqil fəlsəfi nəzəriyyə kimi meydana gəlmişdir.

Daosizmin əsas anlayışı – Dao anlayışıdır. Dao qeyri-cismanidir və hissi qavrayışa qapılmır, o, hər yerdə və heç haradadır, formasız və məzmunuzdur, sonsuz və əbədidir, boş, lakin bitməz-tükənməzdir. O – allahlar da daxil olmaqla, hər şeyin ilk əcdadıdır. O, yaranışın qapısı, dünyanın köküdür, hər bir şey onda gizlənilir. Hər şey Daodan yaranır və hər şey Daoya dönür. Dao sonsuz dövrü hərəkətdədir: o, son hüduda çatmadan yenidən mənbəyə can atır. Dao – varlığın ali qanunudur, lakin öz-özlüyündə varlıq deyil; o, varlıqdan, onun hüdudlarından kənardır, lakin o, Allah deyil, fəvqəltəbii güc deyil, zira Dao təbiidir, hərçənd ki, əlçatmazdır. O – ali həqiqi gerçəklikdir, hansı ki, ondan yaranan fenomenal dünya dəyişməz deyil və əbədi mövcud deyil. Şeylər dünyası Dao tərəfindən yaradılır və həyat qanunlarına tabedir. Bütün şeylər böyük dövrandə yerləşirlər və onlara qoyulan həddə çatıb ilkin mənbəyə, ilkin başlanğıca, Daoya qayıdırlar, o, da onlara yeni

yaranış verir: hər şey varlıqdan yaranır, varlığın özü isə yoxluqdan. Əslində, böyük Daonun özü – Böyük Boşluğun alleqoriyasıdır.

Da-de-tszin – daosizm fəlsəfəsinin başlıca traktatıdır. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti “Da-de-tszin”i e.ə. IV-III əsrə aid edirlər. Müəllifliyi e.ə. VII əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində yaşamış Lao-Tszıya aid olunur. O, arxivə baxan knyazlıq məmuru idi. Ümumiyyətlə, Lao Tszının şəxsiyyəti qaranlıq məsələdir. Öz təlimini sərhəd zastavası rəisinə buraxıb, deyilənə görə, dövlətin qərb ucqarlarında yoxa çıxmışdır.

Əsərin qanunauyğunluqlar mətni 5000 heroqlifdən təşkil olunmuşdur. 81 fəsildən ibarətdir. Digər daosizm mənbəyi – **“Çjuan-tszı”** e.ə. IV-II əsrlərdə yazılmışdır. “Da-de-tszin” ciddi, metafizik xarakterli olsa da, “Çjuan-Tszı” ibrətamiz hekayələr xarakterinə malikdir. Mətnin qədimi təbəqəsinə “daxili hissə” adlandırılan ilk yeddi fəsil daxildir. Qalan fəsillər isə (cəmi 33) xan dövründən əvvəlki zamana aid edilir.

“Çjuan-tszı”da Dao yoxluğa – qeyri-varlığa daha da yaxınlaşır, və bunun nəticəsi kimi Daonun dərkedilməzliyi haqqında baxışlar bir az da möhkəmlənir. Bununla birlikdə, burada Daonun hər yerdə mövcudluğu da vurğulanır.

Həyat – tsi yığındır, ölüm – onların dağılması. Karma ideyası mövcuddur, lakin əsas – həyatın nisbiliyidir. Həyat dövrünün aliliyidir. Lakin həyata üstünlük verilir. Uzunömürlük ideali – səmərəsiz olmaq, bütün faniliklərdən uzaq olmaq – hərəkətsizlikdir.

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, boşluq – “Çjuan-tszı” fəlsəfəsinin ilkin prinsiplərindən biridir. Ona nail olma – özünükamilləşdirmənin daxili mahiyyətidir.

Daosizm insana kainatın sirrlərini, həyat və ölüm kimi əzəli problemi açmağı, onun niyə yarandığını aşkar etmək məqsədini qarşısına qoyur. Axı mistik və irrasional olan konfutsiançılıq hüdudlarından kənar qalmışdır, şübhəsiz elə qədim mifologiya və primitiv mövhumat da. Bunsuz isə insan mənəvi rahatsızlıq, bir boşluq hiss edir ki, onu da doldurmaq tələb olunur. Buna görə də bütün etiqad və ənənələr konfutsiçiliklə parallel meydana gələn daoçuluğun dini çərçivələrində birləşdirilmişdir.

İlk daoçuluq mütəfəkkirlərinin əsas prinsipləri – “təbiilik” (tszı jan) və “hərəkətsizlik” (u vey) idi, onlar bilərəkdən edilən, süni, tədiəti dəyişən fəaliyyətdən imtinanı və təbii mahiyyətə dünyada hökmran

olan çıxış nöqtəsiz və müəyyən məqsədə yönəldilməmiş yolla – Dao vasitəsilə eyniləşmə şəklində qovuşana kimi tam daxili istəklə riayət etmə cəhdlərini ifadə edir: “Səma və yer onun sayəsində sürəkli və davamlıdır ki, onlar özləri ilə yaşamır, buna görə də çox yaşamağa qadirdilər. Bu əsasla tamamilə müdrik insan öz şəxsiyyətini arxada qoyub özü üstün olur; öz şəxsiyyətini bir kənara atıb özünü qoruyur”. İnsan Daonun törəməsi, təbiətin ayrılmaz hissəsidir, bunun üçün də onun başlıca vəzifəsi – təbiətə uyğun yaşamaq, fəzilət yolu – De ilə getməkdir. İnsanların bütün bədbəxtlikləri isə ondan irəli gəlir ki, onlar daim təbiətə zidd nəşə edirlər – şəhər salır, məbəd ucaldır, kitab yazırlar və s. Bütün bunların hamısından imtina edib qəbilə münasibətlərinə qayıtmaq lazımdır. Beləliklə, insanın mahiyyəti – təbiət qanunları ilə, tam hərəkətsizlik yolu ilə yaşamaq, qəbilə quruluşuna dönməkdir. “Mənim qorxduğum yeganə şey əməldir”, Lao-tszı deyirdi.

Eramızın II əsrində Qərbi Xan sülaləsinin hakimiyyətindən başlayaraq daosizmin ilahilər panteonu təşəkkül tapır, həm də əsas allahlardan biri Lao-tszı elan edilir. Bu dövrdə daosizm dini sistem kimi formalaşır. İmperator Şundi (Qərbi Xan sülaləsi) zamanında (125-144-cü illər) mübəllig Çjan Lin xüsusi şöhrətə malik idi, o, “Udoumi dao” (“Beş ölçü düyü yolu”, belə ki, Çjan Linin tərəfdarları ona beş ölçü düyü ödəyirdilər) təriqətinin əsasını qoymuşdur. Təriqət ardıcılları Lao-tszını böyük müəllim hesab edirdilər.

İmperator Lindi (Qərbi Xan sülaləsi) dövründə (167-189-cu illər) Çjan Tsziao “Taypin dao” (“Böyük rahatlıq yolu”) yeni daoçuluq təriqəti yaradır, onun müqəddəs kanonu “Taypin tsinlinşu” olmuşdur.

Daosizmin təməl daşı ölməzlik haqqında təlimdir. Bu təlim mifoloji obrazlara əsaslanır və Lao-tszı və Çjuan-tszı konsepsiyaları ilə üst-üstə düşür. Ölümü dəyişikliklər dövrünün təbii təzahürü kimi nəzərdən keçirən daosizm banilərindən baxışlarından fərqli olaraq, artıq Tsin (e.ə. 221-207-ci illər) və Xan (eramızın 206-22-ci illəri) dövrlərində daosizmdə ölməzlik ideyalarının təbliği başlayır.

Daonu qəbul edən insanlara uzunömürlük və ölməzlik nəsihətləri, dao təliminin həm sadə xalq, həm də əyanlar üçün ən cəzbedici müddəalarından biri idi.

Ölməzlik ideyasına müvafiq olaraq dao kultu xidmətçilərinin ən əsas fəaliyyətlərindən biri təbabət, əlkimya və magiya ilə məşğuliyyət idi. Bu ideya cəzbedici idi ki, imperatorlar hətta ölməzlik iksiri üçün

ekspedisiyalar təchiz edir, dao maqlarını onun hazırlaması üçün maliyyələşdirirdi. Dao traktatlarına ölməzlik iksirinin hazırlanması üsullarının ətraflı şərhı daxildir. Hesab olunur ki, ölməzliyə çatmağa talismanlar, amulatlər, maqik mətnlər kömək edir.

Daosizm konfutsişiliyin hökmranlığı şəraitində yaşamağa və möhkəmlənməyə müvəffəq oldu. Bununla belə, daosizm kifayət qədər güclü dəyişmişdir, Dao və De haqqında ideyalar arxa plana çəkilmiş, ön plana isə daosizmə qoşulan çoxsaylı maqlar, türkəçarələr, şamanlar keçmişdir, onlar daosizmin bəzi ideyalarını kəndli mövhumatları ilə məharətlə birləşdirmiş və bununla da onlar üzərində (kəndlilər üzərində) böyük hakimiyyət qazanmışdılar. Xan sülaləsinin başa çatmasından sonra hakimiyyət böhranı zamanı dao maqı Çjan Tszyaonun başçılıq etdiyi dao kəndli qiyamı buna sübut idi. O, mövcud quruluşun devrilməsini və onun Böyük Bərabərlik (Taypin) hökmdarlığı ilə əvəz etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, qiyamın başladığı ili yeni "Sarı səma" dövrünün başlanğıcı elan etdi, buna görə də onun ardıcılları sarı sarıq bağlayırdılar. Qiyam amansızcasına yatırıldı, Çjan Tszyao özü öldürüldü, tərəfdarlarından sağ qalanları isə qərbdə, sərhədyanı dağ rayonlarında gizləndilər, burada Çjan Lunun digər dao sektası fəaliyyət göstərirdi. Bu, artıq birləşmiş təriqət Xan sülaləsinin süqutundan sonra müstəqil teokratik törəməyə çevrilmişdi, onu dao papa-patriarxlarının dövləti də adlandırırlar. Nəticədə hətta rəsmi hakimiyyət də onlarla hesablaşırdı. "Bu dövlətdə dövlətin" daxilində hakimiyyət vərəsəliklə ötürülürdü, onun özü yepiskopların başçılıq etdiyi 24 icmadan ibarət idi. Bu icmalarda həyat elə təşkil olunmuşdu ki, hər bir kəs təmizlənməli, tövbə etməli və bir sıra oruc və ayinlərdən keçərək özünü ölməzliyə hazırlamalı idi. Daoya görə, insan bədəni atomlar aləmidir – o, ruhların və ilahi qüvvələrin toplumu, kişi və qadın başlanğıcının qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Ölməzliyə çatmağa can atan, hər şeydən əvvəl, bütün bu ruhlar – atomlar üçün (onların sayı təxminən 36 000-dir) elə şərait qurmalıdırlar ki, bədəni tərk etməyə səy göstərməsinlər. Daoçular buna yeməkdə məhdudiyət, xüsusi fiziki və nəfəs təmrinləri hesabına nail olmaq niyyətində idilər. Eləcə də ölməzliyə yetmək üçün hər namizəd 1200-dən yuxarı yaxşı əməl etməli idi, həm də bir pis əməl hamısının üstündən xətt çəkirdi.

Daosizmdə həyat tsiklinin əsas ayinlərinin: doğum, toy, dəfnin keçirilməsinə xüsusi diqqət ayrılırdı.

İmperator Syuantszun zamanında (712-756-cı illər) daosizm dövlət dini formasını aldı. “Lao-tszi”, “Çjuan-tszi”, “Le-tszi” dao əsərləri “həqiqi qanunlar” adlandırılmağa başladı, hər bir vilayətdə mütləq dao məbədi tikilməli idi.

Sun sülaləsindən olan imperator Çjentszun (998-1022-ci illər) “Dao tszan” – dao qanunlarını yığmağı və yenidən redaktə etməyi əmr etmişdi.

Daosizmin dini sistem kimi formalaşmasına buddizmin böyük təsiri olmuşdur, o, Çinə bizim eramızın əvəllərində Hindistandan daxil olmuş və VI-X əsrlərdə orada özünün ən yüksək inkişafına çatmışdı. Məhz bu dövrdə dao rahibliyinin formalaşması baş vermişdir.

Yuan monqol sülaləsi dövründə (1279-1367-ci illər) daosizm bəzi çətinliklər yaşadı. Bir sıra daoçuluq əsərləri məhv edildi.

Çin taxtına Min milli sülaləsi (1368-1644-cü illər) yiyələndikdə daosizm yenidən canlandı, lakin sonrakı Tsinq sülaləsi dövründə isə (1644-1911-ci illər) daosizm Çinin dini həyatında getdikcə xüsusi rol oynamaqdan kənarda qaldı.

1957-ci ildə Çində Çin daosizm tərəfdarları assosiasiyası yaradıldı. Əsas qan (daoçuluq monastırı) Pekindəki Bayyun qan (Ağ buludlar monastırı) sayılır.

XX əsrdə daosizmin təsiri getdikcə zəifləyirdi. Daosizm ardıcılığının dəqiq sayı məlum deyil, XX əsrin sonunda təqribi qiymətləndirmələrə görə nisbətən aktiv daoçular təxminən 20 milyon nəfərdir.

Buddizm. Budda Nepal Himalayının yamaclarındakı kiçik vilayətdə hökmranlıq edən Şakya hökmdar nəslindəndir. Budda “Aydın”, “Aydınlanmış” deməkdir, bu onun ruhani adıdır. Budda təlimi iki müddəə ətrafında fırlanır: izzirab və nicat. “Rahiblər, – orada deyilir, – okean ancaq bir dada – su dadına malik olduğu kimi bu təlim də yalnız bir tama – nicat tamına malikdir”. Beləliklə, o, qarşısına tam praktik məqsəd – nicat qoyur.

Bütün Budda təlimi “dörd nəcib həqiqətə” söykənir. Bu həqiqətlər aşağıdakılardır: izzirab, izzirab mənbəsi, izzirabı yox etmə və izzirabı yox etməyə aparın yol. Başqa sözlə:

- 1) Mövcud olan hər şey izziraba mübtəladır.
- 2) İzzirabın səbəbi – insan ehtiraslarıdır.
- 3) Ehtiraslardan azad olma izzirablardan azad edir.

4) Azad olma yolu – “nəcib səkkizüzlü yoldur”. Beləliklə, birinci həqiqət dünyada iztirabın mövcudluğunu sübut edir, ikinci onun səbəbini izah edir, üçüncü israr edir ki, o, yox edilə bilər, dördüncü isə onu necə yox etməyi aydınlaşdırır. Bu dörd nəcib həqiqət artıq Buddanın ilk nəsihətlərində başlıca rol oynayır.

İki min il yarım ərzində buddizmin dini praktikasını təşkil edən dördüncü həqiqət mükəmməl tədqiq edilmişdir. Aydınlanmaya və nicata yetmək üçün Üç Vəziyyəti (triksika) özündə birləşdirən yollarla getmək lazımdır: əxlaq vəziyyəti (şila), cəmlənmə vəziyyəti (samadhi), müdriklik vəziyyəti (pracnya).

Əxlaq vəziyyəti çoxlu formalara malik olsa da, onların məğzində 10 pislikdən nəfsi saxlama etikası durur. Bunlarda 3-ü bədən əməllərinə aiddir, 4-ü danışq əməlinə, 3-ü isə əqli əmələ aiddir.

Üç fiziki günah:

1. Canlı məxluqu həyatdan məhrum etmək: həşərat öldürməkdən insan öldürməyədək.

2. Oğurluq: başqasının icazəsi olmadan onun əmlakını mənimsəmək, bu əmlakın dəyərindən, yaxud hərəkətin şəxsən və ya başqasının vasitəsi ilə törədilməsindən asılı olmayaraq.

3. Seksual günah: əxlaqsızlıq.

Dörd danışq günahı:

4. Yalan: başqalarını söz və ya əməllərlə aldatmaq.

5. Qeybət: həmrəy olanları savaşıdıraraq və ya kūsənləri çıxılmaz vəziyyətə salaraq aralarına nifaq və ədavət səpmək.

6. Kobudluq: başqalarını təhqir etmək.

7. Boşboğazlıq: istək və digər rəzalətlərin təsiri altında sarsaq şeylər haqqında söhbət aparmaq.

Üç əqli günah:

8. Paxıllıq: “bu mənim olaydı”, – deyə düşünmək, başqasına məxsus olanı arzulamaq.

9. Pisniyyətlik: başqalarına böyük yaxud kiçik zərər yetirmək.

10. Uydurma baxışlar: hər hansı mühüm olanı, məsələn, yenidən doğulma qanunu, dörd nəcib həqiqət və buddizmin buna bənzər digər nəzəri müddəalarını əhəmiyyətsiz təsəvvür etmək.

İlk beş qayda istənilən mömin dünya əhli üçün mütləqdir (bəzən 5-ci qayda dünya əhli üçün sərxoşedici içkilərə qadağa ilə əvəzlənir), qalan beşi isə (təbii ki, ilk beşliklə birlikdə) – rahiblər üçündür.

Cəmlənmə vəziyyətinə şüurun təfəkkür predmetində təkistiqləməli cəmlənməsi olan meditasiya daxildir. Mediativ cəmlənmənin bir çox növü vardır, bunların arasında dinclik vəziyyəti (samadhi) xüsusi seçilir. Samadhinin mahiyyəti – şüurun yayınmadan, iradənin ilahi tabeliyi ilə qovuşuq hər hansı bir obyektə cəmlənilib saxlanmasıdır.

Əbədi ruhu inkar etməklə məhdudlaşmayaraq buddizm digər nəzəriyyələrdə “ruh” adlandırılan şeyi təyin etməli yeni anlayış gətirir. Bu anlayış “axın” (santana) idi. Buddizm təliminə görə, şəxsiyyət – yalnız şüurun bir-birini əvəzləyən bir sıra vəziyyətləridir, lakin o, uzun müddət yenidən doğulmalar ərzində nəsə bir tam kimi qalır və onun bütün elementləri daim yeniləşərək öz aralarında əlaqəni qoruyurlar. Buddist nəzəriyyəsində santana haqqında təsəvvür karma ideyasının özünəməxsus şərhinə zəmin rolunu oynayır. Ölüm santananın qaçılmaz nəhayəti, “axının dayandırılmasıdır”, özü də əvvəlki əlaqələr qırılır və elementlərə parçalanır. Lakin elementlərdə sona çatan həyatın təəssürat, təfəkkür və əməlinin izləri qalır, onlar elementlərdəki dəyişiklikləri elə irəlicədən müəyyən edir ki, fərdi müxtəlif dünya mövcudluqlarının təkrarlanan dairəsindən buraxmayaraq oxşar axın yenidən törəyir. Bu mənada, yeni doğum – əvvəlki həyatda baş verən hadisələrin nəticəsidir.

“Şəxsiyyətin bölünməsi” nəzəriyyəsi sonrakı buddizm nəzəriyyəsinin əsasında dururdu, bunun da mərkəzi Dharma nəzəriyyəsi idi. Söhbət bədən və digər zahiri predmetlər qavrayışına yaxud bizim ruh haqqında təsəvvürlərlə bağladığımız daxili hiss və fikirlər qavrayışına aid olmasından asılı olmayaraq şüurun bütün hallarının təşkil olunduğu psixi ilkin elementlər kompleksindən gedir.

Vicdan azadlığı prinsiplərinə ciddi riayət etməklə ÇXR dövləti, hökuməti ölkəyə feodal keçmişdən qalan və indi də milyonlarla çinlinin şüurunu əsir edən müxtəlif növ mövhumat və xürafatdan azad olmaq üçün əhali arasında maarifçilik işləri də aparır.

Ənənəvi mövhumatlardan bəzisini və onların müasir Çin xalqının həyatında nə cür mənə almasını nəzərdən keçirək.

Buddizm Çinə e.ə. I əsrdə daxil olmuşdur. Eramızın IV əsridə bu dinin hər yerdə yayılması başlayır və tezliklə buddizm ölkənin ən nüfuzlu dininə çevrilir. Buddist nəzəriyyəsində üç başlıca istiqamət təşəkkül tapmışdır: çin buddizmi, tibet buddizmi (lamaizm) və pali buddizmi.

Hal-hazırda ölkədə rahiblərin sayı təqribən 300 minə qədərdir, 13 mindən çox buddist məbəd və monastırı var, 33 buddist məktəbi fəaliyyət göstərir, təxminən 50 adda dini məzmunlu nəşrlər çap olunur.

Tibet buddizmi əsasən Tibet muxtar rayonunda, Daxili Monqolustan muxtar rayonunda, Tsinxay əyalətində və digər ərazilərdə yayılmışdır. Tibetlilər, monqollar, tuylar, uyqurlar, nasilər, pumilər, manbaylar və başqa xalqlar, ümumilikdə təxminən 7 mln. insan ona etiqad edir.

Buddizmin pali təriqəti əsasən Yunnan əyalətinin cənub-qərb hissələrində yerləşən Şişuanbanna-day muxtar mahalında, Dehunday-tsinboy muxtar mahalında və Simao mahalında yayılmışdır. Dayların, bulanların, açan və vayların əksəriyyəti buddizmin pali təriqətinə etiqad edir. Hazırda ölkədə pali buddizminin 1 milyondan çox ardıcılı var.

Çin buddizminə əsasən xanlar etiqad edir, o, bütün ölkə boyu yayılmışdır.

Buddizm Çində milli azlıqların yaşadığı ərazilərdə də geniş yayılıb. Çin buddizminin qollarından biri olan lamaizmə əsasən tibetlilərin və monqolların məskunlaşdığı rayonlarda etiqad edirlər, o, tibetlilər, monqollar, tuylar, tsyanlar, uyqurlar və s. arasında yayılmışdır. VII əsrdə Tufani (Tibet) hökmdarı Sonqtsen-qambo öz iki arvadının – Tan şanzadəsi Vençen və Nepal şahzadəsi Brkutinin təsiri altında buddizmə keçir. VIII əsrdə ilk hind rahibləri Tibetə ayaq basdıqda, onlar buddizmin məzhəblərindən biri – məhrəm buddizmi yaymağa başladılar. Məhrəm buddizm, mahayana xanların buddizmi və Tibetin qədim ilkin dini yaşama sistemi olan “Bon” bir-birinə təsir göstərdilər və nəticədə sinkretik lamaizm meydana gəldi. Lama tibetçə “ali”, “aydın” və ya “müəllim” deməkdir. XIV əsrdə Tzonqaba lamaizmi təkmilləşdirdi. Sonda onun iki tələbəsi – Birinci Dalay-lama və Birinci Pançen-lama – lamaizmin dini lideri oldular. XV və XVI əsrlərdə lamaizm Tibetdən Sıçuan, Tsinxay, Qansu və Monqolustana daxil olur.

1949-cu ilədək Çin əhalisinin çoxu buddizmə etiqad edirdi. O dövr üçün ölkədə buddistlərin sayı barədə dəqiq məlumat yoxdur, bu məlumdur ki, o zaman Çində təxminən 500 min rahib və rahibə, 40 min monastır və məbəd var idi. Azadlıqdan dərhal sonra buddist icmasından olan bir çox görkəmli dini xadimlər dini islahatlar, buddist monastır və məbədlərinin idarə olunmasında bir sıra köhnəlmiş qanun və qaydaların aradan qaldırılması barədə təkliflərlə çıxış etdilər. Adi dini fəaliyyətdə

savayı, rahib və rahibələr kənd və meşə təsərrüfatı, həmçinin sənətkarlıqla da məşğul olmağa başladılar.

1953-cü ildə Yeni Çinin buddistlərinin ilk konfransı keçirildi. Çin buddist cəmiyyəti yaradıldı. Çin buddist cəmiyyəti müxtəlif milliyyətdən olan buddistləri birləşdirən təşkilatdır. 1957, 1962 və 1980-ci illərdə Çin buddist cəmiyyətinin ikinci, üçüncü və dördüncü konfransları çağırılmışdır. 1956-cı ildə Çin buddizm institutu – Çində buddizmin öyrənilməsi üzrə ali təhsil müəssisəsi yaradıldı. Bu institut Pekinin qədim Fayuansı monastırında yerləşir. Çin buddist institutu buddizmin öyrənilməsi və tədqiqi üzrə elmi məqalələrin və buddist sutr və esselərin tərcümələrinin çap olunduğu, müəllifliyi Çin və digər ölkələrin müxtəlif milliyyətdən olan buddistlərinə məxsus “Buddizmin səsi” jurnalını buraxırlar. ÇXR-in yaranmasından sonra Çin buddist cəmiyyəti dünyanın 20-dən çox ölkə və rayonundan olan buddist cəmiyyətləri və dini xadimləri ilə əlaqələr saxlamağa başlamışlar, buddist təşkilatların nümayəndələri qarşılıqlı dostluq səfərləri edirlər. 1955 və 1961-ci illərdə Çin buddist cəmiyyətinin nümayəndələri Birma və Seylon (indiki Şri-Lanka) hökumətlərinin dəvəti ilə bu ölkələrdə olmuş və bu ölkələrin buddistləri sahib olsun deyə, Çində saxlanılan müqəddəs təbərrük – Buddanın dişini onlara tapşırılmışdır. Bu cür fəaliyyət qarşılıqlı anlaşmaları gücləndirmiş və Çin xalqı ilə digər ölkə xalqları arasında, Çin və xarici ölkə buddistləri arasında dostluğu möhkəmləndirmişdir.

Çində ən qədim buddist məbədi Xenan əyalətinin Loyan şəhərindəki Bayması (Ağ At) məbədidir.

İslam Çinə Tan imperatoru Qaotszunun hakimiyyəti dövründə Çinə ticarətə gələn ərəb və fars tacirləri vasitəsilə daxil olmuşdur. Ticarətçilər və diplomatlar tərəfindən istifadə olunan quru yolları İran və Əfqanıstandan keçərək Çinin şimal-qərbinə gəlirdi. Su yolları Quancjou, Tsyuançjou, Xançjou və Yançjou – Çin limanlarına çatana qədər Ərəb dənizindən başlayıb Benqal körfəzindən və Malakka boğazından keçirdi. Ərəb və fars tacirlərinin əksəriyyəti çinli qadınlarla evlənərək Çində məskən salırdılar. Elə onların nəsiləri də Çinin ilk müsəlmanları olmuşdular.

13-cü əsrin başlanğıcında Çingizxanın qərbə hərbi yürüşləri zamanı Çində Orta və Qərbi Asiyada xidmətə alınmış çoxlu sayda müsəlman peyda oldu. Bu müsəlman əsgərləri (onların bəziləri sənətkar və kiçik məmur idilər) də islamı yayırdılar. Yuan dövründə (1271-

1368) bütün ölkə boyu məscidlər tikilmişdir; müsəlmanlar müxtəlif səviyyəli hökumət vəzifələri tuturdular. Min və Tsin dövrü dekretlərində islam dövlət tərəfindən tanınır və Çində inkişaf etməyə başlayır. O, ən çox Çinin 10 milli azlıqları: xuey, uyğur, qazax, tatar, qırğız, tacik, özbək, dunsyan, salar, baoanlar arasında yayılmışdır. Hazırda mömünlərin sayı təxminən 20 mln. nəfər təşkil edir. Onların əksəriyyəti Çinin şimal-qərbində yaşayır, təkcə xueylər bütün ölkəyə səpələnmişlər.

Müasir Çində müsəlmanlar da digər dinlərin ardıcılıarı kimi vicdan azadlığına malikdirlər. 1952-ci ilin əvvəlində müsəlman liderləri Bur-xan, Depuşen, Makien və Pan Şitsyan Çin müsəlmanlarının milli təşkilatını – Çin müsəlmanları assosiasiyasını yaratdılar. O, 1953-cü ilin mayında Pekində 1-ci islam konfransında təsdiq edildi. Onun sədri üç müddət ərzində Burxan olmuşdur. O, fəxri sədr seçildikdən sonra sədrlik Çjan-tszeyə keçmişdir. Təşkilat bütün ölkə boyu yerli şöbələrə malikdir. 1955-ci ilin aprelinde assosiasiyanın nəzdində İslam teoloji institutunun əsası qoyulmuşdur, çox sayda müsəlman ruhaniləri və imamları burada hazırlıq keçmişlər. Assosiasiya, həmçinin, müsəlmanlıq və teologiya tarixləri sahəsində tədqiqatlar aparılmasına dəstək olur, Quranın və müsəlman klassiklərinin mütəmadi nəşrlərini çap edirlər. Ölkədə müsəlman ənənələrinə də ehtiram bəsləyirlər. Müsəlmanların qidaya xüsusi tələbləri, dəfn mərasimləri, dini ayinlərə riayət xalq hakimiyyətinin mühafizəsi altındadır.

Hər il Çin islam assosiasiyası müsəlmanların Məkkəyə ziyarətini təşkil edir. Artıq uzun zamandır ki, Çin islam assosiasiyasının dəvəti ilə tanınmış müsəlman liderləri və alimləri Çinə gəlir; assosiasiyanın üzvləri də qonaq qismində bir çox müsəlman ölkələrini gəzmişlər. Çin islam assosiasiyasının nümayəndələri beynəlxalq konqreslərin işində iştirak etmişlər. Bu əlaqələr Çin xalqı ilə müxtəlif müsəlman ölkələrin xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmaya və dostluğa xidmət edir.

Əksər müsəlman məscidləri məbəəd formasında tikilmişdir. Lakin Sintszyanda və bəzi digər yerlərdə ənənəvi islam üslubunu gözləyən məscidlər də az deyil. Onlardan bir çoxu, məs., Tan və Sun dövrlərində fars tacirləri tərəfindən tikilən Quançjoudakı Quantası və Tsyuançjoudakı Tsintszinsı məscidi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Həm də Xuayşen adlandırılan Quantası məscidi Tan hakimiyyəti dövründə (627) ucaldılmışdır və Çinin sahilboyu rayonlarında ən qədim məscidlərdən hesab edilir. Dəməşq məscidləri tipində tikilmiş

Tsintszinsı məscidi Şimali Sun dövründə yaradılmışdır. Onun sahəsi – 6 min kv. m – qarşımızda indiki şəklə gəlib çatana qədər Yuan, Min və tsin dövrlərində 4 dəfə böyüdülmüşdür. Məscidin zalı çin saray üslubundadır, interyeri isə təmiz ərəb üslubundadır. Zalın sahəsi – 600 m²-dir; oraya təxminən 1000 mömin yerləşir. Qalan məscidlər, eləcə də Xançjoudakı Feniks, Yançjoudakı Libay və Siandakı Xuatszyue məscidləri Tan və Sun dövrlərində tikilmişdir. Yuan və Min sülalələri sonrakı hakimiyyəti dövründə Pekində Dunsı və Kaşidə (Sintszyan əyaləti) Aytaqar məscidləri yaranmışdır. Bu məscidlər təkcə islamın Çində yayılmasına dəlilət etmir, həm də çin memarlığının öyrənilməsi kimi əla material rolunu oynayır. Məscidlər dəfələrlə yenidən qurulmuş və mədəni dəyər kimi dövlət mühafizəsi altındadırlar.

Moizm banisi Mo tszi (Mo Di) olan etik-siyasi təlimdir. O, e.ə. 486-cı ildə anadan olmuş və 90 il yaşamışdır. Mo təlimi üçün ümumi sevgiyə çağırış, bütün münafişələri sülh vasitələrlə həll etməyi tələb etmək və s. səciyyəvidir. Moçular qeyri-adi insan idilər, onlar şəxsi olanı tam unutmaqla, ümumi rifah və ədalət naminə hər şeyi qurban verməyə hazır olmaları ilə müasirlərini heyretləndirirdilər. Moçu, məktəb rəhbəri uğrunda xoşbəxtcəsinə öz həyatını verə və başqasına etdiyi yamanlığa görə yeganə oğlunu öldürə bilərdi.

Leqizm – e.ə. VI-III əsrlərdə Qədim Çində meydana gəlmiş etik-siyasi təlimdir. Leqizmin diqqət mərkəzində - dövləti idarəetmə problemidir. Leqistlər hesab edirdilər ki, siyasət əxlaqla bir araya sığan deyil və idarəetmənin başlıca vasitəsi – mükafat və cəzadır, özü də sonuncu daha çox olmalıdır. Leqistlər hamının qanun qarşısında bərabər olduğu müstəbid dövlət nəzəriyyəsi işləyib hazırlamışdılar. Yeganə istisna – qanunların yaradıcısı olan hökmdardır.

Leqizmin ən görkəmli nümayəndələri – Şan Yan, Quan Çjun, Tszi Çan, Li Kuy, Şen Buxay və Xay Feydir. E.ə. III əsrdən başlayaraq leqizmin konfutsiçiliyə qarışması prosesi başlanır, nəticədə artıq Xan dövründə müstəqil varlığını dayandırır.

Xristianlıq Çinə hələ VII əsrdə daxil olmuşdur, onu yaymağa bütün avropalılar – portuqallardan tutmuş ingilislərəcən cəhd etmişlər – buna baxmayaraq, o, Çin hökumətinin müqavimətinə görə burada tam yayıla bilməmişdir. Hazırda bu dinin ardıcılıları (katoliklər və protestantlar) Çində təxminən 4 mln. təşkil edir.

Katoliklik Çində VII əsrdən meydana gəlmişdir. 635-ci ildə Tan imperatoru Taytszunun hakimiyyəti dövründə Şensi əyalətində

nestorianlar kimi tanınan xristian təriqəti üzvləri peyda oldular. Onların yaratdıqları kilsə 200 ildən artıq tərəqqi etmiş, lakin sonra unudulmuşdur. 1245-ci ildə Çinə italyan və fransız missionerləri gəlirlər. Onların təbliğ etdikləri dini çinlilər yeliven adlandırdılar. Öz sələfi kimi o da bir müddətdən sonra itdi. 1582-ci ildə italyalı yezuit Matteo Riççi Çinə gəlir. O, 1601-ci ildə Pekinə düşür. Onun Min imperatoru Şentszuna gətirdiyi hədiyyələr içində bir neçə zəngli saat da var idi. Tezliklə o, min sarayının mərasimlər naziri Syuy Quantsi ilə dost olur. Katolik təlimini təbliğ etməklə yanaşı, Riççi eyni zamanda çinliləri Qərb astronomiyası, riyaziyyatı, təqvim tərtib etmə metodları ilə də tanış edirdi. İmperator Şentszun ona Pekində katolik kilsəsi tikməyə icazə verir və bu vaxtdan başlayaraq Qərb missionerlərinin Çinə axını başlanır.

Belə hesab edilir ki, Min sülaləsi hakimiyyətinin sonunda Çində artıq 40 minə yaxın katolik var idi. Tsin sülaləsi hakimiyyətinin ilk illərində onların sayı təxminən 300 minə çatır. Tsin sarayı əcnəbi kilsənin artan təsirindən narazı idi və katolikliyi qanundan kənar elan etmişdir. Bunun nəticəsində XVIII əsrin sonuna ölkədə katoliklərin sayı 200 minədək azalmışdır. 1840-cı ildə birinci “tiryək” müharibəsindən sonra Tsin hökuməti katoliklik üzərindən qadağanı götürməyə məcbur oldu. Lakin bu missionerlər bəzən çinlidən torpağı güclə qopardıqlarına, hakimiyyətin işinə qarışıqlarına, xalqı qorxutduqlarına görə onlar ictimai qəzəb alovunun hədəfinə çevrilmişdilər. Yalnız 1911-ci il inqilabından sonra katolikliyin inkişafı ölkədə yeni nəfəs almışdır.

Köhnə Çində katolik kilsəsi Vatikanın koloniyalarda kilsələrə nəzarət edən missioner şöbəsinin tabeliyində idi. Çin ruhaniləri hüquqdan məhrum vəziyyətdə idilər. Çinlilər arasında yepiskop və arxiyepiskop olduqca az idi.

1951-ci ilin noyabrında başda Sıçuan əyalətindən olan keşiş Van Lyantszo olmaqla 500 katolik “Katolik kilsəsinin müstəqilliyi və islahatlar haqqında Deklarasiya”-nı imzaladı, bu da çinli katoliklərin əksəriyyəti tərəfindən müsbət rəğbətlə qarşılandı. 1957-ci il 15 iyuldan 2 avqustədək Pekində keçirilən Milli katolik konqresində çinli katolik-vətənpərvərlər assosiasiyası yaradıldı. Konqres kilsə işlərində müstəqillik siyasəti yeritmək və özünüidarəetməyə tərəfdar çıxdı.

1957-ci ildən 1962-ci ilədək olan dövrdə Roma kuriyasının razılığı olmadan Çin diotsezlərinə 50-dən artıq yepiskop seçilmiş və

təyin edilmişdi. Beləliklə, uzun müddət yadelli təsirdə olan Çin katolik kilsəsində müstəqil özünüidarəyə keçid baş verdi. 1980-ci ilin mayında Çin katolik-vətənpərvərlər assosiasiyası Pekində 3-cü konqresinin keçirdi. Onun işində 26 əyalət, mərkəz tabelikli şəhər və muxtar rayondan 198 yepiskop iştirak edirdi. Konqres keçən 18 il ərzində assosiasiyanın işini nəzərdən keçirdi, gələcək üçün qərarlar qəbul etdi və yepiskop Tszun Xuaydeni assosiasiyasının sədri seçdi. Konqresdə həmçinin iki milli katolik təşkilatı yaradıldı: Çin katolik inzibati komissiyası və Çin yepiskoplar kollegiyası. Ölkədə kilsə işlərini idarəetmənin ali orqanı – Çin katolikləri milli konqresi idi. Konqresin işi arasındakı fasilələrdə onun qərarlarının icra olunmasını Çin katolik inzibati komissiyası izləyir. Çin yepiskoplar kollegiyası müxtəlif diotsezlərdən olan yepiskoplardan təşkil olunmuşdur. Onun vəzifəsi – katolik dini təlimləri və qanunlarını şərh etmək, missioner işi təcrübəsi ilə bölüşmək və xarici ölkə katolikləri ilə dostluq əlaqələri saxlamaqdır. “Mədəni inqilabdan” sonra çinli katoliklər öz dini fəaliyyətlərini bərpa etdilər. Bazar günləri, Böyük oruc zamanı və Məsihin anadan olma günü onlar liturqiyalarda iştirak edirlər. Kilsələrdə toy mərasimləri və ölü duaları keçirilir. Son illərdə ölkənin müxtəlif rayonlarında çin katolik kilsəsi və Şin katolik-vətənpərvərlər assosiasiyası xaricdən olan katolik ruhaniyyəti və dünyəvi nümayəndələri qəbul etmişdir. Bu əlaqələr daha yaxşı qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Çin vətənpərvər assosiasiyası və onun şöbələri katolik kilsəsi ilə bağlı tarixi materialların tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Onun buraxdığı nəşrlər arasında “Çin katolikliyi” – çinli katolik-vətənpərvərlər assosiasiyası Çin katolik inzibati komissiyasının müştərək çap etdiyi ümummilli jurnal xüsusi diqqətə layiqdir. 1980-ci ildə komissiya ruhani və dinşünaslar hazırlamaq üçün Çin katolik seminarı keçirməyi qərara alır. 1984-cü ilin məlumatlarına görə, Çində 3 mln.-dan yuxarı katolik, 600-dən çox iri kilsə və 1000-ə yaxın kiçik kilsə vardır.

Protestantlıq Çində XIX əsrdə yayılmışdır. 1842-ci ildən 1932-ci ilədək olan dövrdə ölkədə İngiltərə, ABŞ, Fransa, Almaniya və başqa dövlətlərin təsiri altında olan 100-dən çox protestant təriqətləri yaranmışdır. 1900-cü il “Boksçular” üsyanından sonra protestant missiyaları daha inkişaf etmiş rayonlara köçmüşdü. Burada məktəb, xəstəxana və digər müəssisələr açmışdılar.

Əcnəbi missionerlər Çin iyerarxiyasında üstünlük təşkil etdiyinə və demək olar ki, bütün əməli işlərə rəhbərlik etdiyinə görə onlar Çin

xalqının və vətənpərvər-xristianların kəskin narazılıqlarına səbəb olurdular. 20-ci əsrin əvvəlində bir neçə uzaqgörən Çin liderləri ölkəsinə və dininə sevgi aşılayaraq öz kilsələrini yaratmağa cəhd etdilər. Lakin Qərb missionerlərinin nəzarətindən azad olmaq istəyini o dövrdə həyata keçirmək hələ mümkün deyildi.

1950-ci ilin yayında 40 görkəmli Çin xristianı “Yeni Çin yaradılması üçün Çin xristianlarının etməli olduqları cəhdlər” deklarasiyasını imzaladı. Deklarasiya həm xristian ruhaniliyini, həm də ruhani olmayanları öz kilsələrini təbliğ etməyə və maliyyə münasibətlərində dəstəkləyərək onu özləri idarə etməyə çağırırdı. Bu prinsiplər sonralar “üçqat müstəqillik” kimi məşhur olmuşdur. Onlar çinli xristianlar arasında canlı rəğbət qazanmış və tezliklə “üçqat müstəqillik” uğrunda vətənpərvərlik hərəkatı bütün ölkə boyu yayıldı. 1954-cü ilin iyulunda Pekində Çin xristianları milli konfransı keçirildi. O, “üçqat müstəqillik” uğrunda Şanxayda vətənpərvərlik hərəkatının yaranmasını bəyan etdi.

Müstəqillikdən az öncə nəşr olunmuş statistik məlumatlara görə, o dövrdə Çində protestantların sayı 700 min idi. “Mədəni inqilab” başa çatdıqdan sonra vicdan azadlığı siyasəti yenidən bərpa edildi, kilsələr əvvəlki şəklinə salındı, onların fəaliyyəti dirçəldildi. Ölkədə protestantların sayı bir milyona çatdı.

Pravoslav əhali başlıca olaraq ayrı-ayrı vaxtlarda bu ölkəyə gəlib çıxmış Çindəki rus mühacirləri nəslindən təşkil olunmuşdu. Çində məskunlaşmış albazınlar XVII əsrin ikinci yarısından Pekində yaşamış rus kazaklarının varisləridir. 200 nəfərdən artıq olan bu etnik qrupda pravoslavlıqla dini əlaqə qorunur, öz dini-mədəni icmasının dirçəlməsinə cəhd nəzərə çarpır. Daxili Monqolustanda və Sintszyaynda yaşayan zloslar – çin kazakları milli azlığının əksər nümayəndələri Pasxanı bayram edirlər. Pravoslav çinlilər, həmçinin rus emiqrantlarının nəsilləri Xarbin və Şanxayda da var.

Çində pravoslav ənənələrini davam etdirən cəmi 13 minə yaxın insan vardır. Hazırda ölkədə dörd pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərir.

6. ÇİN TƏHSİL SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Çinin müasir təhsil tarixi öz başlanğıcını XX əsrin ikinci yarısında götürməsinə baxmayaraq onun qədim kökləri vardır. Qədim Çində maarifçilik, Çin mədəniyyətinin sonrakı nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynamış və dünya sivilizasiyasının inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

Çin Xalq Respublikasının yaranmasından sonra bu ölkənin hökuməti, təhsilin aşağı səviyyəsini və bunun dövlətin siyasi-iqtisadi, demoqrafik, mədəni və digər həyat fəaliyyəti sahələrinə təsirini düzgün qiymətləndirib ölkənin təhsil sisteminin tam yenidən qurulmasını həyata keçirdi. Xüsusən dünyanın bu iri dövlətində iqtisadi islahatların başlanması ilə əhalinin savadlılıq səviyyəsinin artırılması üzrə mühüm qərarlar qəbul edildi.

1949-cu ilə qədər Çinin yarım milyardlıq əhalisinin 80%-i savadsız idi, kənd yerlərində isə bu göstərici 95%-ə çatırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Çində 500 heroqlifdən az bilənlər savadsız hesab olunur, hansı ki, savadsızlığın aradan qaldırılması sistemində mənimsənilməsi zəruri olan heroqliflərin rəsmi minimumu kəndlilər üçün 1,5 min, fəhlə və qulluqçular üçün isə 2 min təşkil edir. İbtidai məktəbi bitirən şagirdlər, bir qayda olaraq, 3,5 min heroqlif bilirlər. Ümumilikdə Çin yazısında heroqliflərin sayı 50 mindən çoxdur, ən çox işləyənlər isə 7 minə yaxındır.

Xalq hakimiyyətinin ilk illərindən təhsil sistemində böyük uğurlar əldə olundu. Ümumtəhsil və ali məktəblər geniş vüsət aldı. XX əsrin 60-cı illərində artıq 40 mln. insanın, əsasən fəhlə və qulluqçuların savadsızlığı aradan qaldırılmışdır. 1964-cü ildə keçirilən ilk siyahıyaalmanın nəticələrinə görə müəyyən edilmişdir ki, ölkədə əhalinin savadsızlıq səviyyəsi 38%-dək azalmışdır. Bu dövr ərzində ölkədə təhsil və maarif sisteminin sürətlə yaxşılaşdırılmasına xidmət edən mühüm qanunlar qəbul edilmişdir.

İqtisadi dəyişikliklərin əvvəlində ölkədə əhalinin sayı 566 mliyona qədər artmışdır, onlardan yalnız 325,2 mln. nəfər təhsil almışdır: 157,1 mln. – ibtidai məktəb səviyyəsində, 52,5 mln. – orta məktəbin ikinci pilləsi səviyyəsində, 5,8 mln. – texnikum səviyyəsində, 3,18 mln. – ali məktəb səviyyəsində. 2000-ci ildə Çində savadlı əhalinin xüsusi çəkisi artmış və bütün əhalinin 30%-ni təşkil etmişdir. Lakin bir çox Asiya ölkələrindən fərqli olaraq Çin əhalinin yüksək və

sürətlə artan təhsil səviyyəsi ilə tanınır. Çində yaşlı əhalinin yalnız 15-17%-i (gənclər arasında 7%-ə qədər) savadsız olaraq qalmaqdadır, hansı ki, Hindistanda bu göstərici 47%, Banqladəşdə – 61%, Pakistanda – 59%, İranda – 27%, Türkiyədə – 17%, İndoneziyada – 15% təşkil edir. Digər bir mühüm göstərici – 15-24 yaş qrupu arasında savadsız qadınların payı ÇXR-də daha yaxşı vəziyyətdədir. Bu son iyirmi ildə savadsızlıqla mübarizənin effektivliyini göstərir və dolay yolla qadının ailə və cəmiyyətdə mövqeyindən xəbər verir. Çində bu göstərici cəmi 4% təşkil edir. Hindistanda isə bu indikator 44%, Banqladəşdə 63%, Pakistanda 61%, İranda 10%, Türkiyədə 8% və İndoneziyada 4%-ə çatır.

Bu rəqəmlərdən də göründüyü kimi savadsızlığın aradan qaldırılması sistemində böyük uğurlara baxmayaraq bütün ölkə əhalisi və onun savadlı hissəsi arasında nəzərə çarpacaq disbalans mövcuddur. Təbii ki, təhsildə bu cür gerilik iqtisadiyyatın və ümumilikdə cəmiyyətin sonrakı inkişafına şübhəsiz təsir edir və təsir edəcəkdir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin, o cümlədən ABŞ təcrübəsi göstərir ki, milli gəlirin yarısı işçi qüvvəsinin təhsilinin artmasının nəticəsidir. Yaponiyada aparılan tədqiqatlara görə, işçilərin təhsil səviyyəsi texniki dəyişikliklərə təsir edir: əgər işçilərin təhsil səviyyəsi bir dərəcə qalxarsa, texnikanın səviyyəsi - 6% artır. Adətən, təhsilin səviyyəsi nə qədər aşağıdırsa, ölkənin milli gəliri bir o qədər azdır.

Bu prinsipdən çıxış edərək Çində iqtisadiyyatın yenidən formalaşması, təhsil sahəsində Çin spesifikasını nəzərə alan təhsil sisteminin qurulması məqsədini güdən yeniləşmə ilə parallel aparılmışdır. Nəticədə təhsil sistemində 55 illik inkişaf və islahatlardan sonra bu dövlət ayağa duraraq möhtəşəm uğurlar əldə etdi və yeni əsrə yeni həyat gücü ilə daxil oldu.

XX yüzilliyin doxsanıncı illərindən başlayaraq Çində “ölkənin elm və texnikanın inkişafı əsasında tərəqqisi” strategiyası həyata keçirilir. Bununla əlaqədar ölkədə təhsil sisteminin yeniləşdirilməsinin yeni mərhələsi başlandı. Modernizasiya strateji mövqə tutdu və bu sahənin önəmli inkişafı başladı.

Çinin müasir təhsil sistemi özlüyündə nəyi ifadə edir?

Çin Xalq Respublikası təhsil müəssisələrində təhsil sistemində məktəbəqədər təhsil, natamam orta məktəb, tam orta məktəb, ali məktəb, aspirantura daxildir. Bu dərəcələrə bölmələrə uyğun olaraq

təhsil alanların yaşı və təhsil müddəti belədir: uşaq bağçalarına məktəbəqədər uşaqlar 3 yaşından yığılır və onlar üç il hazırlanır. Altı yaşına çatdıqdan sonra uşaqlar ibtidai məktəbdə təhsilə başlayırlar, burada təhsil müddəti 6 ildir. İlk pillə orta təhsilin müddəti (natamam orta təhsil) – 3 il və yüksək pillə orta təhsilin müddəti də – 3 ildir. Təhsilin ilk 9 ili (ibtidai təhsil və orta təhsilin ilkin pilləsi daxil olmaqla) məcburidir. İbtidai məktəbdə oxuyanların yaşı 6-7, natamam orta məktəbdə isə 12-13-dür. Orta məktəbin yuxarı pilləsinə daxil olmaq üçün ilkin pillə orta məktəb məzunları yerli maarif-inzibati orqanları tərəfindən ümumi qaydada təşkil edilmiş qəbul imtahanları verməlidirlər, bundan sonra onların arasından ən yaxşılari seçilir. Adi tam orta məktəbə daxil olub təhsil alanların yaşı – 15-16-dır və onlar orada 3 il oxuyurlar.

Çin təhsil sistemində peşə təhsili xüsusi yer tutur. Bu sistemə ali və orta peşə məktəbləri, orta texnikumlar, peşə yönümlü orta məktəblər, peşə hazırlığı mərkəzləri, yaşlılar üçün texniki hazırlıq və cəmiyyətin gücü ilə yaradılmış digər uyğun müəssisələr daxildir. Onlar ali, orta və ibtidai pillələrə aiddirlər və bir-biri ilə sıx bağlıdırlar.

Yüksək pillə orta təhsilin bazasında həyata keçirilən və ali təhsilin mühüm hissəsi olan ali peşə təhsili hələ ki, ilkin inkişaf mərhələsində yerləşir. O, əsasən məhdud miqdarda (təxminən 100) peşə-texniki institutlarda, qısamüddətli peşə universitetlərində, ölkənin yaşlı əhalisi üçün ali təhsil müəssisələrində aparılır, burada əməli qaydada müxtəlif ixtisaslar üzrə ali peşə təhsili verilir. Bu təhsil müəssisələrində tətbiqi və texnoloji əhəmiyyətli ixtisaslaşdırılmış texniki işçilər hazırlanır.

Çin orta peşə təhsilinə orta texniki-peşə məktəbləri, peşə yönümlü tam orta məktəblər və orta texnikumlar daxildir. Onlar istehsalat üçün orta səviyyəli texniki və idarə işçiləri hazırlayırlar.

Peşə yönümlü tam orta məktəblərin vəzifəsi tam orta təhsili olan və müəyyən peşə, bilik və təcrübəyə malik geniş profilli işçilər hazırlamaqdır.

Orta texniki məktəb yüksək ixtisaslı işçilərin hazırlanması ilə məşğul olur.

Hazırda ölkədə müxtəlif növ və pillədən olan 17000-dən artıq peşə təhsil müəssisəsi, 2000-dən çox peşə hazırlığı mərkəzi, həmçinin 400 mindən yuxarı fəhlə və qulluqçuların ixtisasartırma mərkəzləri vardır.

Çində ali təhsil sistemi çoxpilləli və müxtəlifdir. İlbəil ali təhsil almaq istəyənlərin sayı artır. 1997-ci ildən ali təhsil müəssisələrinə qəbulun köhnə qaydası ləğv olunmuşdur, bu qaydaya görə, tələbələr dövlətin tapşırıq planı üzrə qəbul olunan və tənzimləyici plan üzrə qəbul edilən kateqoriyalara bölünürdü. Hazırda bütün tələbələr ümumi qayda üzrə qəbul olunur və təhsil haqqı ödəyirlər. Maliyyə çətinlikləri olan tələbələr üçün bank krediti açılır və təqaüd ayrılır. Ali təhsil müəssisələri məzunlarının işlə təmin olunması “təhsil müəssisələri və işəgötürən təşkilatların qarşılıqlı hərəkəti” yolu ilə, “ikitarəfli seçim prinsipi üzrə həyata keçirilir”, bu da həm məzunların, həm də kadr tələbatı olan təşkilatların maraqlarını nəzərə alır.

Gündüz ali təhsil müəssisələrində təhsil, adətən, 4-5 il, bəzi tibb institutlarında isə 7-8 il ərzində aparılır. Son illər ali təhsil müəssisələri daxilində əsasən yüksək və yeni texnologiyaların mənimsənilməsi ilə məşğul olan müəssisələr sürətlə inkişaf etməkdədir.

Aspirantların hazırlanması 2 dövrə bölünür: magistr elmi dərəcəli mütəxəssislərin hazırlanması və elmlər doktoru elmi dərəcəli mütəxəssislərin hazırlanması. Birinci kateqoriya aspirantların yaşı 40-dan çox deyil və təhsil müddəti 3 ildir, ikinci kateqoriya isə 45 yaşdan artıq deyil. Hazırlıq müddəti ümumilikdə 3 ildir. Heç də bütün ali təhsil müəssisələri magistraturaya malik deyillər.

Müxtəlif tipli təhsil müəssisələri sistemində böyüklər üçün “eyni səviyyə, eyni standartlar” prinsipi tətbiq olunur. Böyüklər üçün orta təhsil müəssisələrində istehsalatdan tam kənarlaşmaqla təhsil müddəti, ümumilikdə birprofilli gündüz təhsil müəssisələrində olduğu kimidir. İstehsalatdan qismən kənarlaşmaqla təhsil müəssisələrində və ya axşam təhsil müəssisələrində təhsil birprofilli gündüz təhsil müəssisələri ilə müqayisədə təxminən bir il artıqdır. Müəyyən profil üzrə ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq müddəti yaşlılar üçün ümumilikdə 4-5 ildir. Xüsusi fənnlərin tədris olunması formaları kifayət qədər çoxdur, təhsil müddəti ümumilikdə 2-4 il arasındadır.

1982- ci ildən başlayaraq Çində qeyri-dövlət təhsil müəssisələri (QTM) bərpa olunmuşdur – bu, təsisçi kimi çıxış edən ayrı-ayrı vətəndaşların yaxud müəssisələrin, ictimai təşkilatların vəsaitləri hesabına yaradılmış təhsil müəssisələri, həmçinin əhəlinin, o cümlədən şagirdlərin valideynlərinin kollektiv ianələri hesabına təşkil edilmiş məktəb və ali təhsil müəssisələridir.

İctimai əsaslarla yaradılmış təhsil təşkilatları, onların müəllim və tələbələri dövlət müəssisələrində olan qanuni hüquqlardan istifadə edirlər. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, Çində gəlir götürmək məqsədilə QTM yaratmaq və fəaliyyət göstərmək qadağandır, yəni Çində şəxsi məktəblər pul qalığı ehtiyatlarını sərbəst sərif etmək hüququna malik deyillər. 80-90-cı illərdə QTM təsisçiləri arasında fərdi şəxslər az idi. QTM təsisçiləri sırasında ictimai təşkilatlar və elmi assosiyaların payı böyük idi. Şəxsi sahibkar və kompaniyalar tərəfindən təşkil edilən məktəblər onların adını daşıyırdı, bu da kompaniyanın sosial nüfuzunu qaldırır, ona yaxşı reklam olurdu. Qeyri-dövlət məktəbləri təsisçiləri arasında xaricdə yaşayan çinlilər də az deyillər. Dövlət bu təhsil sektoru üçün böyük imtiyazlar müəyyən etmişdir, bu da Çində şəxsi təhsil müəssisələrinin yaradılması ilə məşğul olanların hamısının maraqlarını stimullaşdırır – bu ÇXR hökuməti tərəfindən sözdə yox, işdə müəyyən edilmiş yer, nəqliyyat, torpaq sahələri üçün vergi güzəştləridir. Əlavə stimula da mövcuddur: məktəb ətrafında kollektiv müəssisələr güzəştlər sistemindən istifadə edir. Buraya “orta təhsil müəssisələri tərəfindən təsis edilən müəssisələrin gəlir vergisindən və bəzi digər vergilərindən müddətsiz azad olunması və ibtidai məktəblər tərəfindən idarə olunan müəssisələrin bütün gəlir ödənişlərindən müddətsiz ləğvi” və s. daxildir. Elə buna görə də firma və müəssisələrə məktəb daxilində onların ərazisində öz filiallarını açmaq sərfəlidir.

Təhsildə şəxsi sektorun iqtisadi effekti ÇXR-də kifayət qədər aydın üzə çıxmışdır. Nəzərdə də tutulduğu kimi, QTM dövlətin maliyyə yükünü yüngülləşdirdi və artıq 90-cı illərin ortalarında ictimai vəsaitin böyük hissəsini – 10 mlrd. yuandan artıq (1 mlrd. ABŞ dollarından çox) məbləği cəmləşdirmişdir. Bununla belə, 90-cı illərdə Çin hakimiyyəti müxtəlif səviyyələrdə QTM-lərin böyük maliyyə çətinliklərini də təəssüflə vurğulamışdır. Məsələn, bütün maliyyə mənbələrindən zəmanətli deyəsən elə təhsil haqqları idi. Hazırda da əksər Çin QTM-ləri üçün təhsil haqqı cari xərcləri ödəmək üçün başlıca mənbə olaraq qalmaqdadır. Çindəki qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin 90% internat tipli olduğundan, təhsil haqqına tələbələrin yaşayışı da daxildir. Təhsil haqqının ümumi məbləği məktəbin inkişafına dəstək üçün, təhsil, yataqxana və s. üçün bir neçə ödəmə növlərindən ibarətdir.

QTM-ə ödəmələr bir çox amillərdən asılıdır və əyalətlərə görə kəskin dəyişir. Bəzi məktəblər təhsil haqqını şagirdlərin müvəffəqiyyətlərindən asılı olaraq dəyişdirir, əlaçılar üçün onu azaldır,

pis oxuyanlarınkini isə qaldırır. Təhsil ödənişinin formaları da müxtəlifdir. Təhsil haqqı ölkə üzrə əsasən hər semestrdə bir dəfə ödənilir.

Çin mütəxəssisləri belə bir qanunauyğunluq üzə çıxarmışdılar: ölkənin iri şəhərlərində adətən QTM-in bütün pillələri təmsil olunmuşdur. Məhz burada “təhsil imperiyaları” yaradılır, orta və kiçik şəhərlərdə ilkin pillə orta məktəbləri üstünlük təşkil edir, qəza və qəsəbə mərkəzlərində və kənd yerlərində isə əsasən ibtidai məktəblər cəmləşir.

Çinin elitar şəxsi məktəblərində oxuyanların sosial tərkibinin analizi göstərmişdir ki, onlar, hər şeydən əvvəl, yeni sahibkarlar, yüksək rütbəli rəhbər işçilər, materikdə oxumaq istəyən Tayvanlı həmvətənlər mühitində əmələ gəlmiş müxtəlif dərəcəli tələbatlara cavab olaraq yaranmışdır. QTM kiçik siniflərə malikdir (25-35 nəfər), əsas diqqət ingilis dilinin 1-ci sinifdən öyrənilməsinə (dövlət məktəblərində bundan fərqli olaraq o, 3-cü sinifdən və daha az həcmdə tədris edilir), kompüterə mənimsəməyə, estetik tərbiyəyə (əsasən, musiqi), fərdi qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə və s. ayrılır.

Ümumiyyətlə isə, QTM Təhsil üzrə dövlət komitəsinin (Hazırda Təhsil Nazirliyi) və əyalət, muxtar rayon və mərkəz tabelikli şəhərlər (Pekin, Şanxay və s.) səviyyəsində müvafiq idarələrin işləyib hazırladığı tədris proqramına ciddi riayət etməlidir. Lakin, şagirdlərin fərdi ehtiyacları və bazar tələbatları nəzərə alınmaqla müxtəlif əlavə kursların daxil edilməsi hesabına onlar təhsilin səviyyəsini artırmaq imkanına malikdirlər. Eksperiment keçirilən halda, onlara tədris proqramını da müstəqil müəyyən etmək icazəsi verilir, lakin bunun vacib şərti odur ki, onlar adminstrativ təhsil orqanları mütəxəssisləri ilə məsləhətləşməlidir.

Dövlət bu təhsil müəssisələrində təhsilin səviyyəsinə ciddi nəzarət edir, sistemativ olaraq onların akkreditasiyasını və attestasiyasını keçirir. 1997-ci ildə Çinin bütün qeyri-dövlət ibtidai və orta məktəbləri akkreditasiyadan keçmişlər. Ali təhsil müəssisələri ilə vəziyyət başqa cürdür: 1200-dən cəmi 21-i dövlət nümunəli diplom vermək hüququ almışlar.

Tədris vəsaiti seçmək və mütəxəssislər yığımını müəyyənləşdirmək hüququ qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin özünə verilmişdir. Onların tədris proqramı yerli iqtisadiyyatın mövcud

ehtiyaclarına yönəldilə bilər ki, bu da dövlət təhsil müəssisələrinin buraxdığı boşluqları doldurmaq məqsədi güdür.

Hər il Çində orta hesabla, ibtidai məktəbdə 140 mln. nəfər, orta məktəblərdə (iki pillədə) təxminən 60 mln. şagird, ali təhsil müəssisələrində isə 3 mln. tələbə təhsil alır. Çində ali təhsil müəssisələrinin sayı mindən bir az artıqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin, əhalinin başlanğıc təhsilə cəlb olunma vüsətinə görə əksər Asiya ölkələrini keçsə də, tələbələrin nisbi sayına görə onlardan xeyli geridə qalır. Bu qismən ÜDM-də təhsil xərclərinin payının nisbətən az – 3% qədər olması ilə izah olunur (hərçənd ki, bu göstərici artan tendensiyaya malikdir). Daha iki cəhəti də xatırlamaq yerinə düşərdi. Birincisi, Çində geniş yayılmış texniki peşə, pedoqoji və tibb məktəbləri şəbəkəsi (4 mln.-dan artıq tələbə) mövcuddur, eləcə də ümumi təhsilin davam etdirilməsinin müxtəlif formaları və yaşlıların peşə ixtisaslarının artırılması çox yayılmışdır (bu təhsil formaları 12 mln.-dan çox insanı əhatə edir). Bundan əlavə, dövlət müəssisələrində işini itirmiş şəxslər üçün yenidən peşə hazırlığı sistemi də mövcuddur. İkincisi, əhalinin peşə savadlığının və texniki ixtisasının artırılmasında kütləvi informasiya vasitələri, həmçinin 90-cı illərdə kəndlərin demək olar ki, tam elektrikləşməsindən sonra kütləviləşən televiziyanın çoxsaylı maarifçilik proqramları böyük rol oynayır. Çin Xalq Respublikasının azad və müstəqil sülhsevər xarici siyasətinin konkret təzahürlərindən biri təhsil sahəsində çoxtərəfli beynəlxalq mübadilələrin və əməkdaşlığın həyata keçirilməsidir. Hazırda Çin dünyanın başqa ölkələrindən daha çox xaricə təhsil almağa tələbə göndərir. Son bir neçə ildə 300 min tələbə 103 ölkə və rayona göndərilmiş, onlardan 110 mini təhsillərini başa vurub Vətənə dönmüşdü. Bununla yanaşı, Çin – hazırda təhsil almaq üçün kifayət qədər çox əcnəbi tələbə qəbul edən ölkələrdən biridir. ÇXR-də təhsil almaq əcnəbilər arasında getdikcə daha çox populyarlaşır və bir çox Çin universitetləri əcnəbi abituriyentləri artıq yalnız konkurs əsasında qəbul edirlər. Son 20 ildə 152 ölkədən 300 minə yaxın tələbə qəbul edilmişdir. Hal-hazırda Çində müxtəlif ölkələrdən 80 min tələbə təhsil alır, onlardan 40% - Çinin paytaxtıdır. 2010-cu ilə qədər təkcə Pekində 80 min əcnəbi tələbənin olacağı gözlənilir, yəni Pekin ali təhsil müəssisələrinin hər on tələbəsindən biri əcnəbi olacaq.

Azərbaycanda Çinə aid olan hər şeyə olan marağın artmasının, bütün sahələrdə ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsinin nəticəsi kimi

ÇXR ali təhsil müəssisələrində azərbaycanlı tələbələrin sayı da çoxalmaqdadır. 1993-cü ildən ölkələrimiz arasında tələbə mübadiləsi həyata keçirilir. Hal-hazırda ÇXR-dən olan təxminən 200 tələbə Azərbaycanda təhsil alır və ölkəmizin 20-dən çox tələbəsi ÇXR-in müxtəlif ali təhsil müəssisələrində oxuyurlar.

Ümumiyyətlə, Çinin bütün ali təhsil müəssisələri xarici ali təhsil orqanları ilə müxtəlif növ, o cümlədən müştərək tədqiqat işləri aparmaq sahəsində qarşılıqlı əlaqələr qurmuşlar.

Orta çinli üçün daha yüksək təhsil pillələrinə çatmaq gümanı çox da böyük deyil: nəticədə bu imkandan, bir qayda olaraq, ən bacarıqlı tələbələr yararlına bilirlər. Ali təhsil müəssisəsinə qəbul olmaq isə hər bir yüksək pilləli orta məktəbin istedadlı məzunu üçün əsl bayramdır: ayrı-ayrı universitetlərə müsabiqə bir yer üçün 200-300 nəfərə çatır. Çin ali təhsil sisteminin özəlliyi həm də ölkənin ali təhsil müəssisələrinin bir neçə iyerarxik kateqoriyaya bölünməsində üzə çıxır. Buraxılış imtahanlarında (ölkənin hər bir yerində eyni vaxtda keçirilir) qazandığı balın sayından asılı olaraq gələcək abituriyent ancaq yığılan bala müvafiq kateqoriyalı ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanlarına buraxılış icazəsinə iddia edə bilər.

Sadalanən cəhətlər Çin mədəni ənənələrinə xas olan təhsil nüfuzunun saxlanması, eləcə də ölkənin aparıcı ali təhsil müəssisələrinin xüsusi mövqeyi ilə izah olunur.

Təhsil sistemi işçilərinin əməyi yüksək qiymətləndirilir. 1997-1998-ci ildə ÇXR-də müəllim və elmi işçilərin əmək haqqı növbəti dəfə əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Ölkənin doqquz aparıcı universitetlərinin (Pekin, Tsinqhua, Nankin, Fudan, Çjunşan və s.) professorlarının baza məvacibləri indi aylıq 500 dollar təşkil edir (digər universitet və ali təhsil müəssisələrindəki 250-300 dollara rəğmən), müəllim və elmi işçilər ev almaqda bir sıra güzəştlərə malikdirlər, bəzi əyalətlərdə elmi dərəcəsi olan şəxslərə ikinci uşağı dünyaya gəldikdə müxtəlif imtiyazlar nəzərdə tutulur. Bu zaman, ÇXR-də əmək haqqının miqdarını qiymətləndirərkən bu ölkədə əsas istehsal malları və xidmətləri qiymətlərinin çox aşağı dərəcəsini nəzərə almaq lazımdır. O, inkişaf etmiş ölkələrdəkindən ən azı üç dəfə aşağıdır.

ÇXR-in daha bir xüsusiyyəti – ali təhsil müəssisələri tədris programında təbii-texniki və tətbiqi fənnlərin böyük üstünlüyüdür (tələbələrin 60%-i; bu rəqəm ABŞ-da 14%, Hollandiyada 18%, Tailandda 22%, Yaponiyada 26%, Malayziyada 30%-dir). Beləliklə,

Çini inkişaf etmiş ölkələr və ya Asiya qonşuları ilə müqayisə etsək humanitar fənnlər (güman ki, sosioloqları çıxmaqla) azlıq təşkil edir. Müxtəlif səviyyə və profilli təhsil müəssisələri arasında yaradılan proporsiyaların qorunması kimi tədris proqramlarının məzmunu da ÇXR-də dövlətin ciddi nəzarəti altındadır. Bəziləri bunun səbəbini sosial-siyasi sabitliyə təhlükə ola biləcək humanitar təhsilli cavan şəhərlilər təbəqəsinin güclü artımının rəhbərlik tərəfindən arzulanmamasında görür. Məsələ ondadır ki, Çinin bir çox qonşuları haçansa dəbdə olan ixtisasların: iqtisadçı, hüquqşunas, jurnalist və bu kimi digər ixtisasların həddən artıq buraxılışı ucubatından artıq çoxdan belə problemlə qarşılaşıblar. “Nüfuzlu” peşələrin əksər məzunları işsiz qalmış, fəal şəhər kütlələri sıralarını dolduraraq gənc və tələbə iğtişələri törətmişdilər. Bununla belə, Çində ali təhsil müəssisələri kurslarının mövcud strukturunun saxlanması adi iqtisadi mülahizələrdən də irəli gələ bilər.

Bütün ölkədə məktəb yaşlı uşaqların 97,7%-i ibtidai məktəblərə daxil olur ki, onlardan da 98,1%-i oranı bitirir. Yeniyetmələrin təxminən 73%-i ilkin pillə orta məktəblərinə qəbul olur, onların məzunlarının 44%-i isə sonrakı təhsillərini davam etdirirlər. İnkişafda çətinlikləri olan uşaqların yarısından çoxu, lal-karlar, əqli zəif olanlar və digər inkişafdan qalma halları olan uşaqlar üçün təşkil edilmiş uşaq bağçalarında və məktəblərdə təhsil ala bilərlər.

Bütün bunların əsasında təhsil sistemindəki ciddi hüquqi baza dayanır ki, buna da qanunvericilik, qanunların yerinə yetirilməsi və qanunların yerinə yetirilməsinə nəzarət kimi sferalar daxildir.

Çində təhsilə aid dövlət qanunları ölkənin ali hakimiyyət orqanı – Ümumçin xalq nümayəndələri məclisi və onun daimi komissiyası tərəfindən qəbul edilir. Bu gün Çində təhsilin hüquqi tərəflərini təşkil edən 6 qanun mütəşəkkil işləyir: “Çin Xalq Respublikasının təhsil haqqında Qanunu”, “Çin Xalq Respublikasının məcburi təhsil haqqında Qanunu”, “Çin Xalq Respublikasının ali təhsil haqqında Qanunu”, “Çin Xalq Respublikasının peşə təhsili haqqında Qanunu”, “Çin Xalq Respublikasının müəllimlər haqqında Qanunu”, “Çin Xalq Respublikasının elmi dərəcələr haqqında Əsasnaməsi”. Eyni zamanda ÇXR Dövlət Şurası təhsilə aid olan qanunlar işləyib hazırlamış və elan etmişdir: “Əlillərin təhsili haqqında Əsasnamə”, “Tədrisdə uğurlara görə mükafatlandırma haqqında Əsasnamə”, “Müəllim mandatı haqqında Əsasnamə”, “Uşaq bağçalarının idarə olunması haqqında

Əsasnamə”, “İctimai əsaslarla təhsil haqqında Əsasnamə” və s. (cəmi 10-a yaxındır). Təhsilə aid olan bütün bu qanun və əsasnamələr, eləcə də Təhsil Nazirliyinin 600-dən artıq inzibati aktı dövlət qanunvericiliyi çərçivəsində dövlət təhsilinə aid kifayət qədər mükəmməl qanun və qaydalar sistemi yaratmışdır. Dövlət təhsilinə aid qanunvericiliyə müvafiq olaraq, əyalətlərin, muxtar rayonların, mərkəz tabelikli şəhərlərin, eləcə də qanunverici fəaliyyət hüququ olan şəhərlərin qanunverici orqanları dövlət təhsili haqqında qanunlarda təsdiq edilmiş əsas prinsiplər bazasında və yerli reallıqlarla uyğun təhsil haqqında lokal xarakterli qanunlar işləyib hazırlayıb və nəşr edir, bununla da “Dövlət təhsili haqqında Qanun”un prinsip və müddələrinin həyata keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Hal-hazırda 140-a yaxın yerli akt çıxmışdır ki, bunlar da təhsil haqqında dövlət qanunvericiliyinə faydalı əlavələrdir.

Təhsil haqqında qanunvericiliyin işlənməsi ilə yanaşı Çində qanunların yayılması, qanunlara inzibati riayət və qanunlara və hüquqi fəaliyyətin digər hissələrinə riayət olunmasına nəzarət üzrə paralel işlərin aparılmasına böyük diqqət ayrılır. İlk yanaşmada təhsil sahəsində hüquq sistemini işləməsi mexanizmi yaradılmışdır. Nəticədə hüquqi idarəetmənin strategiyasını həyata keçirmək üçün, təhsil və onun yenidən qurulmasını təminat altına alınması sferasında, təhsil almanın inkişafına və onun təmin edilməsinə uyğun olaraq, sistemə və hüquqa istinad edən zəruri şərtlər yaradılmışdır.

Bu sistemin hüquqi təminatı Çin təhsil sisteminin müxtəlif pillə və kateqoriyaları sistemini, təhsil sferasında imtahan sistemini, təhsil haqqında şəhadətnamə almaq sistemini və elmi dərəcələr sistemini, müfəttişlik və rəhbərlik sistemini, təhsil müəssisələrində tədrisin qiymətləndirilməsi sistemini, həmçinin digər başlıca sistemləri müəyyənləşdirməyə tam imkan verir. Bundan başqa, mövcud hüquqi əsasın vasitəsilə fundamental, peşə və ali təhsilin idarə olunması sistemində, maliyyələşmə sistemində, təhsil sistemini idarəetmə Mərkəzi və yerlərinin vəzifə və səlahiyyətlərində aydınlıq həyata keçirilir.

Müxtəlif pillədən və kateqoriyadan olan dövlət təhsil müəssisələrində təhsil xərclərinin əsas mənbəyi hökumətin maliyyə təxsisatıdır. Mərkəzi maliyyəçilər yalnız Mərkəzin sərəncamında olan ali təhsilin maliyyələşməsinə və eləcə də ümumçin xarakterli təhsilin xüsusi təxsisatına cavabdehdirlər. Yerli maliyyə idarələri yerli

sərəncamda olan ali, orta və aşağı təhsilin maliyyələşdirilməsinə cavabdehdir. Təhsilə vəsait tapılmasının digər yolları – müxtəlif pilləli hökumət idarələri tərəfindən təhsilə görə qanunla tutulan vergilər (xərclər), könüllü təhsil mərhələsində tələbələrədən təhsil haqqı, məcburi təhsil mərhələsində tələbələrədən müxtəlif pul yığımları, təhsil müəssisələri daxilində istehsalın inkişafı, təhsilə dəstək məqsədilə edilən kollektiv vəsaitlər və ianələr, təhsil fondlarının yaranmasıdır.

ÇXR hökuməti maarifçilik işinə xalq təsərrüfatının və cəmiyyətin inkişafının fundamental, prioritet və ölkədəki ümumi vəziyyətlə bağlı sahə kimi nəzərdə saxlayır. Təhsilin maliyyələşdirilməsində Çin hökumətinin məqsədi nisbətən qısa müddət ərzində təhsilə dövlət maliyyə xərcləri payını ümumdaxili məhsulun 4% həcmində çatdırmaqdır.

Çində təhsil xərcləri iki hissədən ibarətdir: təhsil xərcləri və əsaslı tikinti xərcləri. Təhsil büdcəsinə təhsil işinə büdcə xərcləri və əsaslı tikintiyə büdcə investisiyaları daxildir. Hökumətin müxtəlif pilləli maliyyə və planlaşdırma orqanlarının üzərinə təhsilə büdcə xərcləri layihəsinin işlənilib hazırlanması vəzifəsi düşür ki, bu da həmin pillədən olan xalq nümayəndələri məclisi tərəfindən nəzərdən keçirilir və qəbul olunur. Təhsilə büdcə xərclərinin tərtib edilməsindən sonra ona xalq nümayəndələri məclisində dəyişikliklər edilənəcən heç bir idarə və ayrı-ayrı şəxslər onu dəyişmək hüququna malik deyil. Təhsil büdcəsinin həyata keçirilməsi prosesində hökumətin maliyyə orqanları təhsil işinə xərclərə nəzarət edilməsinə, hökumətin planlaşdırma orqanları isə əsaslı tikinti xərclərinə nəzarətin həyata keçirilməsinə cavab verir.

Çində sosialist bazar iqtisadiyyatı sisteminin yaranması və təkmilləşdirilməsi ilə paralel olaraq könüllü təhsil mərhələsində təhsilin dəyərinin bölüşdürülməsi mexanizmi fəaliyyət göstərir, belə ki, bu dəyərin müəyyən hissəsi tələbələrədən təhsil haqqı kimi toplanır. Müasir dövrdə təhsilə vəsaitlərin cəlb edilməsinin müxtəlif mənbələri arasında tələbələrədən könüllü təhsil mərhələsində yığılan təhsil haqqından, həmçinin məcburi təhsil mərhələsində tələbələrin müxtəlif xərclərindən gələn gəlirlər durmadan artır və getdikcə yalnız hökumətin maliyyə assiqnasiyalarından geridə qalaraq təhsilə vəsaitlərin daxil olmasının kəmiyyətcə ikinci mənbəsinə çevrilir. 2000-ci ildə təhsil haqqının müxtəlif növlərindən daxilolmalar 40 mlrd. yuan təşkil etmişdir – bu da bütün Çin üzrə ayrı-ayrı vasitələrlə təhsilə vəsaitin 13,84%-dir. Ailələri

çətin iqtisadi vəziyyətdə olan tələbələrin təhsilini davam etdirmələrini təmin etmək üçün Çin hökuməti bir sıra tədbirlər qəbul etmişdir, onlardan əsasları aşağıdakılardır: həvəsləndirici təqaüdlər sistemi, təhsillə eyni zamanda qazanc əldə etmək imkanının verilməsi sistemi, xüsusi çətin situasiyalarda maddi yardım sistemi, təhsil haqqında güzəştlər və azad etmələr sistemi, tələbələrə kömək üçün dövlət maddi yardım sistemi. Bu sistemlərin realizasiyası ailələri çətin maddi vəziyyətdə olan tələbələrə təhsilini uğurla davam etdirməyə effektiv təminat verir.

Beləliklə, bu cür nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın bu iri dövlətində təhsil sistemində islahatlar ölkədəki iqtisadi dəyişikliklərlə paralel baş vermişdir. O, strateji əhəmiyyət daşıyır, öz çoxcəhətliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir və təbii ki, hər hansı konkret məqalədə ÇXR təhsil islahatlarının bütün aspektlərini işıqlandırmaq mümkün deyil. Lakin islahatın məqsədi dəqiq müəyyən edilmişdir. O, millətin və dayaq mərkəzlərinin keyfiyyət xarakteristikalarının artmasına bağlıdır, bu da tələbələrə novatorluq və əməli qabiliyyətlər ruhunun aşılmasına, hərtərəfli inkişaf etmiş sosialist qurucularının və “idealların, mənəviyyatın, mədəniyyətin və intizamın mövcudluğu” ilə fərqlənən nəslin yetişdirilməsinə xidmət edir.

NƏTİCƏ

XX əsrin sonu XXI əvvəllərində dünyada elə bir tarixi şərait yaranmışdı ki, bu və ya başqa dövlətin dünya birliyi işlərində mövqeyi onun qüdrəti ilə müəyyən edilir. Güc dövlətin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas kriteriyasına çevrilmişdir.

Çin dövləti bu prinsipi aydın dərk edib ötən yüzilliyin 80-ci illərində islahatlar yolunu seçdi. Çünki güclü dövlət zəngin olmalıdır. Özü də bu onun bütün həyat fəaliyyəti sferalarında qanunauyğundur. Xüsusən də, məlum olduğu kimi iri miqdarda enerji xərcləri tələb edən yeni texnologiyalar əsərində. Əksər analitikləri o fikirlə razıdılar ki, XXI əsrin əsas mübarizələri təbii sərvətlərə sahiblik, xüsusən də neft və qazdan müstəqil istifadə uğrunda gedəcək.

Bir zaman öz əvvəlki qüdrətini itirmiş Çin qısa müddət ərzində nəinki itirilmişləri bərpa etdi, eləcə də dünyanı güclü dövlətləri ilə bir sırada durmaq hüququnu bəyan etdi.

Təəccüblü deyil ki, ÇXR liderliyə can atır və bu da getdikcə daha bəlli olur. Lakin Çin diplomatları bu məsələ ilə bağlı mülahizələrində çox ehtiyatlıdırlar.

Çin Xalq Respublikası Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlərdən biridir. Bu iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər isə 2 aprel 1992-ci ildə qurulmuşdur.

Çin Azərbaycanın neft və qaz layihələrində iştirakını öz enerji problemlərinin həlli yollarından biri kimi görür. Bundan əlavə Çin biznesi respublikamızın iqtisadiyyatının digər sahələrinə də daxil olur. Azərbaycan iş aləminin nümayəndələri də Çinin iqtisadi həyatında iştirak edir. Nəticə etibarilə Azərbaycandan Çinə və əksinə səfər edənlərin sayı artmaqda davam edəcəkdir.

Hazırkı kitab bu unikal və qərribə ölkənin coğrafiyası, təbii ehtiyatları, tarixi və görməli yerləri, zəngin mədəniyyəti və xüsusiyyətləri ilə tanış olmaqda insanlara kömək göstərə bilər.

Bu kitabı “Salam Çin” adlandırmaqla biz ona Çinə səfər etməyə hazırlaşan insanların biliklərini zənginləşdirəcək informasiya tipli və həm də , bizim fikrimizcə, maraqlı materiallar daxil etmək istəmişik.

M Ü N D Ə R Ə C A T

Giriş	4
Coğrafi, siyasi və iqtisadi vəziyyəti	7
Coğrafiya	7
Təbii sərvətləri	9
Dövlət quruluşu	14
İnzibati bölgü sistemi və əsas şəhərlər	17
İqtisadi vəziyyətin əsas cəhətləri	29
Sənaye və istehsalat	35
Çinin tarixi inkişafının xarakterik xüsusiyyətləri	41
Çin tarixinin əfsanəvi dövrü	41
Erkən imperiya dövrü	46
Sonrakı imperiya dövrü	54
Yeni dövr	61
Ən yeni dövr	66
Mədəni irs və təbii gözəlliklər	73
Çinin bayramları, adət və ənənələri	104
Bayramlar	104
Çinin adət və ənənələri	116
Çində din	132
Çin təhsil sisteminin xüsusiyyətləri haqqında	159
Nəticə	173

Həbibzadə Elcan İbrahim oğlu

Salam, Çin

Həbibzadə Elcan İbrahim oğlu – 29.09.1975-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur.

1992-ci ildə 164 sayılı orta məktəbi fərqlənmə ilə bitirərək Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasına daxil olmuşdur. 1993-cü ildə Azərbaycandan Çin Xalq Respublikasına oxumağa göndərilən ilk tələbələr sırasında Pekin Xarici Dillər və Mədəniyyət Universitetinə qəbul olaraq, 1997-ci ildə həmin ali məktəbin bakalavr pilləsini bitirmişdir. 1997-2000-ci illərdə Pekin Pedaqoji Universitetində təhsilini davam edərək maqistr dərəcəsi almışdır.

1999-cu ildən Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər nazirliyində çalışır.

Azərbaycan-Çin münasibətlərinin tədqiqi mövzusunda bir sıra elmi məqaləni və «Zdravstvuy, Kitay» kitabının (2006) müəllifidir.